

In memoriam: W.P. Gerritsen, 12 augustus 1935-24 oktober 2019

De leermeester

FRITS VAN OOSTROM

Het vak dat Wim Gerritsen met hart en ziel beoefende, de studie van de Nederlandse letterkunde van de Middeleeuwen, kent een traditie van inmiddels zo'n tweehonderd jaar. Maar dat vak is pas een vakgebied geworden dankzij hem. Voordien staan de grote namen uit ons vak als silo's in het landschap: (ik noem er maar een paar) Van Mierlo, Muller, C.C. de Bruin, Maurits Gysseling en ook nog Hellinga en Maartje Draak. Knappe geleerden stuk voor stuk, maar werkend op zichzelf, en nauwelijks met duidelijke leerlingen, voor zover ze die al hadden en ze zich daarom bekreunden. Dat was nu eenmaal het geleudentype in die tijd in ons soort vakken – en ook W.A.P. Smit, de Utrechtse hoogleraar Nederlandse letterkunde, belichaamde een zuil op zich.

En toen kwam daar in 1953 de übergymnasiast Wim Gerritsen studeren. Hij koos niet voor Klassieke Talen, of Hebreeuws, of Indologie – allemaal vakken waarin hij vast en zeker ook hoogleraar was geworden. Hij koos voor Nederlands, tot ons geluk, want anders had ons vak er zeer veel slechter voorgestaan.

In zijn proefschrift en belendende vroege publicaties legde Gerritsen een loopplank tussen de Middelnederlandse literatuur en de Latijnse retorische traditie van de middeleeuwse school. Maar ook gingen er vensters open van het middeleeuwse Nederlands naar het Oudfrans, en weldra ook naar Duits, Engels en Keltisch. Gerritsen liet zien hoezeer de Nederlandse letterkunde van de Middeleeuwen ook een voluit *Europese* literatuur was, diep verankerd in de grote tradities van het Avondland. Bij zulke tradities voelde Wim zich als geen ander thuis, omdat hij het vermogen had om achter zelfs het ogenschijnlijk kleinste Middelnederlandse tekstje het achterdoek te zien van zeg maar Auerbach en Curtius en The Great Chain of Being. Hij kon schrijven over de Middelnederlandse varianten van de locusta, de clepsydra, Orpheus, de eenhoorn en barbarolexis in kristalhelder, beziield proza. In Gerritsens late werk komt daar steeds meer de aandacht bij voor de geleerde omgang met het boek als intellectueel instrumentarium, zoals dat zichtbaar wordt in vormen van glossering, indexering, interpunctie en typografie als getuigenissen van geleerden van eertijds. Met hen ging Wim het liefste in gesprek; en wat dat betreft was hij, ofschoon hij Utrecht altijd trouw bleef, volmaakt op zijn plaats op de Scaligerleerstoel in Leiden. Wim was in zekere zin een Scaliger voor onze tijd – en zelden hield een humanist zo hartgrondig van de Middeleeuwen.

Maar Wim verbond niet enkel Middeleeuwen, maar ook mediëvisten. En vooral daarmee heeft hij het vak tot een waarachtig vakgebied gemaakt. Voordien vooral beoefend, met een typisch Wimwoord, door zelfkazers, werd het door zijn energie en inspiratie een collegiale en zelfs collectieve onderneming. Wim was veel meer kind van de jaren zestig dan hij oogde. In zijn nabijheid werd het vak een ware teach-in,

of zelfs love-in. Dat wordt al meteen zichtbaar in 1966, in zijn eerste publicatie na zijn proefschrift: daarbij ging hij niet voor een nieuwe eenpersoons *Wrake van Ragisel*, maar voor – gestencild, naar de activistische gebruiken van die tijd – *Het liedboekje van Marigen Remen*. Uitgegeven door een werkgroep van *Utrechtse neerlandici*. In dezelfde jaren werkte Wim met studenten aan een reeks tentoonstellingen over Middelnederlandse letterkunde op de zolder van het instituut, begeleid door de catalogi van *Naar de letter*, ook weer in eigen groepsverband gestencild; verder met collega's aan het *Bibliografisch Ganzenbord* dat generaties van neerlandici een grondvlak voor de studie bood – en met musicologen aan een nieuwe uitgave van het *Antwerps liedboek*. Niet lang daarna volgden, alweer met studenten gemaakt, *Truwanten*, een Bulkboek en *Brandaan*. Allemaal publicaties die naar hun opzet hoogst origineel waren; Wim hield ervan om nieuwe dingen te proberen. Naar de vorm bleef het daarbij veelal bij experimenten; maar voluit baanbrekend waren ze qua proces, als werk van groepen. Met Wim Gerritsen ging je op avontuur, en op die Emmalaan was het een beetje Camelot.

Intens heb ik dat gevoel van ridderlijke secondant gehad tijdens de jaren dat ik zijn student-assistent was, en de kans kreeg op wat hij, ietwat oubollig misschien maar ook zeer raak, 'een kijkje in de keuken' noemde. Ik beschouw het als mijn waardevolste leertijd ooit, dat ik kon assisteren bij zijn publicaties en zijn hoor- en werkcolleges. In die colleges voldeed hij geheel aan het mooie woord van Montaigne: 'Het hoogste doel van onderwijs, is liefde voor de stof te wekken'. Dat was bij hem de liefde voor de middeleeuwse letterkunde, maar ook voor het werken daaraan. Waarbij professor Gerritsen hoge standaarden aanlegde, om te beginnen voor zichzelf.

Nooit heb ik dat indringender gezien dan toen ik in die jaren hem letterlijk op de vingers kon kijken als hij aan een artikel werkte. Schrijven was slijpen bij Wim, en schaven, en zwoegen op het buitensporige af. De eerste versie kwam altijd in potlood op A5, de volgende in ballpoint. Die balpenblaadjes werden vervolgens met doorzichtige tape op A4-vellen geplakt, om in de nieuw ontstane marges vervolgens gul omkranst te kunnen worden met correcties in vulpen. Het resultaat daarvan mocht ik dan uittikken – met dubbele interlinie uiteraard, want er moest natuurlijk nog in worden herzien. De laatste versie kwam geheid onder extreme tijdsdruk tot stand; ook tweede kerstdag was voor Wim Gerritsen een werkdag, zij het in trui. De onvoorwaardelijke steun van Gisela bij al dat geploeter moet op het bovenmenselijke af geweest zijn; in retrospectief vraag ik mij af of zij niet wel eens heeft gedacht dat zij niet enkel met een gymnasiast gehuwd was, maar met Sisyphus in persoon. Wim Gerritsen was allesbehalve efficiënt; maar waarschijnlijk had hij al die omwegen en al dat steile wandrijden nodig om tot de hoogste kwaliteit te komen. Hij kon daarmee zijn omgeving, uitgevers inclusief, wel eens tot wanhoop brengen. Maar voor Wim was het een kwestie van ethiek: nooit flodderwerk afleveren.

De grote winnaars waren hier zijn lezers. Zelden of nooit heeft de neerlandistiek een betere stilist gekend dan W.P. Gerritsen – vanwege zijn ongeëvenaard vermogen om vaak complexe zaken in natuurlijk proza te verwoorden. Af en toe een beetje plechtig: woorden als 'intrigerend', 'eerbied' en 'voorrecht' zijn frequent bij Wim, en hij bleef ook lang volharden in de spelling van 'litteratuur' met twee t's. Maar veel groter waren zijn talent en toewijding om authentiek Nederlands te laten klinken.

Sommige van zijn formuleringen zijn voor mij klassiekers geworden: dat een bepaald probleem op zekere wijze niet werd opgelost, maar ‘op dood spoor geplaatst’. Over de overblijfselen der middeleeuwse letterkunde als ‘wrakstukken die na een storm zijn aangespoeld. De mediëvist heeft niet meer dan deze wrakstukken om zich een voorstelling te vormen van de vloot voordat de storm opstak’. Over de kopiist van een Middelnederlandse versie van de *Reis van Sint Brandaan*: ‘Ik verdenk hem ervan, een landrot te zijn geweest.’ Of waar hij spreekt over de achterstand der neerlandistiek in termen van “heel wat bedompte kamertjes die nodig eens gelucht moeten worden”. Of over het invloedrijke negatieve middeleeuwenbeeld der humanisten: ‘Wij bevinden ons nog steeds in de slagschaduw van de dijk die zij tussen ons en de Middeleeuwen hebben opgeworpen.’ De lezer vallen zulke prachtige zinnen zomaar in de schoot – bij de schrijver was er vaak een gevecht met de engel aan vooraf gegaan.

Maar gelukkig heb ik als zijn assistent ook heel veel met Wim gelachen. Hij had een fijn gevoel voor alle kleine ironieën en absurditeiten van het leven en de comédie humaine. Zoals die keer toen hij weer eens te laat was met zijn kopij voor de bibliografie van de International Arthurian Society, en hij zich in het begeleidende briefje hoofs verontschuldigde bij de vooraanstaande Britse hoofdredacteur daarvan: Hooggeachte collega, ik vrees dat ik u weer eens te lang heb laten wachten, excuus excuus daarvoor, “but I count as usual on your clemency”. Alleen: de secretaresse die dit briefje moest uittikken (zo ging dat toen nog), had zich op haast middeleeuwse manier verlezen en Wims handgeschreven ‘cl’ aangezien voor een ‘d’, zodat in het epistel dat zij voorlegde ter ondertekening stond: ‘I count as usual on your demency.’ Wim kon daar lang om blijven grinniken, en gaf mij en passant een lesje mee: ‘Altijd een brief nalezen voordat je hem de deur uit doet.’

Aansluitend, tijdens mijn jaren als promovendus bleef het bij Wim fröhliche Wissenschaft, maar kon hij ook duchtig streng zijn. Indien bepaalde formuleringen van mij hem – ongetwijfeld terecht – ongelukkig, krom of nodeloos gezwollen voorkwamen, kon hij bij de bespreking van zo’n paragraaf die zinnetjes, en zelfs voetnoten, voorlezen op een toon die het misplaatste ervan onbarmhartig blootlegde. Ik heb daar in kamer 9 heel wat op mijn lip gebeten. Maar ik besef achteraf dat hij dit deed om mij te verjagen van gemakzucht en te dwingen echt mijn uiterste best te doen. Op vergelijkbare manier heeft hij, denk ik, in al zijn promovendi altijd het beste getracht boven te brengen, en dat is hem heel vaak gelukt.

Ook met die promovendi was Wim overigens de pionier van groepswork: hij doorzag, tezamen met collega proximus Guus Sötemann, als eerste letterkundige neerlandicus dat het model der bètawetenschappen, die jonge afgestudeerden aanstelden als promovendus, ook bij de alfa’s zou kunnen floreren. Die gerichtheid op promovendi, en ook die zelfopoffering – want wat moeten al die proefschriften hem een tijd hebben gekost – heeft tot het ongekende aantal van 40 promoties geleid. Bij die gelegenheden zat steevast Gisela op rij 1 in de senaatszaal; en het heeft ons zoveel goed gedaan dat zij ook naar onze promotie kwam, en ook wat extra lieve woorden sprak als Wim die even niet paraat had vanwege soms zijn schutterigheid in het persoonlijke.

Maar per saldo was Wim juist uiterst benaderbaar en heel sociaal, en bleef hij altijd open staan voor nieuwe contacten, met jong en oud aan alle universiteiten en in

andere landen, dierbaar Vlaanderen voorop. En met de leerlingen van zijn leerlingen, voor wie hij telkens weer oprechte belangstelling toonde. De groepsgeest van waaruit hij werkte aan de Emmalaan, heeft zich aldus verspreid over een heel vak waarin eenieder zong zoals die individueel gebekt mocht zijn, maar zich tevens verbonden wist met het collectief: een echte collegiale gemeenschap waarin iedereen zich verantwoordelijk voelde voor het reilen en zeilen van ons vak als geheel – een vak waarop je trots kon zijn er deel van uit te maken. Voor dat vak verzon Wim Gerritsen, bijna terloops, zelf de benaming: ‘medioneerlandistiek’. Onder die vlag heeft dat vak decennialang een ongekende bloei beleefd, en dat was nooit gebeurd zonder Wim Gerritsen als grondlegger. Er is een vakinhoudelijke woordspeling die zich voor vandaag te sterk aan mij opdrong om hem hier ongebruikt te laten: Wim was de *Vader der medioneerlandici algader*.

Maar er is nog een veel beter woord, dat heel Wims rol en habitus omvat: de leermeester. Hoe mooi is het dan ook dat Wim een paar maanden geleden zijn biografie kon publiceren – vandaag in de NRC geprezen zag ik – van Maartje Draak, zijn eigen leermeester. Maar hoe indrukwekkend ook, zij was, met alle respect, bij lange na geen leermeester zoals Wim Gerritsen die zelf is geweest, vanaf zo vroeg als hij aantrad tot aan het einde van zijn emeritaat. Van Marigen tot Maartje.

Tot slot: is het per se noodzakelijk zo’n leermeester te hebben? Absoluut niet – vele voortreffelijke academici deden het zonder en kwamen tot grote prestaties. Misschien zelfs wel eens juist omdat het ontbreken van een leermeester ze extra uitdaagde om eigen wegen op te zoeken. Maar dit weet ik toch zeker: indien je het geluk hebt wel zo’n leermeester te treffen, is dat een geschenk voor het leven. Wij hadden zo’n unieke leermeester in Wim Gerritsen, en wij wisten het, en wij zullen het nooit vergeten, en altijd dankbaar met ons meedragen in hoofd en hart.

Rede uitgesproken bij de uitvaart van Wim Gerritsen op 1 november 2019

Middeleeuwen in de negentiende eeuw

Ridder Olivier van Leefdaal bij Jacques Collin de Plancy, polygraaf

JORIS REYNAERT

In twee Brabantse historiografische teksten uit de eerste helft van de vijftiende eeuw duikt in de delen over hertog Godfried I van Brabant (†1139) vrij prominent een ridder Olivier van Leefdaal op. De twee teksten, de *Cornicke van Brabant* van Hennen van Merchtenen (1415) en de *Historia diplomatica* van Petrus de Thimo (ca. 1425), lopen narratief parallel, maar zijn niet rechtstreeks van elkaar afhankelijk: ze moeten op een gemeenschappelijke bron teruggaan. In beide verhalen is Oliviers rol dermate omvangrijk dat er aanleiding toe is te vermoeden dat hij, Olivier van Leefdaal, en niet zozeer Godfried de held zal geweest zijn van de geschiedenis die aan beide teksten ten grondslag ligt. Van een mogelijke gemeenschappelijke bron, een veertiende-eeuwse Middelnederlandse ridderroman, zijn enkele fragmenten bewaard. Die zijn te schaars om uitsluitel te geven over wie daarin als hoofdpersonage centraal stond.

Na de hierboven vermelde ampele weerklank in de eerste decennia van de vijftiende eeuw komt Oliviers verhaal in de Brabantse historiografie niet meer terug. De ontdekking van een tot nu onopgemerkt gebleven negentiende-eeuwse versie van het verhaal, in een patriottisch dagblad van het vroege koninkrijk België, roept een aantal vragen tegelijk op: naar de auteur ervan, de relatie tot de middeleeuwse teksttraditie en mogelijk andere bronnen, en de achterliggende motivatie en wijze van culturele appropriatie in het bijzondere tijdsgewricht omstreeks 1830. Wat hier volgt, biedt niet meer dan een zijdelingse verkenning van de ruimere cultuurhistorische aspecten. Centraal staan de vraag naar de identiteit, het profiel en de motivatie van de auteur en de wijze waarop hij het verhaal vorm heeft gegeven. Dit laatste impliceert tevens een onderzoek van de relatie tot de middeleeuwse Leefdaal-teksten, of tot nog toe onbekend gebleven voortzettingen daarvan, en andere mogelijke inspiratiebronnen.

Olivier van Leefdaal

Op een paasdag, ergens omstreeks het einde van de elfde eeuw, was graaf Hendrik van Leuven met zijn verwanten en zijn getrouwen samen om feest te vieren. De graaf leek in zwaarmoedig gepeins verzonken. Toen zijn zoon Godfried hem vroeg wat hem op het hart lag, vertelde de vader hem de hele geschiedenis van zijn geslacht en hoe dat zijn eerdere luister verloren had. Veel van wat hij hoorde was voor de zoon nieuw. Maar nu hij van alles op de hoogte was, zwoer Godfried dat hij zijn baard niet meer zou scheren voor hij het graafschap in zijn aanzien als hertogdom had hersteld. En met dit doel voor ogen trok hij in gezelschap van Olivier van Leefdaal en drie andere Brabantse edelen naar de keizer in Worms.

Voor het eerst in de Brabantse historiografie verschijnt in de hier geparafraseerde passage uit Hennen van Merchtenens *Cornicke van Brabant* een ridder Olivier van Leefdaal.¹ De nieuwkomer mag er meteen een glansrol vertolken. Met huiswacht in de herberg te Worms achtergebleven moet hij het logement van zijn gezelschap in bescherming nemen tegen de graaf van Bacharach, die de slaapgelegenheid voor zichzelf en zijn gevolg komt opeisen. Er vallen wat klappen, maar de keizer en Godfried komen sussend tussenbeide.² Wanneer enige tijd later graaf Godfried samen met de zoon van de keizer in verre gevangenschap geraakt, begint Oliviers echte avontuur. De vier getrouwen, waaronder dus weer Leefdaal, trekken over zee naar Jeruzalem, om van daaruit de prins op te sporen en zo mogelijk te verlossen. Godfried verkomt, zo is aan het thuisfront het vermoeden, in Armeense gevangenschap. Na veel wederwaardigheden zullen Olivier en zijn gezellen hem weten te vinden én te bevrijden.³ Op de terugtocht komen de Brabanders echter opnieuw in een oorlog terecht, waarin ze Godfried alsnog kwijt geraken, zodat ze uiteindelijk toch onverrichter zake huiswaarts moeten keren.

Bevredigender dan deze halfslachtige afloop is in dit opzicht de kroniek van Petrus de Thimo. In het eerste deel van diens *Brabantiae historia diplomatica* is Olivier van Leefdaal kennelijk eveneens een historisch geloofwaardige figuur. Diens heldhaftige zoektocht naar Godfried krijgt er echter een heel wat plezieriger slot: samen met Leefdaal keert Godfried naar het Westen terug, meer bepaald naar Italië, waar de Brabanders een veldslag in het voordeel van de keizer helpen te beslechten en waar Olivier voor bewezen diensten beloond wordt met het hertogdom Toscane en het opperbevel van de keizerlijke troepen in Italië. Maar ook afgezien van deze verheerlijkende ontkenning, krijgt Olivier hier nóg meer aandacht, of in elk geval meer tekst, dan in de *Cornicke*. Zo volgen bijvoorbeeld direct na de bevrijding van de prins complicaties die Merchtenen niet heeft: Olivier en zijn gezelschap worden op hun beurt gevangengenomen en zullen pas veel later door Godfried, met de ruim anachronistische hulp van een zekere Genghis Khan, worden verlost.⁴ Het is een van de ‘toevoegingen’ waaruit blijkt dat de *Cornicke van Brabant* niet de bron kan geweest zijn van de verhalen over Olivier en Godfried met de Baard in de *Historia diplomatica*.⁵ Anderzijds vertonen de twee teksten wel zó veel gelijkens dat een gemeenschappelijke bron zich opdringt.

Wat of van welke aard die bron geweest kan zijn, bleef een raadsel tot Geert Claasens in 1998 kon aantonen dat een aantal veertiende-eeuwse fragmenten van een tot dan niet precies geïdentificeerde tekst (hs. Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 2894)

1 Ed. Gezelle 1896, 71–73 (vs. 1442–1499).

2 Ed. Gezelle 1896, 73–76 (vs. 1500–1604).

3 Ed. Gezelle 1896, 84–90 (vs. 1858–2061).

4 Vgl. Reynaert 2014, 37–39.

5 Dat Petrus de Thimo twee passages die bij Hennen wél voorkomen zou hebben weggelaten (Guilardian & Boffa 1999, 194) is een met enige scepsis te benaderen hypothese, daar veel erop wijst dat het hier net zo goed om toevoegingen in de *Cornicke* zou kunnen gaan. Zie wat de kalkbranders-episode betreft Reynaert 2014, 34; de verwijzingen aldaar en voor meer voorbeelden en context Cosquin 1922. Voor wat de relikwie van de H. Besnijdenis betreft: Swinnen 1987, 213. Naast de verschillen door hetzij weglating, hetzij toevoeging vertonen de versies van De Thimo en Merchtenen ook interessante varianten op parallelle plaatsen. In De Thimo's *Historia* vindt de scène met de gelofte over de baard aan het hof van graaf Hendrik plaats op een Hemelvaartsdag, in Hennens *Cornicke* op Pasen.

restanten zijn van een historische roman over Godfried met de Baard, die de vermoedelijke (hoofd)bron van de beide latere teksten moet zijn. Van deze *Godevaert metten Baerde* – de titel die Claassens voorstelde – zijn amper 80 voor een deel onvolledige verzen bewaard. Die volstaan echter om te laten zien dat er inderdaad veel raakpunten zijn met wat we bij Hennen van Merchtenen en Petrus de Thimo over Godfried met de Baard lezen. Tevens wees Claassens erop dat zowel de *Cornicke* als De Thimo van de vermoedelijk heel uitvoerige oorspronkelijke tekst veel hebben weggelaten of in elk geval ‘missen’ én dat er bij Hennen van Merchtenen nergens sprake is van overeenkomsten met *Godevaert* op het niveau van het vers of van de tekst als zodanig.⁶

Indien de *Godevaert*-roman inderdaad de bron is geweest van de Godfried met de Baard-gedeelten in de beide vijftiende-eeuwse kronieken, dan zal het personage van Olivier van Leefdaal ook in die voorbeeldtekst al een merkwaardig belangrijke rol hebben gespeeld. David Guillardian en Sergio Boffa (1999) spreken in dit verband van een ‘mise en valeur anachronique et envahissante d’Olivier de Leefdaal’, die de Leefdaals als mogelijke opdrachtgevers in beeld brengt. Meer bepaald Rogier van Leefdaal (†1334), die we immers ook kennen als een van de begunstigers van Jan van Boendale, is dan een aantrekkelijke kandidaat.⁷ Maar daar staat dan wel tegenover dat in een van de handschriften van de *Brabantsche yeesten* een genealogie van Godfried met de Baard is opgenomen, die men met goede redenen kan opvatten als een ontlening aan het volledige verhaal over Godfried, met andere woorden als een eerste deel van *Godevaert metten Baerde*, en dat die tekst geen dedicatie aan een Leefdaal bevat, maar wel expliciet aan hertog Jan III van Brabant (†1355).⁸

Dat de genealogie van Godfried en de fragmenten van *Godevaert metten Baerde* tot één en hetzelfde werk behoren, lijkt me geen uitgemaakte zaak. De hypothese is nog niet echt, bijvoorbeeld stilistisch, getoetst. De vraag dringt zich hoe dan ook op of Merchtenens *Cornicke* en de kapitels over Godfried met de Baard in De Thimo’s *Historia diplomatica* redelijkerwijs kunnen teruggaan op een *Godevaert*-verhaal dat na een genealogische aanloop van een duizendtal verzen alles wil meedelen wat de auteur over de eerste Brabantse hertog in boeken en kronieken geschreven vond, meer bepaald hoe hij *weder brochte ter waerde Brabant ende den hertogherijke, Dat Kaerle, die hertoghe, valschelike Hadde, menich jair te voren, Bi Hüge Capette verloren*.⁹ Indien de geschiedschrijvers Hennen van Merchtenen en Petrus de Thimo een dergelijk historiografisch opgezet verhaal als bron voor zich hadden, dan hebben ze daaruit opmerkelijk weinig overgenomen: eigenlijk komt bij hen alleen Godfrieds ‘romantische’ jeugd in beeld. En dan hebben ze in hun selectie bovendien een merkwaardige voorkeur vertoond voor die delen van het verhaal waarin de heer van Leefdaal een rol mocht spelen. De vaststelling wordt des te klemmender wanneer bovendien blijkt dat Olivier van Leef-

6 Claassens 1998; Claassens 1993, 288 e.v. voor een diplomatische en een kritische editie van de fragmenten.

7 Guillardian & Boffa 1999, 196.

8 Afgezien van dit laatste vertoont de tekst volgens Remco Sleiderink dan weer vooral indicaties dat Duits keizer Hendrik VII, graaf van Luxemburg (†1313), de oorspronkelijke opdrachtgever moet zijn geweest. Pas na diens dood zou Jan III als mogelijke geadresseerde in beeld zijn gekomen (Sleiderink 2003, 108–112). Maar ook dan, zeker met betrekking tot de Duitse keizer, blijft de importantie van Olivier van Leefdaal in het verhaal op zijn minst merkwaardig, om niet te zeggen bizar.

9 Willems 1839, 600–601. Ik pas de interpunctie enigszins aan.

daal een onhistorisch, louter fictief personage is.¹⁰ Rijst hier niet het vermoeden dat het althans in een deel van de bewaarde tekstgedeelten en latere parafraseringen niet alleen of zelfs niet zozeer om Godfried met de Baard te doen was, als wel om de verzonden voorvader van de Brusselse burggraaf Rogier van Leefdaal? Een verhaal over Olivier zou aan Godfried, de contemporaine historische vorst, onvermijdelijk een plaats hebben toegekend, maar zou dat bovendien ter wille van het prestige dat daarvan op de hoofdfiguur afstraalde zeker met graagte hebben gedaan. Ook voor de receptie in het eigen milieu was het huldigen van de vorst om zo te zeggen een noodzaak: het verhaal moest tenslotte ook de hertog ter ore of onder ogen kunnen komen. Daartegenover valt moeilijk een reden te verzinnen waarom een verhaal over hertog Godfried met de Baard zo ruim baan zou hebben gemaakt voor een geheel onhistorisch en in narratief opzicht overtollig personage als Olivier van Leefdaal.¹¹

Het is met andere woorden meer dan waarschijnlijk dat er een afzonderlijke literaire traditie rond Olivier van Leefdaal heeft bestaan. Tot nog toe is daarvan slecht één materieel spoor bewaard, namelijk de vermelding in 1532 van een *Spel van Olivier van Leefdale* in het boekenbezit van de Gentse gilde van Sint-Kathelijne ter Hoeyen, een processiegenootschap, waarvan de relaties tot toneel of literatuur verder onduidelijk zijn. Naar de precieze inhoud van het toneelstuk valt alleen te raden, maar het lijkt nauwelijks twijfel dat Oliviers heldhaftige zoektocht naar Godfried met de Baard in de Oriënt daarin een rol zal hebben gespeeld.¹² Van het te vermoeden epos echter waaruit Hennen van Merchtenen en Petrus de Thimo de stof hebben gehaald voor hun verhalen over Oliviers heldhaftig optreden naast en in dienst van Godfried met de Baard, zijn – afgezien van de door Geert Claassens uitgegeven brokstukjes – geen afschriften of latere bewerkingen bekend.

Toen ik na het doorlopen van een aantal links op Google ontdekte dat in het Brusselse dagblad *L'Émancipation* in 1835, niet gesigneerd, een tekst verschenen was met als ondertitel *Le Pèlerinage d'Olivier Leefdale, de Bruxelles, à la recherche de Godefroid le Barbu*, die zich expliciet beriep op een *vieux manuscrit* als bron, leek de hoop niet onredelijk dat deze publicatie enig licht kon werpen op onbekend gebleven aspecten van het aan Olivier van Leefdaal gewijde epos. Daarnaast riep de tekst meteen heel wat vragen op. Wie kon de auteur ervan zijn en wat had die auteur met de publicatie beoogd? Hoe, ruimer geformuleerd, heeft de publicatie gefunctioneerd in de historische context, meer bepaald in het culturele en ideologische klimaat van het jonge België ca. 1835? In welke mate en op welke wijze vormt ze een casus van *cultural appropriation*?¹³

10 Dat geldt ook, maar in mindere mate voor Godevaerts andere kompanen. De namen van die personages – zo constateerden Guillardian & Boffa (1999, 195) – verwijzen op subtiële wijze naar de verhalen over de eerste kruistocht, die de auteur dus moet hebben gekend.

11 Vgl. Keesman 2017, 298–299.

12 Reynaert 2014. Zoals blijkt uit de bele spelen, maar bijvoorbeeld ook uit het spel *Vanden heere van Trazengijs* (daarover Mantingh 2000 en Van der Poel 2001) dat we in de bezitsinventaris van Ter Hoeyen eveneens aantreffen, moet deze Oosterse thematiek, met inbegrip van zoektochten, gevangenschappen, oorlogen, maar ook liefdes en vriendschappen in de Mohammedaanse wereld, in de late middeleeuwen een zeker succes hebben gekend.

13 Voor een recente bespreking van het begrip *cultural appropriation* ('culturele toe-eigening') naar aanleiding van twee voorbeelden van negentiende-eeuwse toe-eigening van een middeleeuwse tekst (Dante's *Divina Commedia*), zie Oosterholt 2018.

We gaan deze vragen niet uit de weg. Maar de allereerste vraag die zich hier aandient, is toch wel of en in welke mate de aanspraak op een oude brontekst voor het verhaal in *L'Émancipation* geloofwaardig is in het licht van de ons bekende middeleeuwse historiografie en epiek over Olivier van Leefdaal.

Le Pèlerinage d'Olivier en de middeleeuwse bronnen

In tegenstelling tot beide middeleeuwse kronieken maakt het verhaal in *L'Émancipation* geen gewag van de jeugdige avonturen aan het keizerlijk hof te Mainz. Daartegenover duiken in de *Pèlerinage* twee andere episodes op, die eveneens aan de eigenlijke queeste voorafgaan. De eerste betreft de dynastiek-historische context in Brabant, de tweede een amoureuze complicatie als achtergrond van Oliviers beslissing om de queeste te ondernemen.

Het verhaal begint – historisch helemaal waarachtig – met de dood van Godfrieds oudere broer Hendrik in een steekspel te Doornik in 1096 waardoor de Brabanders zich verplicht zien talrijke pogingen te ondernemen om Godfried, nu immers troonopvolger, terug te vinden. Het voor Hendrik III noodlottige steekspel, dat De Thimo slechts en passant vermeldt (*in ludo armorum peremptus*), beschrijft *Le Pèlerinage* vrij uitvoering, met invulling of toevoeging van veel details en van de protagonisten met naam en toenaam: Éverart, *prince de Tournai*, heeft graaf Hendrik III op het toernooi uitgenodigd, Gosceguin, *chevalier du Tournaisis*, brengt de Brabantse vorst ongewild een fatale verwonding toe en verschanst zich in de kerk Saint-Piat tot blijkt dat hem niets te verwijten valt.¹⁴

De tweede toevoeging ten opzichte van Merchtenen en De Thimo heeft een dusdanig romantisch gehalte dat de hedendaagse lezer ze spontaan aan de verbeelding van een tijdgenoot van Conscience zal toeschrijven. De verteller, Olivier van Leefdaal, iets over de dertig jaar oud, heeft via de kapelaan van Sint-Jacob te Brussel een huwelijksaanzoek gedaan bij de vader van de zestienjarige Alix de Warik. De familie van het meisje reageert gunstig op het aanzoek, maar stelt, gezien Alix' te jeugdige leeftijd, het huwelijk tot over twee of drie jaar uit. Alix heeft ten aanzien van het huwelijk echter ook haar eigen agenda. Ze heeft namelijk de plechtige gelofte gedaan dat ze niet zou trouwen zolang graaf Godfried niet behouden terug is. Tegenover Olivier doet ze nu een tweede gelofte: ze zal hém trouw blijven op voorwaarde dat hij naar Godfried op zoek gaat en hem veilig naar Brabant terugbrengt of ten minste weet te achterhalen waar en hoe men hem kan vrijkopen.

Het hele itinerarium naar het verre Armenië is in het verhaal in *L'Émancipation* eveneens nieuw ten opzichte van Petrus de Thimo en Hennen van Merchtenens

¹⁴ Afgezien van dit laatste komt het relaas over de dood van Hendrik III overeen met wat omstreeks 1835 historisch daarover vrij algemeen bekend was. Zie bv. reeds *Les cinq grandes époques 1790*, 56. Hendriks opponent heet in de bronnen en de geschiedschrijving voluit meestal Gosceguin of Goswin de Forest, bv. Saint-Allais 1819, III. De vroegste vermelding van het incident is in Heriman van Doorniks twaalfde-eeuwse *Liber de restauratione ecclesie Sancti Martini Tornacensis* (Waitz 1883, 282; Nelson 1996, 37–38)

Cornicke.¹⁵ Over de reis naar het Oosten zegt De Thimo kortweg dat Olivier en zijn kompanen Armenië bereiken *post longos labores multaque viarum pericula*, bij Hennen heet het dat ze *over see ghevaren Syn, ter stat van Jherusalem*, van waaruit de eigenlijke zoektocht naar Godfried dan plaatsvindt.¹⁶ Van de tocht naar het Heilig Land hangt de versie 1835 daarentegen een heel uitvoerig beeld op, waarin met name de aandacht voor de lokale geografie en het exotische opvalt. Tot Constantinopel (per schip, vanuit Antwerpen) verloopt de reis voorspoedig. Daar voegen de Brabanders zich bij een grotere groep christenen met wie ze verder naar het oosten willen. Met zijn allen huren ze een boot die hen via de rivier Sangar tot op vier uur gaans van Nicea moet brengen. Ze weten immers dat de kruisvaarders die stad hebben ingenomen. De zeventig pelgrims worden echter niet de Sangar opgevaren, maar voorbij Heraclea aan land gezet waar ze de plaatselijke inwoners, de opvallend schaars geklede Paphlagoniërs, in handen vallen. Pas na 23 maanden komen ze vrij, nadat een Leuvense werkman voor de gijzelnemers een weefgetouw in elkaar heeft gezet en men hen geleerd heeft daarop stoffen te vervaardigen. Onderweg naar Libanon, waar de kruisvaarders, naar de pelgrims vernemen, hun kampen hebben opgeslagen, wordt Oliviers aandacht getrokken door de windmolens in het landschap. Van deze ingenieuze uitvinding heeft men weliswaar ook in Brabant al de eerste exemplaren zien verschijnen. Blijkbaar wel helemaal nieuw voor de Brusselaar is het gebruik dat men ter plaatse maakt van duiven om over grote afstanden snel te communiceren. En dat het hier Gods uitverkoren land is, blijkt uit enkele bijzondere gaven van de natuur: men ziet er struiken waar wol op groeit fijner dan lamswol en een soort riet waar men een fijne stof uit kan halen heerlijker dan honing, die ze *sucar* noemen.

Volgt dan een lange excursie over het Heilig Land en zijn merkwaardigheden, die we al evenmin bij Hennen en De Thimo terugvinden. Nadat ze onderweg zowat alle mogelijke Bijbelse en christelijke plaatsen hebben bezocht komen de Brabanders te Jeruzalem aan. Daar verneemt Olivier eindelijk iets over zijn heer, Godfried met de Baard, en kan de eigenlijke queeste beginnen. Die verloopt anders dan in de ons bekende middeleeuwse versies. Boudewijn, de broer van Godfried van Bouillon, is wanneer Olivier te Jeruzalem arriveert, net uit Edessa overgekomen. Brabantse ridders in diens gevolg weten met zekerheid te vertellen dat hun vorst in Armenië gevangen zit. Olivier en zijn kompanen besluiten dan ook zich bij Boudewijn te voegen wanneer hij naar Edessa terugkeert. Vanuit Edessa zal Olivier dan pogen Godfried met de Baard uit de handen van de koning van Armenië los te kopen. In plaats van het gedetailleerde avontuur dat we bij De Thimo lezen over hoe de Brabanders Godfried weten te vinden en te bevrijden, maar dan weer zelf gevangengezet worden, enzovoort, gaat in *L'Émancipation* alles rechttoe rechtaan. De Westerse 'kooplieden' vragen en bekommen audiëntie bij de koning van Armenië en Olivier krijgt zijn inmiddels héél welig bebaarde vorst even te spreken. Maar de koning wil voor de vrijlating van zijn gevangene bovenop de geschenken die Olivier en zijn gezellen hem aanbieden, nog eens

¹⁵ In beide bronnen is de plaats van Godfrieds gevangenschap van meet af aan bekend: zijn teruggekeerde strijdmakkers kunnen immers getuigen dat hij, samen met keizerszoon Hendrik, in de 'Hongaarse oorlog' door de koning van Armenië gevangen is genomen.

¹⁶ *Historia diplomatia* I, Titulus septimus, cap. 17 (fol. 102v) (ed. Guillardian & Boffa 1999, 217); Reynaert 2014, 48.

honderd mark in goud extra. Boudewijn schenkt die zonder verpinken en zo kunnen de Brabanders met Godfried terug huiswaarts. De zeereis is deze keer penibel. Bij bar winterweer leggen ze begin januari 1100 aan in de haven van Gent en enkele dagen later zijn ze terug in hun ‘chère Bruxelles’. Olivier vindt er zijn Alix de Warik terug en treedt met haar in het huwelijk. Graaf – weldra hertog – Godfried met de Baard verheft hem tot *burgrave* van Brussel en slotvoogd van *Borgendael*.

Samenvattend kunnen we vaststellen dat de versie *L'Émancipation* alleen op het einde, waar het over het vinden en bevrijden van Godfried gaat, met de middeleeuwse bronnen overlapt, maar dan wel op een daarvan grondig verschillende wijze. Wat dit laatste betreft, moet worden opgemerkt dat de overleveringsvariant volgens welke Godfried werd *vrijgekocht* – niet met list bevrijd – vrij vroeg al in de geschiedschrijving is opgedoken. Justus Lipsius heeft het in *Lovanium* (1605) over *liberare* in de zin – zeer waarschijnlijk – van ‘vrijkopen’, in het anonieme *Les cinq grandes époques du duché de Brabant* (1790) lezen we dat Leefdaal werd uitgezonden ‘pour aller négocier sa rançon’.¹⁷ De *Genealogia principum Tungro-Brabantinorum* (ca. 1480) en Johannes Molanus, *Militia sacra* [1592] gebruiken de term *liberatus* eveneens in een context die beide betekenissen (‘bevrijden’ of ‘vrijkopen’) toelaat.¹⁸

In hoeverre kunnen de in *L'Émancipation* toegevoegde elementen aanspraak maken op enige geloofwaardigheid, in hoeverre zijn ze met andere woorden compatibel met de bewering van de auteur dat hem een authentieke bron over Olivier en zijn queeste ter beschikking stond? Met de boot vanuit Antwerpen, per schip vanuit Constantinopel naar het landinwaarts in Klein-Azië gelegen Nicea, naakte Paphlagoniërs, die van de Brabanders leren weven, windmolens, het gebruik van postduiven, suiker, de heilige plaatsen in Palestina... op het eerste gezicht lijken die toegevoegde elementen niet meer dan schreeuwende anachronismen enerzijds, bekende clichés over wat de kruistochten het Westen hadden bijgebracht anderzijds.¹⁹ Heeft de auteur van *Le Pé-*

17 Justus Lipsius, *Lovanium* [1605], boek 1, kap. 11. Papy (2000, 107) vertaalt de passage als volgt: ‘Ik kan auteurs aanhalen die verhalen dat hij, toen zijn broer Hendrik stierf, in Syrië tijdens die beroemde kruistocht van Godfried krijgsgevangen was en dat daarom aan zijn moeder Adele met een algemeen staatsdecreet het bestuur werd opgedragen tot men zekerder nieuws van haar zoon ontving. De edelman Olivier van Leefdaal werd uit Brussel gezonden om hem vrij te kopen en terug te brengen. Deze bracht de opdracht tot een goed einde en gaf de graaf terug aan het volk dat hem terugwenste’; *Les cinq grandes époques* 1790, 58; vgl. nog Dewez 1824, 14: ‘en kweet zich zoo wel van zijnen last, dat de barbaren in zijne vrijheid onder een sterk losgeld bewilligden’. Mijn cursivering.

18 Voor de *Genealogia*, zie hs. Vaticaan, Reg. Lat. 947 fol. 52r: ‘Sane eo tempore quo principatus per mortem fratris sibi cessit Godefridus iste cum Henrico filio Imperatoris sub Rege armenie captivi detinebantur quos Oliverus de Leefdale miles prudens et astutus cum 4^{is} sociis sibi adiunctis sub specie mercatorum J annum pridem ivit quesitum Et ob hoc prelati et nobiles cum oppidis brabantie cum deliberatione statuerunt quod comitissa Adelia mater Godefridi cum barba ipsius [sic? ipsius?] nomine filij presideret donec redeunte Olivero aut alias de morte seu vita Godefridi nuncia certa reciperent Cumque godefridus comes ex captivitate redijisset liberatus Sophiam filiam henricj 3^{is} Imperatoris duxit uxorem’. Het relaas bij Molanus (*Militia sacra*, 1592, kap. 55, 93), is gelijkkluidend wat het geheel betreft, en ongeveer identiek wat de laatste zin betreft. Voor de datering van het handschrift van de *Genealogia*: Tanneberger 2012, 7, 12–26.

19 Het valt op dat die gemeenplaatsen niet aan Petrus de Thimo ontleend zijn. De publicatie in *L'Émancipation* verscheen dan ook drie jaar eerder dan het ruime uittreksel uit de *Historia diplomatica*, meer bepaald over de kruistochten, Godfried met de Baard en Olivier van Leefdaal als appendix opgenomen in het tweede deel van baron de Reiffenbergs editie van de *Chronique rimée de Philippe Mouskes* (Reiffenberg 1838, dl. 2, 703 e.v.); vgl. ook Reiffenberg 1848, dl. 2, cl.

lérinage nagenoeg alles uit het niets verzonnen, of uit bij elkaar geplukte historische weetjes en bestaande documenten ineengezet?

Laten we in de eerste plaats iets meer zicht proberen te krijgen op de context van de publicatie. Ook die bepaalt immers mee de geloofwaardigheid ervan en kan bovendien licht werpen op wie hier als auteur in aanmerking komt en wat hem mogelijk heeft geïnspireerd.

L'Émancipation

Het dagblad *L'Émancipation* was in oktober 1830 gesticht door de liberaal-progressistische, belgicistische broers Adolphe en Felix Bayet,²⁰ die vanaf 1831 echter het persorgaan overlieten aan de Henegouwse bankier Lefèbvre-Meuret. In 1830 was deze bankier een van de commissarissen van het Voorlopig Bewind, en dus eveneens een van de deelnemers aan de Belgische revolutie, hoewel ideologisch kennelijk minder liberaal geïnspireerd dan de gebroeders Bayet. Zijn ambitie zou er vooral in bestaan hebben zo veel mogelijk persorganen onder zijn controle te krijgen.²¹ In 1840 is in de ogen van *Le Patriote Belge*, collega *L'Émancipation* zonder meer 'de tendance catholique', zij het van een katholicisme dat democratisch en religieus tolerant is.²²

Afgezien van de democratisch-republikeinse inspiratie van het prille begin in 1830-1831, wilde *L'Émancipation* vooral, vanuit belgicistische invalshoek, informeren over politiek en economie.²³ Daarnaast werd, in een aparte ruimte onderaan de bladzijden, gerapporteerd over kunst, literatuur, nationale geschiedenis, lokale toponymie, folklore, legenden en dergelijke meer. In journalistieke vaktermen heet dit het 'feuilleton'.²⁴ De bedoeling wordt niet expliciet uitgesproken of zelfs maar gesuggereerd, maar het kwam er met het feuilleton kennelijk wel op aan de voorstelling kracht bij te zetten dat de Belgen, zo niet de dappersten aller Galliërs, dan toch niet te onderschatten flinkerds waren. Vooral de grote politieke figuren van het verleden en de militaire successen van de 'Belgische' voorvaders werden er met graagte opgevoerd. Een over vele maanden in de jaargangen 1834 en 1835 telkens terugkomende kroniek gaat, ongecomplexiseerd, onder de algemene titel 'Fastes militaires des Belges' (Militaire heldenfeiten der Belgen). De auteur hiervan kan geïdentificeerd worden als de Fransman (!) Jacques Albin Simon Collin de Plancy (1794-1881),²⁵ van wie immers nagenoeg tegelijk onder dezelfde titel een militaire geschiedenis der Belgen in boekvorm verscheen.

Ook elders komt in De Plancy's geschiedkundige belangstelling een bijzondere

²⁰ Warzée 1845, 99-100; Kuypers 1959, 82-86; Boland 1977, 124-127; Cordewiener 1978, 198-199 en passim; Kern 2014, 668.

²¹ Over Lefèbvre-Meuret: Boland 1977, 137-138 en de verwijzing in noot 2 aldaar; Witte 2014, 127; Demaire 2013.

²² Boland 1977, 221-222.

²³ Over *L'Émancipation* in de dertiger jaren en de vroege Belgische pers in het algemeen, afgezien van de verwijzingen in noot 20: Boland 1977, 57-59.

²⁴ De term wordt ter plaatse in *L'Émancipation* niet gebruikt. De betekenis van *feuilleton* volgens *Van Dale* (Kruyskamp 1976): 'bijzondere bijdrage in een dagblad, gewoonlijk onderaan de bladzijden onder een streep gedrukt en hetzij belletristische, hetzij andere speciale stof die niet tot het nieuws behoort, bevattend'.

²⁵ Zijn eigenlijke familienaam was Collin. Voor zijn *nom de plume* voegde hij daar de naam van zijn geboorteplek aan toe.

band met Brussel en België naar voren: eerst op een bescheiden niveau, met een *Histoire du Manneken Pis racontée par lui-même*, later heel wat ambitieuzer, met de reeds genoemde *Fastes militaires des Belges*, in vier boekdelen, een *Godefroid de Bouillon, chroniques et légendes du temps des deux premières croisades* (1842), edities van middeleeuwse ‘fabliaux’, *parmi lesquels se lisent les aventures de Tyl l’Espiegle, Grisélidis, le Roman de Renard, etc.* (1846) en een *Geneviève de Brabant et quelques autres aventures des Croisades* (1853).²⁶ Vanwege zijn belangstelling voor de ‘Belgen’ in de vroegste kruistochten zou Collin de Plancy heel goed als auteur in aanmerking kunnen komen voor Olivier van Leefdaals queeste in *L’Émancipation*.

Bij verdere verkenning blijkt dat deze hypothese ons inderdaad naar de werkelijke auteur van *Le Pèlerinage* leidt. Collin de Plancy heeft het verhaal immers, na het verschijnen in *L’Émancipation*, met slechts enkele kleine wijzigingen en onder een telkens lichtjes andere titel, ook in latere publicaties gebruikt en hergebruikt.²⁷ Het werd bijvoorbeeld opgenomen in zijn *Godefroid de Bouillon* en *Geneviève de Brabant*, maar ook in de – althans in titel en presentatie – meer historisch opgezette *Chronique de Godefroid de Bouillon et du royaume de Jérusalem*, én in de religieus-belerende *Légendes des commandements de l’Église*, waar Oliviers bedevaart het ‘derde gebod’ (biecht en boetedoening) illustreert.²⁸ In deze catechetische ‘kroniek’ volgt Olivier van Leefdaals avontuur als vijftiende hoofdstuk na het kapittel ‘Le règne de Godefroid de Bouillon’. Op het einde hiervan staat als enige waarschuwing: ‘[i]ci nous reposerons un moment le lecteur sur un récit dont l’authenticité n’est douteuse que dans les détails particuliers’ (Collin de Plancy 1846, 103).

Met Jacques Collin de Plancy treedt ons een bij nader inzien uiterst merkwaardige figuur tegemoet, die misschien geen aanspraak kan maken op een plaats in de geschiedenis van de literatuur in de gangbare opvatting van het begrip, maar die beslist zijn plaats heeft in de bredere context van de letteren als getuigen van cultuur en mentaliteit.²⁹ In dit opzicht behoort de man, zoals we zullen zien, in enige mate zelfs tot de *Nederlandse* literatuur. Maar de te schetsen biografie voegt, het moet gezegd, weinig aan zijn kredietwaardigheid toe.

Jacques-Albin-Simon Collin de Plancy

Jacques Collin wordt in 1794 als zoon van een kousenmaker geboren te Plancy, ten noorden van Troyes in het departement van de Aude. Hij voltooit zijn retorica in Parijs in 1814 en huwt kort daarna met zijn nicht Clotilde Marie Paban, die hem onder meer als vertaalster uit het Engels en het Duits, in zijn veelschrijversloopbaan ruim zal assisteren. Vrij snel weet Jacques Collin als auteur naam te maken, onder de *nom*

²⁶ Roudaut 1994, 33-47.

²⁷ De verwijzing naar een *manuscrit* waarin het relaas zou opgedoken zijn, komt in de latere boekedities niet meer voor. In die verzamelbundels wordt overigens alles, zonder bronvermeldingen, als ‘historisch’ gepresenteerd.

²⁸ Zie voor de bibliografische gegevens het overzicht hieronder in de hoofdtekst.

²⁹ Hiermee is aan Collin de Plancy’s literair-historisch belang als mede-initiator van de romantiek, in het bijzonder door zijn publicaties over het occulte, tekort gedaan. Vgl. Wade Baskins inleiding in Collin 1965.

Afb. 1 Jacques Collin de Plancy
(Bron: Wikimedia Commons)

de plume Collin de Plancy, waarbij *de Plancy* een louter geografische, geen adellijke herkomst aangeeft, maar misschien wel kan en wil suggereren. In ‘woordenboeken’ als *Dictionnaire infernal* (een monstering van alle namen en verschijningsvormen van de duivel, 1818), een *Histoire des Vampires* (1820) en een *Dictionnaire critique des reliques et des images miraculeuses* (1821) neemt hij in de geest van Voltaire het naïeve geloof in demonen, magie en mirakelen in het vizier. Een financieel bankroet – en wellicht ook politieke en ideologische overwegingen – doen hem omstreeks 1830 naar Brussel uitwijken, waar hij eerder al contacten had: zijn *Histoire du Manneken-Pis*, eigenlijk een geschiedenis van Brussel in het kort, was bij Arnold Lacrosse te Brussel uitgegeven in 1824.³⁰

In de dertiger jaren is Collin in de Belgische hoofdstad actief als publicist en uitgever van onder meer zijn eigen boeken. Zijn terugkeer naar Frankrijk in 1837 belet hem niet verder zaken te doen in België, en zelfs Nederland: in 1841 sticht hij, ‘op verzoek van de prins van Oranje’, de ‘Société Néerlandaise pour les Beaux-Arts’, die onder meer, anoniem, een *Histoire de la Néerlande* (1841) en, onder Collins naam als auteur, een Franse vertaling van Vondels *Gijsbrecht van Aemstel* uitgeeft.³¹

Ten laatste omstreeks 1840, keert Collin naar het traditionele katholicisme terug om zich gaandeweg vooral op het verzamelen en – voortaan nóg minder kritisch –

³⁰ Roudaut 1994, 9–11, 31–33. Vanaf 1819 is Clotilde Paban naast haar man als schrijfster actief, zonder dat overigens duidelijk is wat elk van beider aandeel in sommige publicaties is. Clotilde Paban had immers onder het pseudoniem *Marie d’Heures* ook een eigen schrijversloopbaan. Vgl. Roudaut 1994, p. 47–48. Dat ook het pseudoniem *Mathilde Tarweld* naar haar verwijst, zoals Roudaut meent, is wel onjuist. Mathilde Tarweld was een van de pseudoniemen van Mathilde Bourdon (1817–1888). Vgl. *BnF Data*, s.v. ‘Mathilde Bourdon’.

³¹ Roudaut 1994, 11, 50, 52–53. W. Thys lijkt te twijfelen of Collin de vertaling helemaal alleen heeft gemaakt. In elk geval blijft het verbazen dat deze man erin geslaagd is de *Gijsbrecht* (in proza) te vertalen: ‘dat was geen geringe opgave waarvoor van een Fransman een zeer grondige kennis van de uitgangstaal vereist was’ (2008, 238). Het *Historisch tijdschrift* van januari 1842 (jg. 2, nr. 1) meldt onder de (niet ondertekende) *Kunst-berigten* (p. 8) dat de maatschappij van Schoone Kunsten te Den Haag een vertaling van Vondels *Gijsbrecht van Aemstel* aankondigt: ‘Die vertaling werd door den bekenden Collin de Plancy vervaardigd...’.

publiceren van geschiedkundige verhalen, anekdoten en legenden toe te leggen.³² Opvallend zijn daarbij niet alleen de frequente herdrukken, soms onder een ietwat gewijzigde titel, maar ook het hergebruik van teksten die de ene keer als kruistochtlegenden worden opgedist, een andere keer als Belgische merkwaardigheden of heiligenlevens, illustraties van de hoofdzonden, van de decaloog of de geboden van de H. Kerk, de sacramenten en dergelijke meer.³³ Het traject van het verhaal over Olivier van Leefdaal (zie het overzicht hieronder) is in dit opzicht niet meer dan enigszins representatief.

Olivier van Leefdaal, versie Collin de Plancy: een overzicht

- 1835 [Anoniem], ‘Chroniques des rues de Jerusalem et des autres saints lieux de la Palestine. Le Pèlerinage d’Olivier Leefdaele, de Bruxelles, à la recherche de Godefroid le Barbu’, in: *L’Émancipation*, Brussel, 25 en 26 juli, 1 en 5 augustus 1835, telkens op de eerste twee bladzijden.³⁴
- 1835 [Anoniem], ‘Oliviers Leefdaele, aus Brüssel, Pilgerfahrt, um Gottfried den Bärtigen aufzusuchen’, in: *Literarische und kritische Blätter der Börsen-Halle*, Hamburg, 12 en 15 augustus 1835.³⁵
- [1837] [Collin de Plancy, J., *Godefroid de Bouillon, chroniques et légendes du temps des deux premières croisades*. Bruxelles, 1837.]³⁶
- 1842 Collin de Plancy, J., ‘Légende du pèlerinage d’Olivier Leefdaele de Bruxelles, à la recherche de Godefroid de Louvain’, in: J. Collin de Plancy, *Godefroid de Bouillon, chroniques et légendes, 1095-1180*. Bruxelles, 1842, 95-117.³⁷
- 1845 Collin de Plancy, J., ‘Légende du pèlerinage d’Olivier Leefdale à la recherche de Godefroid le Barbu’, in: J. Collin de Plancy, *La chronique de Godefroid de Bouillon et du royaume de Jerusalem: première et deuxième croisades (1080-1187)*, Troisième édition.³⁸ Paris, [1845], p. 104-127.³⁹
- 1846 Herdruk in Parijs van *La chronique, Troisième édition, revue et corrigée*, 1845.
- 1848 Herdruk in Parijs en Lyon van *La chronique*, 1846.

³² Veel interessants over Collins terugkeer naar het katholicisme is te vinden in Schilders 1998, 256-258.

³³ Naast deze devote en stichtende boeken, die hij onder eigen naam en in een eigen ‘Société de Saint-Victor pour la propagation des bons livres’ uitgeeft, publiceert Collin onder zeventien verschillende pseudoniemen, bij ‘Saint-Victor’ en andere uitgevers, nog eens een zestigtal titels, waaronder – we beperken ons tot wat de blijvende band met België illustreert – een *Vie de sainte Godelive* (1847, pseudoniem: J. Saint-Albin) en *Les aventures de Tyl l’espiègle* (1853, pseudoniem: Jacques Loyseau). Onder weer andere, vrouwelijke schuilnamen geeft hij – ook heel vroeg al: vanaf 1824 – samen met zijn echtgenote Clotilde-Marie Paban boeken uit voor een vrouwelijk publiek, onder meer door zijn vrouw vertaalde literatuur uit het Engels. Vgl. Roudaut 1994, 33-47 en 47-48; over de publicaties van de ‘Société de Saint-Victor’ ook Munérien 1882.

³⁴ Het dagblad is onder meer bewaard in de Gentse Universiteitsbibliotheek, en online toegankelijk via *Belgicapress*.

³⁵ De publicatie is op 15 augustus niet afgerond. Voor zover ik zie, is het vervolg nooit verschenen. Online te vinden op *Google Books*.

³⁶ Collin de Plancy verwijst zelf naar een editie in dat jaar door de Société des Fastes militaires te Brussel in een eindnoot bij het woord vooraf van zijn *Chronique de Godefroid de Bouillon et du royaume de Jérusalem*.

³⁷ Online toegankelijk via *Archive.org*.

³⁸ Eerdere edities zijn niet bekend: Roudaut 1994, 33-34. Mogelijk worden de uitgaven met een lichtjes verschillende titel uit 1837 (?) en 1842 als voorafgaande edities beschouwd.

³⁹ Online toegankelijk via *Archive.org*.

- 1853 Collin de Plancy, J., *La chronique de Godefroid de Bouillon et du Royaume de Jérusalem*, Quatrième édition. Paris-Plancy, 1853.⁴⁰
- 1853 Collin de Plancy, J., 'Le Pèlerinage d'Olivier Leefdale à la recherche de Godefroid-le-Barbu', in: J. Collin de Plancy, *Geneviève de Brabant et quelques autres aventures des Croisades*, Cinquième édition. Paris-Plancy, 1853, 25-59.⁴¹
- 1860 Collin de Plancy, J., 'Pèlerinage d'Olivier Leefdale', in: J. Collin de Plancy, *Légendes des commandements de l'église*. Paris, [1860], 209-233.⁴²
- 1896 'Chronicas e lendas por Collin de Plancy. Capitulo XV. Legenda da peregrinação. Olivier Leefdaele de Bruxellas, e a procura de Godofredo de Louvain (Continuação do n. 11)', [als Folhetim ('feuilleton')] in: *O Apostolo*, Domingo 26 de Janeiro de 1896 (Anno XXXII), 3 e.v. [Vertaling in het Portugees naar Collin de Plancy's legenden rond Godfried van Bouillon, waar Leefdaals pelgrimstocht het vijftiende kapittel vormt.]⁴³

Van 1846, het jaar van de stichting van zijn 'Société de Saint-Victor', tot het faillissement ervan in 1858 is Collin vooral als uitgever actief. Afgezien van zijn eigen werk, al dan niet in herdruk, brengt hij in die periode, vaak in samenwerking met andere uitgevers, ten minste een 180-tal verschillende drukken van heiligenlevens en verdere stichtende lectuur op de markt, goed voor anderhalf miljoen exemplaren.⁴⁴ Na het failliet van de 'Société' komt hij in dienst bij Plon in Parijs bij wie hij veel van zijn werk kan laten herdrukken en zelfs nieuwe, of oud materiaal recyclerende, verzamelingen kan uitbrengen. Vooral zijn *Dictionnaire infernal*,⁴⁵ maar ook de legenden blijven in trek.⁴⁶

Het laatste echt nieuwe werk van Collin de Plancy verschijnt in 1868 bij Adolphe Josse in Parijs, onder het ook eerder al eens gebruikte pseudoniem Docteur Ensensada: *L'art de vivre cent ans et au delà*, onder het motto, op de titelbladzijde: 'L'homme ne meurt pas, il se tue'.⁴⁷ Zelf heeft hij die honderd jaar niet helemaal waar kunnen ma-

⁴⁰ Vgl. Roudaut 1994, 34. Eveneens te Parijs en Plancy maar zonder jaartal uitgegeven is een 'Troisième édition, revue et corrigée', die vermoedelijk inderdaad nog een heruitgave is van de editie 1845.

⁴¹ Online te vinden op *Gallica*. Van deze 'cinquième édition' zijn geen eerdere edities bekend. Vgl. Roudaut 1994, 31-39. Wellicht worden ook hier de eerdere 'kronieken en legenden' van de kruistochten die onder een verschillende titel verschenen meegerekend. Naast Geneveva van Brabant en Olivier van Leefdaal is ook Gilion de Trazegnies hier met een legende vertegenwoordigd. Vgl. hierboven noot 12. Tegenover pagina 40 een illustratie met afbeelding van Olivier bij een waterput (zie hieronder, Afb. 2).

⁴² De tekst over Oliviers pelgrimstocht heeft hier geen afzonderlijke titel. Wel begint op pagina 209 de lopende titel 'Pèlerinage d'Olivier Leefdale' bovenaan de (oneven) rechter bladzijden. Online toegankelijk via *Google Books*.

⁴³ Online toegankelijk via *Memoria*, s.v. 'O Apostolo', 'ano 1896', 'Edição 00012'.

⁴⁴ Roudaut 1994, 61-78 vermeldt 177 verschillende drukken (nrs. 314-491) op basis van de in de bibliotheek van Collin teruggevonden boeken; in werkelijkheid moeten het er meer geweest zijn. Voor de schatting van het aantal exemplaren: Roudaut 1994, 12 en de verwijzing aldaar naar Socard 1884.

⁴⁵ Bij zijn terugkeer naar de katholieke Kerk was Collin als boetedoening opgelegd dat hij alle exemplaren van zijn 'slechte werken' in de mate van het mogelijke zou vernietigen en die zou herschrijven in katholieke geest. Aantoonbaar is dit (alleen?) in het *Dictionnaire infernal* vanaf de derde editie in 1844 (Schilders 1998, 256 e.v. en vooral Delmas 2010, 9 e.v.).

⁴⁶ Roudaut 1994, 34-39, zie m.n. de nummers 40, 61, 65, 69-71, 73-75, 78, 80, 85.

⁴⁷ De sententie wordt toegeschreven aan een 'Dr Flourens', in zijn tijd inderdaad een eminent zoöloog en geneeskundige, die kort voor het verschijnen van *L'art de vivre* was overleden ('Nécrologie' (1867), 12). In Roudauts bibliografie (1994) treffen we nog twee latere publicaties aan (de nrs. 56 en 158, resp. van 1870 en 1871), die, naar de

ken, maar naar verhouding heeft Collin het tot een gezegende leeftijd gebracht: hij overlijdt op nagenoeg 87-jarige leeftijd in Parijs in januari 1881. De laatste jaren voor zijn dood besteedde hij aan een veelomvattend project over de Franse heiligen (*Vies des saints français*), dat hij echter niet kon voltooien.⁴⁸

Vooraf zijn verzamelingen van legenden en heiligenlevens hebben auteur en uitgever Collin de Plancy welstand én bekendheid gebracht. De weerklink ervan beperkte zich niet tot Frankrijk en België, zoals de vertaling en publicatie in het Duits van de legende over Olivier van Leefdaal al heel vroeg illustreert.⁴⁹ Mogelijk dankzij zijn echtgenote wist Collin ook tot de Engelse boekenmarkt door te dringen. Ten minste drie van zijn legendeverzamelingen werden bij Charles Dolman in Londen uitgegeven.⁵⁰ Eveneens in Londen bij Burns and Lambert verscheen in 1858 geheel anoniem een *Romance of the olden time. Fourteen tales from history*, dat we via identificatie van de afzonderlijke verhalen aan Collin kunnen toeschrijven.⁵¹

De (tot nog toe nog niet opgemerkte) Duitse vertalingen van zijn legenden vermelden zijn naam wél: de *Legenden über die zehn Gebote Gottes* verschijnen onder zijn naam in 1849, de *Legenden über die sieben Todsünden* in 1853, beide in Wenen bij de Armeens-katholieke Mechitaristen-Congregation.

Collin de Plancy had, zoals hierboven al gebleken is, een bijzondere band met de Nederlanden. Die band was er al heel vroeg: in 1827 verschijnt te Deventer, nauwelijks een jaar na de oorspronkelijke editie van de *Biographie pittoresque des Jésuites*, een Nederlandse vertaling, waarin het ‘leven en de gevoelens [versta: de foute en misdadige gevoelens] der voornaamste Jezuiten in alfabetische orde kortelijk [worden] voorgesteld’.⁵² Collins legenden zijn, voor zover ik heb kunnen nagaan, niet in het Nederlands uitgegeven, wat begrijpelijk is daar ze – ook waar ze in aanzet historisch of folkloristisch waren – de nadrukkelijke verdediging van Kerk en katholiek geloof tot voorwerp hadden. Hierop is er nochtans één uitzondering: de uitgave in 1872,

titels te oordelen, naar het antiklerikalisme van het vroege werk lijken terug te keren. Het gaat vermoedelijk om herdrukken of nieuwe edities van eerder werk, die buiten Collins weten of toestemming tot stand zijn gekomen.

48 Wel verscheen in 1872-1874, met medewerking van l'abbé É. Daras, een *Grande vie des saints*, in 24 boekdelen.

49 Zie hierboven, ter hoogte van noot 35. Collins woord vooraf bij de Engelse vertaling van *Légendes des Commandements de Dieu* (Collin 1851, ‘Prologue’) geeft een scherp beeld van welke vlucht de (voor een deel niet-geautoriseerde) verspreiding van zijn werk heel vroeg aannam: ‘Several of the legends which compose this volume have appeared separately within the last twelve years, diffused throughout divers literary collections, and in divers organs of the periodical press, in Holland, Belgium, and France. Some even have been translated into German, Dutch, Spanish; and from these languages have occasionally returned to the French periodicals, which hence attributed to them a false origin.’

50 Collin, *Legends* 1851, 1852 en de *Legends of the Seven Deadly Sins*, s.d.

51 De verzameling opent (p. 1–10) met het verhaal *The forest of Cambre, or The archduke's necklace*, wat een vertaling blijkt te zijn van de ‘legende’ *Le collier de perles* uit Collins *Légendes des origines* (1846, en herdrukken). Het tweede verhaal, *The Sword-Dance*, vinden we in dezelfde bundel van Collin onder de titel *La danse armée*. De voorlaatste tekst, *The dinner of the merchants*, staat eveneens in *Légendes des origines* onder de titel *Un diner au seizième siècle*. Of alle verhalen van de Engelse bundel alleen uit *Légendes des origines* overgenomen zijn en eventueel ook al niet elders in Collins publicaties voorkwamen, valt heel moeilijk na te gaan. Het verhaal *The intercession of the Princesses* (p. 147–152) staat m.i. niet in *Légendes des origines*, noch in een andere verzameling van Collin, maar we vinden het wél, onder de titel *La journée de Tournay*, naast andere ‘légendes nationales’ in *Nouvelle Revue de Bruxelles* 1844 en als feuilleton in het dagblad *Le propagateur. Journal d'Ypres et de l'arrondissement* van zaterdag 3 november 1850.

52 Collin 1827. Dat de vertaling pas ‘naar den vierden druk uit het Fransch’ gemaakt zou zijn, is mogelijk een leugentje bij wijze van verkoopargument. Niets wijst erop dat de Franse editie van 1826 niet de eerste zou geweest zijn.

vijftieng jaar na de eerste Franse editie, bij Henri Bogaerts ('s-Hertogenbosch en Amsterdam) van een vertaling van Collins *Légendes du Juif-Errant*, niet zozeer een verzameling legenden overigens, als wel een roman over Jan van Leiden en zijn wederopstandse koninkrijk te Münster – 'het Nieuwe Sion' – in 1534–1535. Nieuw en, als ik het goed zie, tot op vandaag nog steeds uniek, is dat Collin het hele ketterse gebeuren te Münster toeschrijft aan de verschijning aldaar van de Wandelende Jood, die (ik citeer de Nederlandse vertaling) 'zich overal vertoont, waar het Catholicisme de oorlog wordt aangedaan' (Collin 1872, dl. 1, 104).

Wat hij over die sinistere Wandelende Jood in het verhaal zelf niet had kunnen plaatsens, vulde Collin in de oorspronkelijke editie aan met een appendix *Sur le Juif Errant* (Collin 1866, 367–378)⁵³, waarin hij zowat alle Joden de revue laat passeren die bij een of ander onheil in West-Europa, zelfs maar zijdelings, betrokken waren. Een laatste hoofdstuk van het verhaal, getiteld *Épilogue*, had al uitvoerig de lof gestoken op Ignatius van Loyola en de jezuïeten, 'devenus l'avant-garde de l'Église romaine' (1866, 362–365). Deze toevoegingen ontbreken in de Nederlandse vertaling. Die eindigt integendeel vrij sereen en christelijk, of misschien vooral voorzichtig, als volgt:

'Wat er van zij en welk deel de Wandelende Jood ook in de gebeurtenissen moge gehad hebben, zeker is het, dat aan zijne legende eene ernstige waarheid ten gronde ligt, namelijk, dat zij, die eene plaats aan Christus in hunne harten en woonsteden weigeren, ook de rust en den vrede zullen derven, welke de vruchten zijn van den boom der liefde op den akker van Golgotha voortgebracht (Collin 1872, dl. 2, 144).'

Over het *Nachleben* van Collins werk is, met uitzondering van het *Dictionnaire infernal*, weinig bekend. Het 'woordenboek van de hel' wordt tot op vandaag in het Frans en in diverse vertalingen te koop aangeboden.⁵⁴ Verder zullen zijn heiligenlevens, legenden en devotieele teksten ongetwijfeld ook na zijn overlijden in 1881 nog enige verspreiding hebben gekend. Het – in de dubbele betekenis – ultieme bewijs daarvan vinden we in het Braziliaanse dagblad *O Apostolo*, dat in 1895–1896 Collins legenden rond Godfried van Bouillon (Collin 1842) als feuilleton (*Folhetim*) onderaan de bladzijden laat verschijnen, typografisch opmerkelijk analoog aan de allereerste editie in *L'Émancipation* 1835. We vinden hier Olivier van Leefdaals legende (*Legenda da peregrinação*) terug van 24 januari tot 9 februari 1896 (nrs. 11–18 van de 32e jaargang).

Maakt met alles wat we over de auteur nu weten het 'vieux manuscrit' nog een kans? Het ziet ernaar uit dat Collin de Plancy zich in zijn Brusselse periode wel degelijk over de middeleeuwse geschiedenis en literatuur van de Zuidelijke Nederlanden grondig heeft gedocumenteerd. Vermoedelijk was hij in staat historische teksten in het Nederlands te lezen. Maar zijn profiel als scharrelende polygraaf spreekt anderszits niet in het voordeel. En een aantal details in zijn versie van Leefdaals avontuur

53 Ik verwijs naar de vierde editie van 1866, die nagenoeg hetzelfde aantal bladzijden telt als de eerste editie van 1847 (die ik niet heb kunnen raadplegen) en wat de inhoud betreft dus wel ongeveer identiek zal zijn.

54 De recentste editie in het Frans is van een deskundige inleiding voorzien en bezorgd door Marie-Charlotte Delmas: Collin de Plancy 2010; de vertaling in het Engels door W. Baskin is hierboven al vermeld: Collin de Plancy, *Dictionary of demonology*, 1965; de eerste vertaling in het Spaans, *Dictionario infernal* dateert van 1842 (Roudaut 1994, 34), een facsimile-editie daarvan werd uitgebracht in 2009. Vanaf 2010 biedt Amazon facsimile-edities aan van nagenoeg het geheel van Collins werk. Zie *Amazon*, s.v. 'Collin de Plancy'.

lijken, we zinspeelden er al op, vanwege hun historisch anachronisme of integendeel hun clichématigheid, op zijn minst ‘verdacht’.

Het Heilig Land

De tekst die in 1835 in *L'Émancipation* verschijnt, verraadt vanaf zijn ondertitel al een hybride karakter. Er is daar sprake van een zoektocht à la recherche de ..., maar tevens van een *pèlerinage*, een bedevaart, die de aanleiding is geweest tot wat de hoofdtitel aangeeft, een beschrijving van Jeruzalem en de andere heilige plaatsen in Palestina. Dit bedevaartgedeelte, dat in de ons bekende verhalen over Olivier van Leefdaal niet voorkomt, is dan ook de bouwsteen in de negentiende-eeuwse versie van het verhaal die zich het makkelijkst als een onecht element laat loswrikken.

Na het kassucces van zijn *Dictionnaire infernal* bracht Collin nog een vijftal andere ‘rationalistisch’ geïnspireerde woordenboeken uit, waaronder een *Dictionnaire critique des reliques et des images miraculeuses* (1821-22). Wie in deze publicatie het lemma ‘Terre Sainte’ opzoekt, wordt meteen beloond met het antwoord op de vraag waar de auteur van de *Chroniques des rues de Jérusalem* zijn beschrijving van de heilige plaatsen vandaan heeft. Wat we daar aantreffen kan zonder meer beschouwd worden als een eerdere versie van wat in Oliviers queeste is ingevoegd. Om te beginnen is het *traject* in het Heilig Land, met slechts geringe weglatingen, om zo te zeggen exact daarvan gekopieerd: de ceders van Libanon, Beiroet, Sidon, Sarepta, en zo verder, tot Jaffa, Ramla, het dorp van de goede moordenaar, de plaats waar David Goliath versloeg en ten slotte Jeruzalem. Ook de bezoeken in Jeruzalem zelf en de omgeving verlopen opvallend parallel, zij het dat de Olivier-versie naar het einde toe selectiever bekort.⁵⁵ Maar ook de teksten zelf laten, vaak tot in de details van de redactie en de formulering, de filiatie duidelijk zien. Oliviers beschrijving van de H.-Grafkerk gaat als volgt:

L'église est trois fois plus grande que St. Géry de Bruxelles. Mais elle n'en a pas la forme, car elle n'a point d'ailes. Elle a été bâtie par Sainte-Hélène; elle est presque ronde et soutenue par de gros piliers. Le Calvaire s'y trouve renfermé. Car il ne faut pas croire que le Calvaire soit une montagne; ce n'est qu'une éminence sur le mont Golgotha, colline où est bâtie l'église. On monte au Calvaire par un escalier taillé dans le roc, qui n'a que 19 degrés. Je vis le trou de la croix, au fond, me dit-on, la tête d'Adam y est enterrée. C'est à ce même lieu précisément, avant que Jérusalem ne fut bâtie, qu'Abraham mit son fils Isaac sur le bûcher pour le sacrifier.⁵⁶

(*L'Émancipation*, 1 augustus 1835, 2)

55 Sodom en Gomorra en de Dode Zee worden overgeslagen. De gehele tekst in Collin 1821-22, dl. 3, 115-144.

56 Het woord *fut* in de laatste zin heeft geen ‘accent circonflexe’, in tegenstelling tot wat de moderne Franse grammatica zou vereisen.

Afb. 2 Olivier van Leefdaal, 'pilgrim in het Heilig Land' (J. Collin de Plancy, *Geneviève de Brabant et quelques autres aventures des croisades*, Cinquième édition, Paris - Plancy, 1853, 40) (Bron: Gallica).

In *Dictionnaire critique* komt daarmee overeen:

L'église du Saint-Sépulcre est à peu près grande comme la nef de Notre-Dame de Paris; elle n'en a point la forme; il n'y a point d'ailes; elle est presque ronde, et soutenue de gros piliers d'une belle pierre dure. ... Le Calvaire est renfermé dans cette église: ce n'est pas une montagne élevée, comme la plupart se la figurent; il n'y a qu'un escalier de dix-neuf degrés, qu'on a fait dans le roc pour y monter. La tradition porte que c'est le lieu que Dieu marqua à Abraham, pour le sacrifice de son fils. ... Sur la gauche il y a une élévation de deux bons pieds, sur laquelle était plantée la croix du Sauveur, le trou y est encore ... La tradition porte que c'est l'endroit où Adam fut enterré, ou du moins sa tête.

(Collin 1821-22, II, 127-128)

Het belangrijkste verschil is dat – zoals men ook hier kan zien – de latere versie aan de overwegend zakelijke beschrijvingen van zijn voorbeeld vaak, en begrijpelijk in de gegeven andere context, een ik-perspectief toevoegt. Merk ook hoe met de Brusselse Sint-Gorikskerk in plaats van 'Notre-Dame de Paris', dit perspectief tevens naar Brabant, meer bepaald Brussel wordt verlegd, zonder dat aan de historische geloofwaar-

digheid afbreuk wordt gedaan: de Sint-Gorikskerk, ten laatste vanaf 976 vermeld als kapel bij het paleis van de Brabantse vorsten aan de Zenne, was inderdaad de oudste kerk van Brussel.⁵⁷

Het itinerarium dat hij onder ‘Terre-Sainte’ in zijn *Dictionnaire* opneemt, kondigt Collin de Plancy aan als een ‘Petit voyage en Terre-Sainte. Extrait à peu près textuel, de la Relation fidèle d’un franciscain, publiée à Paris en 1760’. Het jaartal volstaat om de bedoelde franciscaan te identificeren: in 1760 werd in Parijs inderdaad een editie uitgebracht van *Relation fidèle du voyage de la Terre-Sainte ... Par un Religieux de S. François Observantin*, waarvan de auteur op de titelbladzijde van de eerste druk in 1700 nog expliciet vermeld stond als Félix Beaugrand. Collins ‘Petit voyage’ in *Dictionnaire critique* blijkt inderdaad een iets bekorte, maar vaak ook letterlijke replica van Beaugrands *Relation fidèle* te zijn.⁵⁸ Met het oog op de vraag naar de authenticiteit van het eigenlijke *pèlerinage*-gedeelte in Collins verhaal, kan dit volstaan. Dit gaat via het *Dictionnaire critique* terug op een in 1700 in Parijs gedrukte *voyage de la Terre-Sainte*, niet op een *vieux manuscrit* over Olivier van Leefdaals queeste.

Verdere bronnen?

Nu we het Palestina-gedeelte hebben kunnen herkennen als niet veel minder dan simpel plagiaat uit een in druk verschenen reisbeschrijving, ligt het voor de hand naar verdere bronnen op zoek te gaan in de vele *voyages*, *reizen*, *itineraria* en *pèlerinages* naar het Oosten die vanaf vooral de veertiende eeuw neergeschreven en voor een deel ook in druk verschenen zijn. Wat ik in die richting, vrij hardnekkig, ondernomen heb, heeft teleurstellend weinig opgebracht.⁵⁹ Andere historische documenten leveren wél interessante raakpunten op.

Ik leg de opeenvolgende episodes van Collins verhaal kritisch en, waar mogelijk, intertekstueel onder de loep.

57 Henne & Wauters 1845, 172. De Sint-Gorikskerk werd tijdens de middeleeuwen enkele keren vergroot, maar pas in de zestiende eeuw werd ze tot een heuse kerk in Brabantse gotiek herbouwd. Deze werd in 1798 als ‘nationaal goed’ verkocht en kort daarop gesloopt. Ten tijde van Collins publicatie in *L’Émancipation* konden de lezers zich van de omvang van de kerk een beeld vormen aan de hand van de opengebleven ruimte, het St.-Goriksplein, waar inmiddels de Sint-Gorikshallen op gebouwd zijn.

58 In de editie van 1760 luidt de passage overeenkomend met wat hierboven geciteerd werd als volgt (p. 52-58): ‘L’église du saint Sepulchre est approchant grande comme la Nef de Notre-Dame de Paris; elle n’en a point la forme, il n’y a point d’ailes, elle est presque ronde, & soutenue de gros piliers d’une belle pierre dure. ... Le Calvaire est enfermé dans cette Eglise, ... Il n’a qu’un escalier de dix-neuf degrés, qu’on a fait dans le rocher pour y monter. ... Plusieurs Auteurs disent, que c’est le lieu que Dieu marqua à Abraham pour lui immoler son fils; ...il y a une élévation de deus bons pieds, sur laquelle étoit plantée la Croix du Sauveur; le trou y est encore; ... La Tradition porte que c’est l’endroit où Adam, ou du moins sa tête fut enterrée. ... Le Lieu où la vraie Croix fut trouvée, est justement sous le Rocher de Calvaire.’

59 Gezien de omvang van de genoemde tekstgenres zal mijn verkenning verre van exhaustief geweest zijn. Voor de Jeruzalemreizen geeft de opsomming in Chareyron 2000, 283-294 een idee. Wat de verkenningstochten naar het Oosten en andere wereldreizen betreft: Chareyron 2004, 257-262.

1 *Alix de Warik*

De ons bekende ontdekkings- en pelgrimagerizen beginnen, logischerwijze, *niet* met een amoureuze episode aan het thuisfront. Ook bij Petrus de Thimo is de aanloop tot Oliviers queeste kort en eenvoudig: wanneer alle pogingen om Godfried terug te vinden niets méér hebben opgeleverd dan alleen het vermoeden dat de prins in Armeense gevangenschap verblijft, vindt in Brabant een raadsbijeenkomst plaats waarin Olivier van Leefdaal manmoedig belooft dat hij al het mogelijke wil ondernemen om Godfried terug te brengen.⁶⁰ Ook in Merchtenens versie vertrekt Olivier uit eigen beweging, uit trouw en gehechtheid aan zijn vorst.⁶¹

Collins verhaal laat dit motorisch moment met een pikante amoureuze verwikkeling gepaard gaan. Om zijn geliefde te kunnen huwen, moet Olivier de gelofte doen dat hij voor alles naar Godfried op zoek zal gaan. In de context van Oliviers queeste is de 'zending' door het meisje minder vreemd dan ze bij de aanvang van een reisverhaal of een *itinerarium* zou overkomen. De oorspronkelijke roman over Olivier en Godfried ging dat soort amoureuze verwickelingen immers niet uit de weg, wel integendeel.⁶² Zelfs de voorstelling dat Olivier als het ware op bevel van zijn toekomstige echtgenote zijn pelgrimstocht onderneemt, is niet zo anachronistisch romantisch als men aanvankelijk zou kunnen denken. In Ulrich von Liechtensteins (pseudo)autobiografische *Frauendienst* (ca. 1255) wordt de ridder-auteur door zijn aanbedene tot de kruistocht aangezet 'om haar liefde te verdienen'.⁶³ Van Adèle de Blois (†1137), de dochter van Willem de Veroveraar, is bekend dat zij haar echtgenoot na zijn vlucht uit het belegerde Antiochië naar het Oosten terugstuurde om zijn onvoltooide kruisvaart weer op te nemen. Hij sneuvelde vervolgens in dienst van Bohemond van Antiochië nabij Raqqa in 1101.⁶⁴

Maar waar kan Collin de naam 'de Warik' vandaan hebben? Daar kunnen we alleen naar gissen. Van een Brusselse familie *de Warik* (*Warick*, *Waricq*) ten tijde van Godfried met de Baard heb ik geen spoor kunnen vinden. De naam zelf blijkt wel al vrij vroeg in de richting van een adellijk geslacht te wijzen. Een grafelijk kasteel te Waricq op de Maas wordt in 971 belegerd door de bisschop van Reims.⁶⁵ Vermoedelijk verwijzen de zeldzame spellingen *Wari(c)k* en *Waricq* naar het archivalisch wél voluit geattesteerde en nog steeds bestaande *Warcq* nabij Mézières op de Maas.

Volgens een aantal oudere studies was de eerste echtgenote van Godfried met de Baard, Ida van Namen, met dit geslacht gelieerd. Ze zou de dochter geweest zijn van Otto II van Chiny, uit zijn huwelijk met Alix van Namen, dochter van Albert III van

60 *Historia diplomatica*, Titulus sextus, Cap. 9 (ed. Guillardian & Boffa 1999, 210).

61 Ed. Gezelle 1896, 85 (vs. 1900-1915).

62 Claassens 1998, 204-208; Guillardian & Boffa 1999, 191-192, 205-208, 223-225.

63 Perfetti 2013, 955, noot 62. Ulrich wordt naderhand tot het besef gebracht dat een dergelijke motivatie de kruistocht niet waardig is. Het gaat in het geval van de zending door Alix de Warik in Collins verhaal overigens niet alleen, en misschien zelfs niet in de eerste plaats, om een kruistocht, als wel om het terughalen van de gevangengehouden graaf. Dergelijke 'heroïsche' opdrachten voor de verliefde of dienende ridder komen in de hoofse roman wel meer voor.

64 Aurell 2005, 320. Voor verdere voorbeelden van vrouwelijk enthousiasme en steun voor de kruistochten, zie ook Riley-Smith 1992, De Hemptinne 1996 en Maier 2004, 75 e.v.

65 Dumas 1944, 22; vgl. Goffinet 1874, 286 e.v.

Namen.⁶⁶ Otto II van Chiny was in mannelijke lijn een afstammeling van Otto I, heer van Warcq/Waricq.⁶⁷ Volgens deze genealogie, die in de negentiende eeuw de heersende voorstelling was, behoorden de Wariks, jonkvrouw Alix inclusief, in de ene of de andere graad, tot Godfrieds aangetrouwde familie. Naar huidige inzichten klopt in deze voorstelling de identificatie van Ida van Namen niet. Godfrieds echtgenote zou niet een dochter geweest zijn van de redelijk bescheiden edelman Otto II van Chiny, maar wel degelijk van graaf Albert III van Namen zelf. Zij zou door Hippolyte Goffinet en andere onderzoekers verward zijn met een nicht van haar, eveneens Ida geheten, die voortkwam uit het huwelijk van Otto II van Chiny en *Aleid* van Namen, een *zuster* van Godfrieds echtgenote. Deze ‘afstammeling’ van de Warcqs was dan dus niet de echtgenote, maar een aangetrouwde nicht van de Brabantse hertog.⁶⁸

Dat de toevoeging *de Warcq* niet uitsluitend naar de heren-bezitters van het kasteel verwijst, maar wel degelijk betrekking heeft op een geslacht dat zich zo noemde, is anderzijds archivalisch geattesteerd.⁶⁹ Maar het lijkt weinig waarschijnlijk dat een tak van dit adellijk geslacht zich voor of omstreeks 1100 in Brussel is komen vestigen. En dat aan een dergelijke familie een rol toebedeeld zou zijn in een veertiende-eeuws epos over Olivier van Leefdaal stemt helemaal sceptisch. Het neemt niet weg dat Collin de Plancy, indien hij de oudere, ‘foute’ genealogie van Godfrieds echtgenote Ida van Namen kende en vertrouwde, daarin eventueel inspiratie kan gevonden hebben voor de naamgeving van Oliviers geliefde.

2 *Vanuit Antwerpen per schip naar het Oosten*

Oliviers reis in *L'Émancipation* begint op 12 april 1097 en gaat van Brussel over Mechelen naar Antwerpen, waar meteen ingescheept wordt voor de Oriënt. Dat de tocht niet over land gaat – tot ten minste Venetië bijvoorbeeld – maar meteen met een zeereis vanuit Antwerpen begint, zet de argwaan ook hier dadelijk op scherp. In het algemeen stellen wij ons immers de omvarende scheepvaart tussen Noord-Europa en de Middellandse Zee niet vroeger voor dan de tweede helft van de dertiende eeuw, op initiatief van de Genuezen, en wat de Nederlanden betreft met Brugge als pleisterplaats.⁷⁰

Bij nader inzien blijkt dat we ook hier ons wantrouwen moeten temperen, althans wat de doorvaart *naar* de Middellandse Zee via Gibraltar vanuit het *noorden* betreft. Die dateert immers van heel wat vroeger dan het omgekeerde traject, dat de Genuezen vanaf ca. 1270 min of meer routineus zouden gaan volgen. Van west naar oost doorheen de straat van Gibraltar voeren de Noormannen vanaf de negende eeuw reeds, en met name ten tijde van de eerste en de tweede kruistocht werd Gibraltar

⁶⁶ Zie ‘Upper Lotharingia, Nobility’, en vgl. Goffinet 1874, 319; Vanderkindere 1902, 146, 151 en 144.

⁶⁷ Over Warcq en het graafschap Chiny: Laret-Kayser 1986, 39–51.

⁶⁸ Knetsch 1917, 18 vermeldt, zoals anderen na hem, Godfrieds echtgenote Ida als een dochter van Albert III van Namen, niet van Otto II van Chiny. Vgl. Laret-Kayser 1986, 76.

⁶⁹ Goffinet 1877, 18, noot 1.

⁷⁰ Blockmans 2010, 237; Com'nougue 2012, 325. Het scepticisme tegenover Antwerpen als vertrekhaven wordt mede gevoed door wat we weten over de latere, ‘echte’ bedevaarten naar het Heilig Land in de trant van de reizen van (bij ons bijvoorbeeld) Anselm Adorne en Joos van Ghiste in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Vgl. Gaspar 1998, xxiii e.v. en de verwijzingen aldaar.

heel vaak als toegang tot de Middellandse Zee en het Oosten gebruikt.⁷¹ Dat kan men onder meer afleiden uit een aantal plaatsen in de *Historia Hierosolymitanae expeditionis* van Albertus van Aken. Terwijl Boudewijn van Boulogne, de jongere broer van Godfried van Bouillon, in de herfst van 1097 de stad Tarsus bezette, zagen zijn troepen daar talrijke schepen opduiken, waarvan ze eerst dachten dat ze door Turken bemand waren. In werkelijkheid bleek het om een christelijke armada te gaan, met ridders uit ‘Vlaanderen, Antwerpen, Friesland en andere delen van Gallië’, die ‘de wereld om zeilend’ via de Provence het Heilig Land hadden bereikt. Een van hun leiders was een zekere Winemerus, die in dienst was van Eustachius van Boulogne, Boudewijns andere broer.⁷² Later, in het zevende jaar van Boudewijns koningschap in Jeruzalem, kwam een omvangrijk contingent schepen met kruisvaarders uit ‘Engeland, Denemarken, Vlaanderen en Antwerpen’ via de lange zeeroute (*longo ambitu maris*) in de haven van Jaffa aanmeren.⁷³ Een afvaart vanuit Antwerpen omstreeks het jaar 1100 blijkt al bij al een heel wat minder flagrant anachronisme te zijn dan men aanvankelijk kan denken.⁷⁴ De vraag is overigens ook hoe men zich in de late middeleeuwen, maar vóór de standaard georganiseerde reizen vanuit Venetië, een reis naar het Heilig Land kan of zal hebben voorgesteld. Als we er *Baudouin de Sebourc* op mogen geloven, was een afvaart naar het Oosten per boot rechtstreeks vanuit Nijmegen omstreeks of kort na 1350 geen ongerijmdheid.⁷⁵ Baudouin de Sebourc speelt zich, zoals Oliviers tocht, ten tijde van de eerste kruistocht af.

3 *Via de Sangar van Constantinopel naar Nicea*

Oliviers zeereis in de versie van Collin de Plancy brengt hem dus vanuit Antwerpen zonder problemen rechtstreeks naar Constantinopel.⁷⁶ Hij voegt zich daar met zijn gezellen bij een grotere groep pelgrims en met zijn allen huren ze een boot en een kapitein die hen via de Sangar stroomopwaarts tot op vier uur gaans van de stad Nicea zal brengen. Van daaruit willen ze over land, in het spoor van de kruisvaarders, verder oostwaarts trekken. In de context van een Jeruzalemvaart kort na de passage van Godfried van Bouillon en de zijnen, is dit een logisch idee. Maar nadat in de loop van de dertiende en de veertiende eeuw het Aziatische deel van het Oost-Romeinse rijk geheel in handen van de Ottomaanse Turken was gekomen, zou een tocht doorheen Klein-Azië voor de westerling, zelfs voor een incognito spion, om zo te zeggen

71 Com'nougue 2012, 325–326, Racine 2002, 367; Van Moolenbroek 2016, 29–30, 46–51, 52–88.

72 Albertus Aquensis, *Historia*, boek 3, kap. 14 (*Patrologia Latina* 166, 445–446); Edgington 2007, 160 en 478; Guizot 1824, dl. 1, p. 119–120. Vgl. Com'nougue 2012, 326; Van Moolenbroek 2016, 29 en noot 22 op 349.

73 Albertus Aquensis, *Historia*, boek 10, kap. 1 (*Patrologia Latina* 166, 655); Edgington 2007, 718 en zie ook 800; Guizot 1824, dl. 2, 100.

74 Dit noopt ons er zelfs toe Hennen van Merchtenens karige woorden over de tocht van Leefdaal en zijn gezellen naar het oosten in alle openheid te herbezien: de *Cornicke* schrijft dat zij *over see ghevaeren Syn ter stat van Jherusalem*, wat de ‘lange’ zeereis weliswaar niet dwingend impliceert, maar ook niet uitsluit (*Cornicke van Brabant*, vs. 1900–1905; Ed. Gezelle 1896, 85).

75 Ed. [Boca 1841], I, 310–312; vgl. ook II, 454 e.v. (Boca 1972, 10, 46).

76 Over de zeereis wil Olivier – het reisverhaal wordt in de eerste persoon verteld – niets zeggen, *car en ces derniers temps, un tel grand nombre de Brabançons ont traversé les mers pour le saint pèlerinage que tout le monde sait ce que j'aurais à dire* (*L'Émancipation*, 26 juli 1835, 1).

gelijk gestaan hebben aan zelfmoord.⁷⁷ De bedevaart naar Jeruzalem verliep van dan af ‘veilig’ vanuit een haven aan de Middellandse Zee. Van Marseille, Genua en gaandeweg steeds meer Venetië ging de reis via de Griekse eilanden per schip rechtstreeks naar Jaffa.⁷⁸ Dat Collin hier een latere *voyage* als bron zou hebben gevolgd is dan ook uitgesloten. Maar zijn verhaal voorbij Constantinopel blijkt, hoe rocambolesk het in enkele opzichten ook overkomt, bij historische toetsing minder fabuleus dan men aanvankelijk kan denken.

De chronologie en de geografie kloppen alvast. Nicea, de hoofdstad van *Rum* – dat is het deel van het ‘Romeinse’ rijk dat door de Seldsjoekse Turken op het Byzantijnse rijk was veroverd – was de eerste stad in Klein-Azië die door de eerste kruistocht werd ‘bevrijd’. Dat gebeurde in juni 1097, in hoofdzaak onder de leiding van Godfried van Bouillon, Robrecht van Vlaanderen en Hugo van Vermandois.⁷⁹ Indien Olivier met zijn gezellen omstreeks midden april 1097 uit Antwerpen was afgevaaren, dan heeft hij Constantinopel bereikt toen Nicea inderdaad enkele maanden tevoren ‘door Godfried van Bouillon’ bevrijd was. Iets problematischer dan de chronologie, is de route tot Nicea die de christelijke pelgrims volgens Collins verhaal besluiten te volgen. De kruisvaarders hadden zich na de oversteek van de Bosporus nabij Nicomedia verzameld en hadden van daaruit, rechtstreeks zuidwaarts doorheen het gebergte, Nicea bereikt via een oude Romeinse weg die ze compleet hadden moeten vrijhakken en herstellen. Toen Oliviers pelgrimsgroep de overtocht naar Nicea wilde maken, waren de kruisvaarders weer verder oostwaarts en zal de tocht doorheen het gebergte wellicht riskant zijn geweest. Of de route via de Sangar (Sangarius, nu Sakarya) veiliger en goed bevaarbaar was, is maar de vraag.⁸⁰ Maar geografisch klopt het wel dat men vanuit Constantinopel via de Zwarte Zee de Sakarya stroomopwaarts opvarend (of volgend) binnen loopafstand van Nicea kon komen. De stad was via een Romeinse weg met de plaatsen Mekece en Midum aan de Sangarius verbonden.⁸¹ Mij is echter geen tekst van voor of omstreeks 1835 bekend waar Collin de Plancy deze informatie eventueel vandaan heeft kunnen hebben.

4 *Bij de Paphlagoniërs*

De pelgrims bij wie Olivier zich heeft aangesloten worden door hun bootman niet de Sangar opgevaaren, maar voorbij Heraclea aan de oever van een rivier achtergelaten in Paphlagonië. De zo geheten landstreek aan de zuidkust van de Zwarte Zee, tussen Bithynië ten westen, Pontus en verderop Armenië ten oosten, maakte tot het opruk-

⁷⁷ Bertrand de la Broquère, die in 1432–1433 in dienst van de hertog van Bourgondië een verkenningsreis naar het Oosten ondernam, wilde om zijn opdracht uit te voeren over land en via Constantinopel naar het Westen terug. Dat werd hem door twee Cyprioten op zijn weg sterk afgeraden. ‘Al zou je duizend levens hebben, je zou ze alle verliezen voor je het doel bereikt’, is de waarschuwing die hij van hen zou meegekregen hebben (Basso 2010, 107 en vgl. Chareyron 2000, 29–30).

⁷⁸ Chareyron 2000; Pringle 2012.

⁷⁹ Asbridge 2006, 128 e.v.

⁸⁰ Er moet sprake zijn van enige bevaarbaarheid, daar in 1871 een vennootschap werd opgericht voor de uitbating van goederen- en personenverkeer op de Sakarya: Karaoğlu 2016. Vgl. nog Güney 2012, 34 en de verwijzingen aldaar. Volgens sommige bronnen zou de Sangarius in de oudheid bevaarbaar zijn gemaakt (Tournefort 1718, 84).

⁸¹ Vgl. French 1981, Map 3; Sahin 1986, 154–155; Foss 1990, 169. De afstand bedraagt goed 20 km, wat niet heel ver af is van de 3–4 *lieues* die Collin opgeeft, als we voor zijn ‘mijl’ vijf kilometer rekenen.

ken van de Seldsjoekse Turken in Klein-Azië, deel uit van het Oost-Romeinse Rijk. Naarmate in de loop van de twaalfde en de dertiende eeuw het hele gebied in de greep kwam van de islam, geraakte het noordelijke deel van het schiereiland buiten de reële belangstelling van het Westen en kreeg het begrip Paphlagonië, mede wellicht door de grappig-exotische articulatie van het woord, een plaats in het register van het picareske, het satirische en het groteske.⁸²

Grotesk, vervaarlijk, maar op het randje tevens lachwekkend, zijn de Paphlagoniërs bij Collin ook, zoals ze er verschijnen op hun paarden en kamelen, *entièrement nus*, met uitzondering van hun schouders, waarover ze kleine gestreepte manteltjes dragen, en hun voeten in *bottines grossières*. Deze beeldvorming kan mede geïnspireerd zijn door wat men zich in Collins tijd in het Westen voorstelde over schaars geklede ruiters bij Amazones, Picten, Sarmaten en andere ‘wilden’.⁸³ De Paphlagoniërs rekent Collin de Plancy inderdaad expliciet tot de *barbares*, maar hij weet tevens dat ze Mohammed aanbidden.

Afgezien van de curieuze outfit van de ruiters, blijkt ook hier Collins verhaal plausibel. Paphlagonië ligt, vanuit Constantinopel gezien inderdaad voorbij Heraclea (nu het Turkse Ereğli), aan de zuidkust van de Zwarte Zee. Het valt grosso modo samen met de westelijke helft van het Pontisch gebergte. In de tweede helft van de elfde eeuw werd het gebied door de Turken veroverd. De ‘Paphlagoniërs’ die Collin de Plancy beschrijft, zijn mohammedanen en dus mogelijk te identificeren als de daar inmiddels heersende Seldsjoekse Turken of, afhankelijk van de precieze plaats en tijd, de Danishmend. Maar in de realiteit bleef de politieke en religieuze situatie in Klein-Azië op veel plaatsen verward en kunnen ook plaatselijke machthebbers politiek nog een rol hebben gespeeld.⁸⁴

Een episode waarin Paphlagonië op de voorgrond treedt in de geschiedenis van de eerste kruisvaart, vertoont wat de aanleiding betreft enige gelijkenis met de tocht die Olivier van Leefdaal in *L'Émancipation* door dat gewest onderneemt. Die aanleiding was namelijk eveneens de gevangenschap van een christelijke vorst. Toen de uit Zuid-Italië afkomstige Bohemond, zoon van de Normandische avonturier Robert Guiscard, meester geworden was over Antiochië, wilde hij in 1100 met een beperkte troepenmacht de stad Melitene te hulp snellen. Hij werd er door de Danishmend Turken, die over centraal en noordelijk Klein-Azië heersten, gevangengenomen en in Neo-Caesarea (nu het Turkse Niksar) opgesloten. Hij verbleef er tot hij in 1103 werd vrijgekocht door Boudewijn van Edessa, exact degene die in Collins verhaal het losgeld voor Godfrieds vrijlating schenkt. Volgens een andere, minder geloofwaardige versie,

82 De streek wordt bijvoorbeeld genoemd in *Amadis de Gaule*: Boyron 1582, 250 (in de Nederlandse vertaling: *Palagonie: Het twintigste Boeck van Amadis van Gaule*, 1623, fol. 78v); in zijn *Novellas ejemplares* (1613) laat Cervantes een Donna Pimpinela de Paflagonia, helpster van de keukenmeid van Valdeastillas, opduiken in een dialoog tussen twee honden: Cervantes, *Cipión y Berganza*; Charles Coypeau d'Assoucy (†1677) in zijn *Aventures burlesques*: ‘Après d'une perdrix rostie, Gigot, que tu me sembles beau. Pour toy, mon petit gigoteau, J'irois jusque en Paflagonie’ (Colombey 1858, 55).

83 De Félice 1771, 107.

84 Laurent 1913, 9–10, 99–100, 109. Paphlagoniërs worden al genoemd in de Ilias en bij Herodotus. Vanaf de vierde eeuw worden ze gekerstend en gaan later deel uitmaken van het Oost-Romeinse Rijk. Keizer Michael IV, ‘de Paphlagoniër’ (†1041), was uit die streek afkomstig.

wist Bohemond zelf zijn vrijheid te heroveren, dankzij de hulp onder meer van de dochter van de Danishmend die hem vasthield.⁸⁵

Maar Bohemonds gevangenschap had inmiddels ook een rol gespeeld in de zogenaamde ‘kruistocht van 1101’, de zoveelste van de vele golven van veroveringszucht waaruit de eerste kruistocht in werkelijkheid bestond. Bohemonds gevangenschap was inmiddels bekend geraakt en een van de legers van de expeditie van 1101 ging om die reden, in plaats van de gebruikelijke zuidelijke route te volgen, zijn eigen weg oostelijk, doorheen Paphlagonië, met de bedoeling om de prins te bevrijden. De omweg zou de westerlingen slecht bekomen: ze worden militair verslagen en geraken zelf voor een deel in gevangenschap. Albert van Aken beschrijft in zijn *Historia hierosolymitanae expeditionis* (ca. 1120–1130) de episode in Paphlagonië (dat hij *Flagania* noemt) vrij gedetailleerd.⁸⁶ Voor zover ik heb kunnen nagaan, is dit in de geschiedenis van de kruisvaarten de enige gelegenheid waarbij gebeurtenissen in deze streek een rol spelen. Volgens sommige bronnen zou de route via het onherbergzame Paphlagonië de christenen door de Oost-Romeinse keizer zijn aanbevolen, met de bedoeling ze aan de mohammedanen ten prooi te geven.⁸⁷ Ook Olivier en zijn gezellen vallen door het verraad van een ‘Griek’ de Paphlagoniërs in handen.

Zoals hierboven al aangegeven, maakt Olivier bij de Paphlagoniërs kennis met enkele ‘uitvindingen’ (windmolens e.d.), die er op het eerste gezicht uitzien als bekende clichés over wat de kruistochten naar het Westen aan nieuwigheden hebben meegebracht. Voor suikerriet geldt dit laatste niet. De teelt van suikerriet heeft – zoals Collin de Plancy blijkt te weten: zie zijn *Dictionnaire infernal* – buiten de kruistochten om via de Arabische wereld Spanje en Sicilië bereikt.⁸⁸ Wat het verhaal Olivier laat zeggen is trouwens niets méér dan dat hij op zijn reis suikerriet en het daarvan gemaakte *sukar* heeft *waargenomen*. Veeleer dan een wetenswaardigheid over wat de kruisvaarders naar Europa terug mee hebben gebracht, blijkt het hier te gaan om een echo, al dan niet rechtstreeks, uit de vroegste geschiedschrijving over de eerste kruistocht, alweer wellicht uit Albert van Aken's *Historia*.⁸⁹ Ook het gebruik van berichtenduiven vinden we in Alberts *Historia* als een lokaal curiosum vermeld.⁹⁰

⁸⁵ Friedman 2002, 230–233.

⁸⁶ Hij vermeldt bijvoorbeeld het aandeel in de onderneming van Etienne de Blois, die hier op aandringen van zijn echtgenote Adèle ten tweeden male op kruistocht was (zie hierboven): Edgington 2007, 594 e.v. (*Patrologia Latina* 166, 609 e.v.); Guizot 1824, dl. 2, 17 e.v. Volgens de moderne edities van de *Historia* luidt Alberts spelling voor Paphlagonië *Flagania*; voor de bewoners heeft hij geen specifieke naam die naar de streek verwijst. De vijanden waarmee de christenen geconfronteerd worden heten *Turci*. Ook in de overige kronieken over de eerste kruistocht duiken onder de ‘barbaarse volkeren’ geen Paphlagoniërs op. Vgl. Loutchitskaja 1996.

⁸⁷ Edgington 2007, 636 (*Patrologia Latina* 166, 625); Guizot 1824, dl. 2, 39.

⁸⁸ Collin de Plancy 1863, 638; vgl. *Portail lexical*, s.v. ‘sucre’, en Sato 2014, 30–31.

⁸⁹ De kruisvaarders leren het suikerriet kennen in de omgeving van Tripoli: Albericus Aquensis, *Historia*, boek 5, kap. 37 (Edgington 2007, 388); zie ook Fulcher Carnotensis, *Historia*, boek 1, kap. 33 (Hagenmeyer 1913, 329). De beschrijving bij Michaud 1824, bij wie b.v. het *sap* van de plant (niet het eruit bewerkte poeder) zoeter is dan honing en die het gebruik ervan als zoetstof bij drank niet vermeldt, staat iets verder van Albericus' tekst af dan die van Collin.

⁹⁰ Albericus Aquensis, *Historia*, boek 5, kap. 9 (Edgington 2007, 348; Guizot dl. 1, 274–275); ook Fulcher Carnotensis, *Historia*, boek 3, kap. 47 (Hagenmeyer 1913, 775, en de uitvoerige noot aldaar). Vgl. nog Edgington 1996.

Tot besluit

Naast veel wat vooralsnog onzeker moet blijven, reikt het voorafgaande ook enkele duidelijke conclusies aan. Uit niets blijkt dat Collin de Plancy's verhaal over Olivier van Leefdaal, hetzij van Hennen van Merchtenen, hetzij van Petrus de Thimo rechtstreeks afhankelijk zou zijn. Dat hij aan de summiere vermeldingen van de queeste bij Molanus, Lipsius en hun naschrijvers genoeg zou gehad hebben als vertrekpunt voor zijn *Pèlerinage*, lijkt anderzijds evenmin waarschijnlijk. Aan een dergelijk uitvoerige en creatieve amplificatio begeeft zich onze polygraaf in de regel niet. En voor wat hem omstreeks en na 1835 als context interesseerde – aanvankelijk de 'militaire heldendaden' der Belgen, later meer bepaald de wapenfeiten van Godfried van Bouillon en de eerste twee kruistochten – was het een vrij gratuite zijsprong.⁹¹ Men kan zich dan ook afvragen of Collin aan iets dergelijks begonnen zou zijn zonder de steun van wat meer voorgekauwde informatie, in de vorm van een uitvoeriger verslag, bijvoorbeeld in het *vieux manuscrit*, waarop hij zich bij de aanvang beroept.

Deze aanspraak op authenticiteit heeft de schijn tegen zich. Voor de waarachtigheid van zijn manuscript steekt Collin de hand niet in het vuur ('... sans discuter ici son plus ou moins d'authenticité'). En in sommige edities opteert hij voor de titel *Légende du pèlerinage* in plaats van *Pèlerinage* zonder meer. Bovendien hebben we het hele gedeelte van het verhaal dat zich in het Heilig Land afspeelt inderdaad kunnen identificeren als een historische falsificatie, meer bepaald als een bekortende bewerking van een achttiende-eeuws *Voyage de la Terre-Sainte* van de Franse observant Félix Beaugrand. Een opvallend aspect van het verhaal, dat van meet af aan een direct aanknopen bij de middeleeuwse epische traditie tegenspreekt, is verder de 'autobiografische' ik-vorm waarin het gesteld is. Het leunt daarmee veeleer aan bij het genre van de itineraria, reizen, *voyages* naar het Heilig Land, waarvan Beaugrand slechts een late vertegenwoordiger is.⁹²

De overige eventuele bouwstenen waarmee Collin – in de veronderstelling dat hij degene is die het geheel heeft geconcipieerd – zijn verhaal zou hebben samengesteld, zijn echter veel moeilijker te traceren. De verleiding om ze integraal aan de verbeelding van de negentiende-eeuwse polygraaf toe te schrijven, is dan ook groot. Maar dan heeft Collin zich over de tijd en de omgeving van Olivier en Godfried met de Baard grondig gedocumenteerd. Althans, veel op het eerste gezicht anachronistische, ongeloofwaardige of al te 'romantische' aspecten van het verhaal blijken bij nader inzien minder verdacht dan op het eerste gezicht kan overkomen. Zowel sommige merkwaardige hoofdlijnen als suspecte details in de tekst blijken bij nader inzien hetzij historisch mogelijk, of hebben ergens toch een aanknopingspunt in de vroege geschiedenis van Brabant en in de contemporaine geschiedschrijving over de eer-

⁹¹ Althans in de boekedities. Delorme 1990, 52: 'Cette digression, longue de 23 pages, n'est à aucun moment expliquée, voire justifiée'. Delorme kende de eerste editie in *L'Émancipation* blijkbaar niet. Maar ook daar is, vanzelfsprekend, geen dwingende context aanwezig, tenzij men Oliviers onderneming tot de militaire wapenfeiten wil rekenen.

⁹² Over het genre: Chareyron 2000 en de literatuur aldaar voor een idee over de omvang van het genre; wat de Zuidelijke Nederlanden betreft: Viaene 1982, 160 e.v.; Gaspar 1998.

ste kruistocht. Wat dit laatste betreft komt dan vooral in aanmerking wat Albert van Aken te boek had gesteld in zijn *Historia Hierosolymitanae expeditionis*, waarvan net een tiental jaren vóór de publicatie in *L'Émancipation* een Franse vertaling door François Guizot was verschenen.⁹³ De indruk is toch wel dat Collin, naast de bron voor zijn beschrijving van het Heilig Land, ook andere specifiek informatieve bronnen heeft gebruikt, al bevonden die zich niet per se in een 'oud manuscript',⁹⁴ en heeft Olivier van Leefdaal er niet noodzakelijk een rol in gespeeld.⁹⁵ Het deel over de bezienswaardigheden van Palestina was een gemakzuchtige en weinig ter zake doende uitbreiding. Maar afgezien daarvan dwingt de wijze waarop hier uit verspreide historische informatie een geloofwaardig en voor het publiek van zijn tijd ongetwijfeld aantrekkelijk verhaal is gecombineerd, enig respect af. Aan de veelschrijver Collin de Plancy is wellicht een beter schrijver verloren gegaan.

Op de vraag in hoeverre Collin inspiratie gevonden heeft in een wat omstandiger verre uitloper van de epische traditie rond Olivier van Leefdaal moeten we het antwoord schuldig blijven. Zijn aandeel in het ideologisch perspectief, de narratieve vormgeving en de uiteindelijke redactie van *Les rues de Jérusalem* is hoe dan ook aanzienlijk geweest. Het verhaal is daardoor tevens een interessante getuige over de receptie en de perceptie van de middeleeuwen in de negentiende eeuw. Als kras voorbeeld van *cultural appropriation* komt het voor verder vergelijkend ideologie-historisch onderzoek in aanmerking. Samen met een aantal andere van Collins legenden en (pseudo)historische kronieken laat het onder meer zien dat het Vlaamse, inclusief het Brabantse, literaire en legendarische erfgoed van meet af aan een belangrijke rol heeft gespeeld in de constructie van de Belgische identiteit. Het traject van zijn externe geschiedenis, beginnend bij het Brusselse dagblad *L'Émancipation* in 1835 en eindigend bij het Braziliaanse *O apostolo* in 1896, leidt van Belgische mythevorming in een welbepaalde politieke constellatie, naar populariserende 'geschiedenis' en uiteindelijk naar religieuze stichting en katholieke herbronning in de context van een algemener Rooms réveil vanaf omstreeks het midden van de negentiende eeuw.⁹⁶ En doorheen dit alles laat het werk van Collin de Plancy, op een fundamentele, sociaal-economisch plan, iets zien van de praktijk van de negentiende-eeuwse 'polygraaf', de veelschrijver om den brode, een auteurstype dat in de literatuurgeschiedenis nauwelijks aandacht krijgt, en waarvoor eigenlijk zelfs een goede begripsbepaling ontbreekt. Dat Collin de

93 Guizot 1824.

94 Vanaf de zestiende eeuw versijnt het verhaal over Godfrieds eed met toegevoegde details ook in druk, met name bij Petrus Divaeus, die het gebeuren, zoals Merchtenen, maar in tegenstelling tot Petrus de Thimo (*in die ... Ascensionis*), op de Paasdag situeert (Guilardian & Boffa 1999, 194).

95 Al blijft het dan toch een opvallend gegeven dat Collins versie het verhaal laat afsluiten met de schenking van *Borgendaal* en het burggraafschap van Brussel aan Olivier van Leefdaal, vanwege graaf, inmiddels hertog, Godfried met de Baard, voor diens eminente rol in zijn bevrijding. Indien Rogier van Leefdaal (of een van zijn verwanten of nakomelingen) de opdrachtgever was van het epos rond Olivier en Godfried, zoals nu steeds meer lijkt te worden aangenomen en ook wel voor de hand ligt (Guilardian & Boffa 1999, 196), zou een dergelijke legitimatie van het burggraafschap van Rogier en zijn erfenamen in de oorspronkelijke tekst uitstekend hebben gepast.

96 Roudaut 1994, 11; Amalvi 1996, 203–206. Vgl. wat Nederland betreft: Raeds 1992, 1995, 2011; Oosterholt 2018, 126–131. In België lag de klemtoon in het gebruik van het middeleeuwse verleden heel sterk op de politieke zelfstandigheid en 'vrijgevochtenheid' van Vlaanderen en Brabant in de middeleeuwen en de rol daarin van de burgers en gemeenten in contrast met de feodaliteit. Maar ook hier speelde het religieuze aspect een rol: Tollebeek 2011, m.n. 124–127.

Plancy daarenboven zowel in de negentiende-eeuwse Nederlandse en Belgische realiteit als in de geschiedschrijving en de beeldvorming van de Nederlanden een niet te miskennen rol heeft gespeeld, maakt zijn figuur des te belangwekkender. Evenals de vele levens van Olivier van Leefdaal zijn de vele boeken van Jacques Collin de Plancy meer aandacht waard.

Summary

In two histories of Brabant written in the first half of the fifteenth century, a knight called Olivier of Leefdaal quite prominently makes his entry in Middle Dutch literature as a companion of Geoffrey I, duke of Brabant (†1139). The two texts, the *Cornicke van Brabant* (Chronicle of Brabant) by Hennen van Merchtenen (1415) and the *Historia Brabantiae diplomatica* by Petrus de Thimo (c. 1425) have a parallel narrative development, but are not directly dependent on each other. They must go back separately to a common antecedent, a fourteenth-century Middle Dutch romance, of which only a few fragments have been preserved. These remnants do not give a definite clue as to whether the duke, the duke and Olivier or (most probably) Olivier himself were the main character(s) of the epic. After the first decades of the fifteenth century, Olivier's role in duke Geoffrey's life apparently had become irrelevant or perhaps even questionable: according to modern historiography at least, even the character of Olivier of Leefdaal itself does not have a real counterpart in twelfth century history. But after four centuries of absence, the fictional Brabant knight makes a surprising reappearance in 1835 as the hero of an autonomous prose narrative published anonymously in *L'Émancipation*, a patriotic newspaper of early independent Belgium. This *Pèlerinage d'Olivier Leefdaele* concentrates on Olivier's quest for his duke, who was held hostage by the king of Armenia, which episode was also the main focus in Merchtenen's and De Thimo's versions. At the very beginning of his 'chronicle' the author claims that, except for maybe some details, his text is a genuine translation from an 'old manuscript'. The questions we address in this article are: the identity of the author, his purpose in regard to the contemporary political context and to his own career as a writer, and the (medieval or other) sources on which he based this 'cultural appropriation' of a medieval pseudo-historical 'hero'.

Adres van de auteur:
Avennesdreef 20
9031 Gent (Drongen)
joris.reynaert@ugent.be

Bibliografie

Handschrift

Bibliotheca Apostolica Vaticana, hs. Reg. Lat. 947 <https://digi.vatlib.it/view/MSS_Reg.lat.947> (geraadpleegd op 19-09-2019).

Overige bronnen

Albericus Aquensis, *Historia Hierosolymitanae expeditionis*, Patrologia Latina 166 (1854), 389-716 <<http://www.patristica.net/latina/>> (geraadpleegd op 19-09-2019).

Amalvi, Christian, *Le goût du moyen-âge*. Parijs: Plon, 1996.

Amazon [z.p.: z.n., z.j.] <<http://www.amazon.com/>> (geraadpleegd op 19-09-2019).

Asbridge, Thomas, *De eerste kruistocht. De oorsprong van het conflict tussen islam en christendom*, vertaald door Mike Lindenburg. Amsterdam: Singel Uitgevers, 2006.

Aurell, Martin, 'Les femmes guerrières (XIe et XIIe siècles)', in: Martin Aurell & Thomas Deswarte (red.), *Famille, violence et christianisation au Moyen Âge: mélanges offerts à Michel Rouche*. Parijs: Presses de l'Université Paris-Sorbonne, 2005, 319-330 <<https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-01420433/document>> (geraadpleegd op 19-09-2019).

Basso, Hélène, & Jacques Paviot, (ed.), *Bertrand de La Broquère. Le Voyage d'Orient. Espion en Turquie*. Toulouse: Anacharsis, 2010.

[Beaugrand, Félix] *Relation fidele du voyage de la Terre Sainte*. Parijs: Gabriel Valleyre, 1760.

Beaugrand, Félix, *Relation nouvelle et tres-fidelle du voyage de la Terre-Sainte*. Parijs: Antoine Warin, 1700. *Belgicapress* [Brussel: Koninklijke Bibliotheek van België, z.j.] <<https://belgicapress.be/>> (geraadpleegd op 19-09-2019).

Blockmans, Wim, *Metropolen aan de Noordzee. De geschiedenis van Nederland 1100-1560*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2010.

BnF Data [Parijs: Bibliothèque nationale de France, z.j.] <<https://data.bnf.fr/>> (geraadpleegd op 19-09-2019).

BnF Gallica. Parijs: Bibliothèque nationale de France, 1997- <<https://gallica.bnf.fr/>> (geraadpleegd op 19-09-2019).

[Boca, L.N. (ed.),] *Li romans de Bauduin de Sebourc IIF Roy de Jhérusalem*. Genève: Slatkine Reprints, 1972 (herdruk van Valenciennes 1841).

Boland, André, *Le procès de la Révolution Belge: Adolphe Bartels 1802-1862*. Namen: Presses Universitaires de Namur, 1977.

Boyron, Jean, *Le vingtiesme livre d'Amadis de Gaule, Fait d'Espagnol François*. Lyon: Antoine Tardif, 1582 <<https://books.google.be/>> (geraadpleegd op 19-09-2019).

Cervantes, M. de, *Cipión y Berganza* [z.p.: z.n., z.j.] <<http://people.duke.edu/~garci/cibertextos/bilingues/CERVANTES-MD/NOVELAS-EJEMPLARES/COLOQUIO-PERROS.HTM>> (geraadpleegd op 19-09-2019).

Chareyron, Nicole, *Globetrotters au Moyen-Âge*. Parijs: Éditions Imago, 2004.

Chareyron, Nicole, *Les pèlerins de Jérusalem au moyen âge. L'aventure du Saint Voyage d'après Journaux et Mémoires*. Parijs: Éditions Imago, 2000.

Claassens, G.H.M., 'De "Godevaert metten Baerde". Een veertiende-eeuwse historische roman uit Brabant', in: Jozef D. Janssens e.a. (red.), *Op avontuur. Middeleeuwse epiek in de Lage Landen*. Amsterdam: Prometheus, 1998, 201-219, 348-352.

Claassens, G.H.M., *De Middelnederlandse kruisvaartromans*. Amsterdam: Schiphouwer en Brinkman, 1993.

Collin de Plancy, Jacques, *Legends of the Seven Capital Sins*. Londen: Charles Dolman, z.d.

- Collin de Plancy, Jacques, *Biographie pittoresque des Jésuites*. Parijs: Brière, 1826.
- Collin de Plancy, Jacques, *De Wandelende Jood te Munster*. 's-Hertogenbosch/Amsterdam: Henri Bo-gaerts, 1872 (2 dln).
- Collin de Plancy, Jacques, *Dictionary of demonology*, ed. & transl. Wade Baskin. New York: Philosophi-cal Library, 1965.
- Collin de Plancy, Jacques, *Dictionnaire critique des reliques et des images miraculeuses*, 3 dln. Parijs: Guien et Compagnie, 1821–22.
- Collin de Plancy, Jacques, *Dictionnaire infernal*. Parijs: P. Mongie aîné, 1818 (1863).
- Collin de Plancy, Jacques, *Geneviève de Brabant et quelques autres aventures des croisades*. Parijs/Plancy: So-ciété de Saint-Victor pour la propagation des bons livres, 1853.
- Collin de Plancy, Jacques, *Godefroid de Bouillon, chroniques et légendes du temps des deux premières croisa-des 1095-1180*. Brussel: Société des Beaux-Arts, 1842 <<https://archive.org/details/godefroiddebou-01godfgoog/page/n7>> (geraadpleegd op 19-09-2019).
- Collin de Plancy, Jacques, *Grande vie des saints*. Parijs: Librairie de Louis Vivès, 1872–1874.
- Collin de Plancy, Jacques, *Het leven en de gevoelens der voornaamste jezuïten in alphabetische orde kortelijk voorgesteld*. Deventer: A.J. van den Sigtenhorst, 1827.
- Collin de Plancy, Jacques, *La chronique de Godefroid de Bouillon et du Royaume de Jerusalem: première et deuxième croisades (1080-1187)*. Parijs/Lyon: Librairie classique de Perisse Frères & Parijs/Librairie des livres liturgiques illustrés, 1848. <<https://archive.org/details/lachroniquedegooplangoog/page/n12>> (geraadpleegd op 19-09-2019).
- Collin de Plancy, Jacques, *Légendes des commandements de l'Église*. Parijs: Henri Plon, 1860.
- Collin de Plancy, Jacques, *Légendes des origines*. Parijs/Lyon: Paul Mellier/Guyot Père et Fils, 1846.
- Collin de Plancy, Jacques, *Légendes du Juif Errant et des seize reines de Munster*. Parijs: Henri Plon, 1866.
- Collin de Plancy, Jacques, *Legends of the Blessed Virgin*. Londen: Charles Dolman, 1852.
- Collin de Plancy, Jacques, *Legends of the Commandments of God*. Londen: Charles Dolman, 1851.
- Collin de Plancy, Jacques, *Diccionario infernal*. Herdruk van Barcelona: Los Germanos Llorens, 1842, s.l.: Colección Metafísica, 2009.
- Colombey, Émile, (ed.), *Aventures burlesques de Dassoucy*. Parijs: Delachays, 1858.
- Com'nougue, Michel, *Les nouvelles méthodes de navigation durant le Moyen Âge*, [proefschrift] Parijs: École Doctorale Abbé Grégoire, 2012.
- Cordewiener, André, *Organisations politiques et milieux de presse en régime censitaire. L'expérience liégeoise de 1830 à 1848*. Parijs: Société d'Édition «Les Belles Lettres», 1978.
- Cosquin, Emmanuel, 'La légende du page de Sainte Elisabeth du Portugal et le conte indien des "bons conseils"', in: id., *Études folkloriques*. Parijs: Édouard Champion, 1922, 73–162.
- De Félice, F., *Encyclopédie, ou dictionnaire universel raisonné des connoissances humaines*, dl. 8, Yverdon: For-tunato Bartolomeo de Félice, 1771.
- Delmas, Marie-Charlotte, 'Présentation', in: Jacques Collin de Plancy, *Le Dictionnaire infernal*. [z.p.]: Éditions Fetjaine, 2010, 5–13.
- Delorme, Philippe, 'Chronique d'une chronique. Un avatar tardif des récits des croisade', in: Danielle Buschinger (red.), *Chroniques nationales et chroniques universelles. Actes du Colloque d'Amiens 16-17 jan-vier 1988*. Göppingen: Göppinger Arbeiten zur Germanistik, 1990, 49–58.
- Demaire, Bernard, 'Les propriétaires de la Marlière à Orcq aux XIXe et XXe siècles', [z.p.: Marottes de retraités], 2013 <<https://marottesderetraites.wordpress.com/2013/12/17/les-seigneurs-de-la-mar-riere-a-orcq-de-1500-a-la-fin-de-lancien-regime/>> (geraadpleegd op 19-09-2019).
- Dewez, L.D.J., *Beknopte geschiedenis van het hertogdom Brabant, het markgraafschap Antwerpen en de heer-lijkheid Mechelen*. Brussel: wed. Ad. Stapleaux, 1824.
- Dumas, Auguste, 'L'église de Reims au temps des luttes entre Carolingiens et Robertiens (888-1027)', *Revue d'histoire de l'Église de France*, 30/117 (1944), 5–38.
- Edgington, Susan B., 'The doves of war. The part played by carrier pigeons in the crusades', in: Mi-chel Balard, (ed.), *Autour de la première croisade*. Parijs: Publications de la Sorbonne, 1996, 167–175.

- Edgington, Susan B., (ed.), *Albert of Aachen. Historia Ierosolimitana*. Oxford: Clarendon Press, 2007.
- Foss, Clive, 'Byzantine Malagina and the Lower Sangarius', *Anatolian Studies* 40 (1990), 161-183.
- French, David, *Roman roads and milestones of Asia Minor, Fasc. 1: The Pilgrim's Road*. Oxford: British Archaeological Reports, 1981.
- Friedman, Yvonne, *Encounter between enemies. Captivity and ransom in the Latin kingdom of Jerusalem*. Leiden/Boston/Keulen: Brill, 2002.
- Gaspar, R.J.G.A.A. (ed.), *Ambrosius Zeebout. Tvooyage van Mher Joos van Ghistele*. Hilversum, Verloren, 1998.
- Gezelle, Guido (ed.), *Hennen van Merchtenen's Cornicke van Brabant*. Gent: A. Siffer, 1896.
- Goffinet, Hippolyte, 'Les comtes de Chiny', *Annales de l'Institut archéologique du Luxembourg* 8 (1874-1876), 255-369; 9 (1877), 17-144.
- Google Books [z.p.: z.n., z.j.] <<https://books.google.com>> (geraadpleegd op 19-09-2019).
- Guilardian, David, & Sergio Boffa, 'La jeunesse de Godefroid le Barbu, comte de Louvain (c. 1100), d'après la *Brabantiae Historia Diplomatica* de Pierre a Thymo (XVe siècle)', *Bulletin de la Commission royale d'histoire. Académie Royale de Belgique* 165 (1999), 185-241.
- Guizot, François, *Collection des Mémoires relatifs à l'histoire de France. Histoire des faits et gestes dans les régions d'outer-mer depuis l'année 1095 jusqu'à l'année 1120 de Jésus-Christ. Par Albert d'Aix*. Parijs: Brière, 1824.
- Güney, Hale, *The resources and economy of Roman Nicomedia*. Exeter: University of Exeter, 2012.
- Hemptinne, Thérèse de, 'Les épouses des croisés et pèlerins flamands aux XIe et XIIe siècles. L'exemple des comtesses de Flandre Clémence et Sibylle', in: Michel Balard (red.), *Autour de la première croisade*. Parijs: Publications de la Sorbonne, 1996, 83-95.
- Henne, Alexandre, & Alphonse Wauters, *Histoire de la Ville de Bruxelles III*. Brussel: Périchon, 1845.
- Het twintigste Boeck van Amadis van Gaule* [uitgegeven door 'H.F.']. Utrecht: Jan Amelissz., 1623 <<https://books.google.be/>> (geraadpleegd op 19-09-2019).
- Karaoğlu, Ömer, 'An uncompleted attempt at the end of the nineteenth century: the Shipping Company fo Sakarya river', *Bigli* 32 (2016), 1-23 <<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/301368>> (geraadpleegd op 19-09-2019).
- Keesman, Wilma, *De eindeloz stad. Troje en de Trojaanse oorsprongsmithen in de (laat)middelieuwe en vroegmoderne Nederlanden*. Hilversum: Verloren, 2017.
- Kern, Rudolf, *Victor TEDESCO – ein früher Gefährte von Karl Marx in Belgien. Sein Leben, Denken und Wirken in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, dl. 1. Münster/New York: Waxmann, 2014.
- Knetsch, Carl, *Das Haus Brabant. Genealogie der Herzöge von Brabant und der Landgrafen von Hessen I*. Darmstadt: Historischer Verein für das Grossherzogtum Hessen, 1917.
- Kruyskamp, Cornelis, *Van Dale. Groot woordenboek der Nederlandse taal*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1976.
- 'Kunst-Berigten', *Historisch tijdschrift* 2 (1842), 8 <<http://books.google.be/>> (geraadpleegd op 19-09-2019).
- Kuypers, Julien, 'Buonarroti et ses Sociétés secrètes en Belgique, d'après des documents inédits (1824-1836)', *Cahiers bruxellois* 4 (1959), 31-165.
- Laret-Kayser, Arlette, *Entre Bar et Luxembourg: le comté de Chiny des origines à 1300*. Brussel: Crédit Communal, 1986.
- Laurent, Joseph, *Byzance et les Turcs seldjoudides dans l'Asie occidentale jusqu'en 1081*. Parijs/Nancy: Berger-Levrault, 1913.
- Les cinq grandes époques du duché de Brabant*. [plaats van uitgave: 'En brabant'], 1790.
- Loutchitskaja, S., 'Barbarae nationes: les peuples musulmans dans les chroniques de la Première Croisade', in: Michel Balard (red.), *Autour de la première croisade*. Parijs: Publications de la Sorbonne, 1996, 99-107.
- Maier, Christoph T., 'The roles of women in the crusade movement: a survey', *Journal of Medieval History* 30 (2004), 61-82.

- Mantingh, Erwin, “...twelcke al gheviel int Spel van Strasengijs”. Naar aanleiding van een ongekend drama in Oudenaarde anno 1373’, *Queeste* 7 (2000), 38–50.
- Memoria. Brasilia: Biblioteca Nacional, [z.j.]. <<http://memoria.bn.br/>> (geraadpleegd op 19-09-2019).
- Michaud, M., *Histoire des croisades, première partie contenant l’histoire de la première croisade*, Paris, 1825. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k294192/f1>
- Molanus, Johannes, *Militia sacra ducum et principum Brabantiae*. Antwerpen: Moretus, 1592.
- ‘Nécrologie’, *La presse médicale Belge* 20 (1867), 12.
- Nelson, Lynn H., *Herman of Tournai. The restoration of the Monastery of Saint Martin of Tournai*. Washington DC: The Catholic University of America Press, 1996.
- Numérien, H., ‘Souvenirs bibliographiques’, *Revue de Champagne et de Brie* 7 (1882), 363–367.
- Oosterholt, Jan, ‘Libérale en katholieke toe-eigening van een middeleeuws epos. Dantes *Divina Commedia* in het negentiende-eeuwse Nederland’, *Spiegel der Letteren* 60 (2018), 107–135.
- Papy, Jan., *Justus Lipsius. Leuven. Beschrijving van de stad en haar universiteit*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2000.
- Patrologia Latina*, op: *Patristica.net*. z.j. <<http://www.patristica.net/latina/>> (geraadpleegd op 19-09-2019).
- Perfetti, Lisa, ‘Crusader as lover: The eroticized poetics of crusading in medieval France’, *Speculum* 88 (2013), 932–957.
- Portail lexical: étymologie*. Nancy: Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales, [z.j.] <<http://www.cnrtl.fr/etymologie/>> (geraadpleegd op 19-09-2019).
- Pringle, Denys, *Pilgrimage to Jerusalem and the Holy Land, 1187-1291*. Londen/New York: Routledge, 2012.
- Racine, Pierre, ‘Une migration au temps des croisades: les voyages de pèlerinage’, in: Michel Ballard & Alain Ducellier (red.), *Migrations et diasporas méditerranéennes: Xe-XVIIe siècles* (Actes du colloque de Conques, Octobre 1999). Parijs: Éditions de la Sorbonne, 2002, 459–473.
- Raedts, Peter, ‘A serious case of amnesia: the Dutch and their Middle Ages’, in: R.J.W. Evans & Guy P. Marchal (red.), *The uses of the Middle Ages in modern European states. History, nationhood and the search for origins*. Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2011, 75–87.
- Raedts, Peter, ‘Het schuldenboek onzer vaderen. Thijm en de katholieke geschiedschrijving in de negentiende eeuw’, *De negentiende eeuw* 19 (1995), 53–63.
- Raedts, Peter, ‘Katholiekheid op zoek naar een Nederlandse identiteit 1814–98’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992), 713–725.
- Reiffenberg, Frédéric de (ed.), *Chronique rimée de Philippe Mouskes II*. Brussel: Commission Royale d’Histoire, 1838.
- Reiffenberg, Frédéric de, *Le Chevalier au Cygne et Godefroid de Bouillon II*. Brussel: Académie Royale, 1848.
- Reynaert, Joris, ‘Het “Spel van Olivier van Leefdale”. Toneel en Brabantse geschiedschrijving in de vijftiende eeuw’, *Queeste* 21 (2014), 23–55.
- Riley-Smith, Jonathan, ‘Family traditions and participation in the second crusade’, in: Michael Gervers (red.), *The second crusade and the cistercians*. New York: Palgrave Macmillan, 1992.
- Roudaut, François, *Le fonds Collin de Plancy déposé à la Bibliothèque Municipale de Troyes*. Genève: Slatkine, 1994.
- Şahin, Sencer, ‘Studien über die Probleme der historischen Geographie des nordwestlichen Kleinasiens. II. Malagina / Melagina am Sangarios’, *Epigraphica anatolica* 7 (1986), 153–166.
- Saint-Allais, M. (Nicolas Viton) de, e.a., *L’art de vérifier les dates des faits historiques, des chartes, des chroniques et autres anciens monuments depuis la naissance de Notre-Seigneur*, dl. 14. Parijs: Congrégation de Saint-Maur, 1819.
- Sato, Tsugitaka, *Sugar in the social life of medieval Islam*. Leiden: Brill, 2014.
- Schilders, Ed, ‘Collin de Plancy: dictionnaires tussen duivel en God’, in: Noline van der Sijs (red.),

- Woordenboeken & hun makers*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 1998, 254-259.
- Sleiderink, Remco, *De stem van de meester. De hertogen van Brabant en hun rol in het literaire leven (1106-1430)*. Amsterdam: Prometheus, 2003.
- Socard, Émile, *Biographie des personnages de Troyes et du département de l'Aube*. Troyes: Librairie Léopold Lacroix, 1884.
- Swinnen, Hilde, 'De onderschatte *Cornicke van Brabant* (1415) van Hennen van Merchtenen: een schat van gegevens', *De Brabantse folklore* (1987), 200-216.
- Tanneberger, Tobias, (ed.). *Vom Paradies über Troja nach Brabant. Die "Genealogia principum Tungro-Brabanticonum" zwischen Fiktion und Akzeptanz*. Berlin: Lit, 2012.
- Thys, Walter, 'Vondel in Franse vertaling', in: Walter Thys, *Intra & extra muros. Verkenningen voornamelijk in de neerlandistiek en het comparatisme*. Delft: Eburon Academic Publishers, 2008, 236-255.
- Tollebeek, Jo, 'An era of *Grandeur*. The Middle Ages in Belgian national historiography, 1830-1914', in: R.J.W. Evans & Guy P. Marchal (red.), *The uses of the Middle Ages in modern European states. History, nationhood and the search for origins*. Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2011, 113-135.
- Tournafort, Pitton de, *Relation d'un voyage du Levant*, dl. 2. Amsterdam: Aux dépens de la Compagnie, 1718.
- 'Upper Lotharingia: Nobility'. [z.p.]: Foundation for Medieval Genealogy <fmg.ac/Projects/MedLands/Lotharingian (Upper) Nobility.htm> (geraadpleegd op 19-09-2019).
- Van der Poel, Dieuwke E., 'De voorstelling is voorbij. Vermeldingen van wereldlijk toneel en de casus van "Strasengijs"', in: Hans van Dijk, Bart Ramakers e.a. (red.), *Spel en spektakel. Middeleeuws toneel in de Lage Landen*. Amsterdam: Prometheus, 2001, 111-132, 335-339.
- Van Moolenbroek, Jaap, *Nederlandse kruisvaarders naar Damiate aan de Nijl. Acht eeuwen geschiedenis en fantasie in woord en beeld*. Hilversum: Verloren, 2016.
- Vanderkindere, Léon, *La formation territoriale des principautés belges au moyen âge II*. Brussel: H. Lamertin, 1902.
- Viaene, Antoon, *Vlaamse pelgrimstochten*. Brugge: Koninklijke Gidsenbond, 1982.
- Wäitz, Georg (ed.), *Liber de restauratione S. Martini Tornacensis* [Heriman van Doornik], Hannover, Monumenta Germaniae Historica, 1883, 274-317.
- Warzée, André, *Essai historique et critique sur les journaux belges*. Gent: Léonard Hebbelynck, 1845.
- Willems, Jan-Frans (ed.), *De Brabantsche yeesten, of Rymkronyk van Brabant I*. Brussel: M. Hayez, 1839.
- Witte, Els, *Het verloren koninkrijk. Het harde verzet van de Belgische orangisten tegen de revolutie 1828-1850*. Antwerpen: De Bezige Bij, 2014.

Hoe Artur tekortschoot en hoe Walewein hulp bood

Over de Aragon-episode in Die Riddere metter Mouwen*

SIMON SMITH

Van de *Roman van den Riddere metter Mouwen (RRMM)*, een Vlaamse Arturroman geschreven in of omstreeks de tweede helft van de dertiende eeuw, is behoudens een kort fragment slechts één versie bewaard, namelijk in de welbekende *Lancelotcompilatie*.¹ Het gaat om een tekst die vermoedelijk drastisch is aangepast ter invoeging in de Brabantse cyclus van Arturverhalen. In de compilatieversie vormt de *RRMM* een opvallend diptiek, waarvan het tweede luik sterk verschilt van het eerste. Een andere vertelwijze, inhoudelijke inconsistenties en enkele waarschijnlijk geïnterpoleerde episodische verhalen doen vermoeden, dat de samensteller van de cyclus krachtig zijn stempel heeft gedrukt op dit pars.²

Ook in de rollen van koning Artur en zijn neef Walewein voltrekt zich in het tweede deel van de *RRMM* een verandering, en dit even plotseling als kortstondig. De eerst zo goedwillende vorst valt met gebrek aan loyaliteit en met een woede-uitbarsting van zijn voetstuk, terwijl Walewein, voordien een ridder op de achtergrond met verrassend weinig allure, nu eensklaps schittert als standvastige redder, die een vrouw in nood (en daarmee indirect de held) kordaat te hulp schiet.³ Deze breuk in de typering van beide personages vindt, naar ik meen, een verklaring in het streven van de compiler, enig tegenwicht te bieden voor het geringe aandeel van zijn favoriete ridder, Walewein, in de Vlaamse *RRMM*. Om de vermaarde toppe van de Ronde Tafel toch voor het voetlicht te halen, zo luidt mijn hypothese, heeft de samensteller van de *Lancelotcompilatie* in het tweede pars van zijn adaptatie een extra verhaaldraad inge-
weven, hierna te benoemen en te bespreken als: de Aragon-episode.

In wat volgt geef ik eerst een schets van koning Artur en Walewein, vaste figuren in het niet aan taalgrenzen gebonden genre van de Arturroman. Hierna belicht ik eigenaardigheden van de compilatie-*RRMM* die op ingrijpende bewerking wijzen. Vervolgens komt de Aragon-episode aan bod, waarbij de aandacht eerst uitgaat naar Artur en aansluitend naar Walewein. Tot slot ga ik op zoek naar verhaalsof die door de compiler kan zijn benut als bronmateriaal.

* Deze bijdrage berust op onderzoek dat in 2016 is voltooid. Ik dank de anonieme referenten en de redactie van *Queeste* voor waardevol commentaar op het artikel in concept.

1 Zie voor een inleiding op de *RRMM* Smith 2016a, 5-29. Een gedegen monografie over de *Lancelotcompilatie* (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 129 A 10) biedt Besamusca 2003b. Eén of twee banden van de codex zijn verloren gegaan. Het overgeleverde, laatste deel bevat drie kernteksten: het slot van *Lancelot*, de *Queeste vanden Grale* en *Arturs doet*. Tussen deze Vlaamse vertalingen/bewerkingen in verzen van de Oudfranse 'historische' prozatrilogie *Lancelot en prose – Queste del Saint Graal – Mort le roi Artu* zijn adaptaties ingelast van zeven Middelnederlandse (episodische) Arturverhalen. Zie voor de opbouw het schema in Bijlage 1.

2 Vgl. Smith 1989, 115 e.v.; 2008, 2010, 75 e.v. en 2016b, 192 e.v.

3 Over de rol van Walewein in de *RRMM*: zie Smith 2017, 3-53. En vgl. Smith 2016a, 75-77 inzake held en hof in de roman.

Koning Artur en zijn neef Walewein

Het Britse hof van koning Artur en zijn ridders van de Ronde Tafel, met Walewein voorop, staat in de literaire traditie te boek als het centrum par excellence van hoofse beschaving en *ordo*. Maar in menig verhaal bedriegt de schijn: meer dan eens schieten de veelgeroemde vorst en zijn befaamde ridders tekort, waardoor op hun idealen een twijfelachtig licht valt.⁴ Zoals Beate Schmolke-Hasselmann vaststelt, 'ist die Kritik an Artus und der Scheinidealität des Hofes von Anbeginn ein konstitutives Merkmal der Gattung' (1980a, 85).⁵ Deze 'Artuskritik' treffen we, zij het niet altijd even nadrukkelijk, aan in teksten uit alle taalgebieden.⁶ Het loont de moeite om hier even bij stil te staan. De nu volgende excursie dient als achterdoek voor een interpretatie van de Aragon-episode in de compilatie-*RRMM*.

Kort nadat de *Historia Regum Britanniae*, Geoffrey van Monmouth's pseudo-kroniek over de geschiedenis van de Britse koningen (ca. 1138), door Wace in Franse verzen was omgezet (*Roman de Brut*, 1155), onderging de figuur van Artur opvallende veranderingen.⁷ In *Lanval*, de Arturiaanse lai van Marie de France (1160 à 1190), wordt de held door de vorst onrecht aangedaan, en in vier Arturromans van Chrétien de Troyes (ca. 1170-1190), de auteur die aan de wieg van het genre staat, 'the fragile nature of the court, mirrored in Arthur's lack of resolve and sound judgement, casts serious doubts on the success with which Arthur has implemented his own ideals'.⁸ In *Erec et Enide*, Chrétiens eerste Arturroman, verklaart de vorst plechtig: 'Ik ben koning, [...] ik moet rede en recht handhaven [...]; men moet over mij niet kunnen klagen'.⁹ Nochtans heeft hij kort daarvoor, tegenwerpingen van zijn neef Gauvain (Walewein) naast zich neerleggend, met een riskante jachtpartij de harmonie aan zijn hof in de waagschaal gesteld. In het begin van *Le Chevalier au Lion* beveelt de verteller Artur aan als 'de wijze koning der Bretonnen wiens heldendaden ons tot voorbeeld moeten strekken'.¹⁰ Maar dan veronachtzaamt de vorst op een hofdag het hoofse decorum wanneer hij, tot ontsteltenis van zijn ridders, zich terugtrekt in zijn slaapkamer, samen met zijn vrouw. Tot slachtoffer van ontvoering laat Artur zijn eega worden in *Le Chevalier de la Charrette*, waar hij – met voorspelbaar gevolg – Guenièvres lot in handen legt van de altoos falende hofmaarschalk Keu (Keye). Deze laat zich de vorstin ontroven door de kwaadwillende Meleagant, afkomstig uit de 'Autre Monde' van Gorre, waar talrijke onderdanen van Artur in gevangenschap verkeren. Op personageniveau ten slotte toont Perceval, de ongepolijste held die in *Le Conte du Graal* vol verwachting ver-

4 Een greep uit de vakstudies: Schmidt 1978, Roloff 1990, Grubmüller 1991, Echard 2007, Schmitz 2008, 28-37; Wolfzettel 2010, Virchow 2011, Gerok-Reiter 2012 en Bauschke 2014. Zie verder de hierna nog te noemen publicaties over het onderwerp, alsmede Schulz 2009 inzake 'Die Ambivalenzen des Höfischen'.

5 Vgl. reeds Köhler 1970, 7. Peters 1970, 170-209 bespreekt Artur als *rex inutilis*. Over het literaire personage: Gürtler 1976, Morris 1982, Lacy 1991, 1996a en 1996b, Kennedy 1996b en Sargent-Baur 1996. Zie voor meer titels Kennedy 1996a (selecte bibliografie op p. xlix-lvi) en de *Bibliography of the International Arthurian Society*.

6 Zie Lacy 2005, 95 en Archibald 2009, 139.

7 Vgl. Maddox 1991 en Burricher 2009.

8 Busby 1987, 81. Over het beeld van Artur bij Chrétien: Noble 1984, Maddox 1991 en Schuh 2005. In *Cligès* (ca. 1176), de vijfde en atypische Arturroman van Chrétien, is Artur bij uitzondering een krachtige monarch.

9 Vert. Stuij 2001, 39.

10 Vert. Kisling 1994, 5.

schijnt aan Arturs hof, zich danig teleurgesteld in ‘de koning die de ridders maakt’.¹¹ Verzonken in gepeins, omdat een provocatie door een uitdager niet is afgestraft, blijft Artur doof voor zijn groet. “Voorwaar”, zei de knaap toen, “deze koning heeft nog nooit iemand ridder gemaakt. Hoe zou hij een ridder kunnen maken als men geen woord uit hem kan krijgen?”¹²

Chrétien romans geven een ‘increasingly negative portrait of Arthur’ te zien.¹³ Episodische en ‘historische’ Arturromans uit later tijd tonen eveneens een feilbare en maar al te menselijke vorst. Donald Maddox heeft het prachtig geformuleerd: ‘after Chrétien, many romances in verse and prose depict Arthur as a problematic figure who, depending upon which of the many texts is considered, is not uncommonly depressed, lethargic, hesitant, powerless, concupiscent, incestuous, short-sighted, or even apparently senile’ (1991, 3).¹⁴ Nieuw aan Artur toegeschreven eigenschappen dragen vaak bij aan dit beeld.¹⁵ Doorgaans is de koning vooral passief, een *roi fainéant*.¹⁶ Maar ook figureert hij wel als een falende vorst, en in uitzonderlijke gevallen zelfs ‘as villain’.¹⁷ Rond de tijd dat Robert Biket in zijn *Lai du Cor* (ca. 1200) Artur bijna de vorstin laat neersteken met een mes, komt de auteur van *Yder* met een dubieuze koning die, net als zijn moordlustige drossaard, hoofse normen aan zijn laars lapt. En de quasi-historische *Lancelot en prose* biedt weinig later (1215 à 1220) ‘recurring references to Arthur’s inability to fulfil his obligations’.¹⁸ De vorst in deze lijvige roman ‘is publicly demonstrated to be a flawed king’.¹⁹

In elk van zijn vier genoemde werken roept Chrétien al snel de voorstelling op van een imperfecte koning. Ook in latere episodische Arturromans gebeurt dit dikwijls. Maar volgens een gebruikelijk patroon treedt in de loop van het verhaal verbetering op.²⁰ Zoals Schmolke-Hasselmann opmerkt, ‘wird Artus zwar erst negativ eingeführt, am Ende stellt sich dennoch heraus, dass er besser als alle andere ist’ (1980a, 55, n. 121). Tekortkomingen van de vorst en zijn ridders geven een debuterende held de kans om zich waar te maken. Is dat eenmaal gebeurd, dan kan het blazoën van de Ronde Tafel weer worden opgepoetst.²¹ Een hyperbolische casus van een koninklijk minpunt biedt de Oudfranse prozaroman *Perlesvaus* (vóór 1240), aan het begin waarvan ‘the

11 Vert. Stuij 1979, 12, 14 en 19.

12 Ibid., 21. Tot een kritische kijk op Artur en zijn hof draagt bij, dat de provocatie wordt genegeerd door de weinige ridders die nog aanwezig zijn, en ook dat Perceval later niet tot ridder wordt gewijd door de koning maar door een kasteelheer.

13 Maddox 1991, 79.

14 De auteur spreekt over de Oudfranse Arturliteratuur, maar zijn observatie is breder geldig.

15 Vgl. Schmolke-Hasselmann 1980a, 55, n. 119.

16 Over herkomst en gebruik van deze term: zie Peters 1970, 5-16.

17 Schmolke-Hasselmann 1980b (en 1980a, 48 e.v., 53 en 76-85) over koning Artur in *Yder*; milder oordeelt Lacy 2007.

18 Kennedy 2000, 282.

19 Ibid., 287-288.

20 Gebruikelijk niet alleen in Oudfranse episodische Arturromans, maar ook in bijvoorbeeld Middelhoogduitse, zie de volgende noot.

21 Zie Schuhmann 2010, 171-172. De auteur bouwt voort op Schirot 1989, die op p. 67 stelt ‘dass das Artusbild innerhalb eines Romans nicht regellos hin und her pendelt, sondern dass es sich zum Ende hin verstärkt und dort keinen Schatten mehr aufweist’.

good King Arthur’, geprezen door de verteller, in een depressie blijkt te zijn geraakt.²² Geen avontuur dient zich meer aan, en nog slechts een handvol ridders resteert aan het hof. Een jonkvrouw diskwalificeert Artur als ‘the worst king in the world’, want zij heeft vernomen ‘that the court of King Arthur is the most shameful in the world’.²³ Gelukkig hervindt de vorst zich snel: voor het eerst in lange tijd kondigt hij een hofdag aan, het avontuur kan beginnen.

Wat Artur graag ziet, is veel ridders aan zijn hof. Ontstemd is hij tegen het einde van *Erec et Enide*, vanwege een omstandigheid die Chrétien beschrijft met ironie: ‘Er waren slechts vijfhonderd baronnen bij hem. Nog nooit was de koning zo eenzaam geweest, en hij zat er erg over in dat er niet meer mensen aan zijn hof waren.’²⁴ In *Le Chevalier aux Deux Épées* (vóór 1240) benadrukt de verteller, hoe hecht Arturs band met zijn ridderelite wel niet is: ‘He loved and cherished them so much that, if he could have had his way, none of them would have ever left his side.’²⁵ Vertrekken zij eenmaal, dan is de koning niet blij. Artur, zo verneemt Perceval in *Le Conte du Graal* van een kolenbrander, ‘is boos omdat zijn metgezellen vertrokken zijn naar die burchten waar het hun het beste toeven leek, en hij weet niet hoe het met hen gesteld is: dat is de droefenis van de koning’.²⁶ Iets dergelijks zien we in de Middelhoogduitse Arturroman *Diu Crône* van Heinrich von dem Türlin (1225 à 1230), waar op drie na alle ridders, aangevoerd door Gawan (Walewein), stiekem het hof verlaten. Artur, na te hebben uitgeslapen, blijft geërgerd en in verveling achter. In dezelfde periode voltrekt de ultieme leegloop van het hof zich in *La Queste del Saint Graal* (1220 à 1225), waar Gauvain de aftrap geeft voor een ware exodus. De vorst, die niet zit te wachten op een dermate massale speurtocht naar de Graal, verzucht hierop bedroefd: ‘Gawain, Gawain, how have you betrayed me! All the good you have done for my court does not offset the harm you bring upon it today.’²⁷

Arturs verlatingsangst kan onredelijke vormen aannemen. ‘Im Versroman’, schrijft Schmolke-Hasselmann over Arturliteratuur in het Oudfrans, ‘bemüht sich der König mit allen Mitteln, die Ritter an den Hof zu fesseln, damit nicht jene Entwicklung eintrete, die sich im gleichzeitigen Prosaroman vollzogen hat: der Auszug aller Ritter auf eine *queste* und der dadurch mitbedingte Untergang des Artusreichs’ (1980a, 63). Een sterk staaltje toont *Les Merveilles de Rigomer* (ca. 1250), waar ruim vijfhonderd ridders Gauvain willen volgen op een tocht om Lancelot te bevrijden. In grote woede over dit initiatief reageert Artur buitensporig: ‘When King Arthur realized this, he angrily swore a mighty oath that all those who dared to go off without his leave would never be allowed back in his country or lands. In fact, it would be better for such knights to seek to accomplish their exploits elsewhere, for if they were ever trapped and taken, he would have every one of them burned or hung.’²⁸ Gauvain doet water bij de

22 Vert. Bryant 1978, 20 (citaat). Zie over Arturs *melancholia* in het genre Levron 2008, 9–13.

23 Vert. Bryant 1978, 31, 32.

24 Vert. Stuij 2001, 102.

25 Vert. Arthur & Corbett 1996, 1.

26 Vert. Stuij 1979, 20.

27 Geciteerd naar Lacy 2005, 97. Zie ook vs. 727 e.v. in de Middelnederlandse *Queeste vanden Grale*, proefeditie Kuiper.

28 Vert. Vesce 1988, 155.

wijn en mag vertrekken met zestig ridders; het worden er uiteindelijk achtenvijftig.²⁹ Over een nog bescheidener aantal windt Artur zich op in de Aragon-episode van de *RRMM*, zoals we zullen zien.

Ronduit afhankelijk van zijn toprijders toont de koning zich in een Middelnederlandse Arturroman, *Moriaen*. Al niet onverdeeld blij is hij, wanneer Walewein kenbaar maakt voor hem op zoek te zullen gaan naar Percheval: *qualike magic uwes ontbereren* (vs. 341).³⁰ Maar als hierna ook Lancelot zegt te willen deelnemen aan de queeste, spreekt Artur in een programmatische claus zijn misnoegen uit:

Her Lanceloet, van derre dinc*	* over zulke zaken
Soe waent u bat beraden.*	* met meer overleg te werk gaan
Het mochte mi lichte sere scaden,	
Souden mi mine ridders ontriden,*	* in de steek laten
Ende quamic in orlogen ende in striden,	
Alsic dicke* hebbe gedaen,	* dikwijls
Het mochte mi lichte te quade vergaen.	
Ic hadde lant ende crone verloren	
Over menegen dach te voren,*	* al lang geleden
En hadden mine ridders gewesen:*	* als mijn ridders er niet waren geweest
Bi hen benic al genesen.*	* uit nood gered

(vs. 364-374)

‘Deze woorden blijken profetisch te zijn’, zo constateert Bart Besamusca. ‘In het verloop van de roman wordt Artur ontvoerd door de Saksen en dreigt zijn rijk in de oorlog tegen de Ieren door de afwezigheid van Walewein, Lanceloet en Percheval ten onder te gaan’ (1993, 92). In *Moriaen* staat ’s konings rol als sponsor van avonturen, door zijn ridders individueel of in teams te beleven, op gespannen voet met zijn verantwoordelijkheid als vorst, wiens riddercollectief het koninkrijk moet beschermen. Dit spanningsveld, dat ook aanwezig is in de Aragon-episode van de *RRMM*, hangt samen met een verschil tussen episodische Arturverhalen, waarin ridders primair acteren als redders van jonkvrouwen in nood, en ‘historische’ Arturromans, waarin de fictie vaker en sterker een politieke en militaire realiteit weerspiegelt. Besamusca zegt over dit verschil: ‘Terwijl Arturs hof in de romans van Chrétien en zijn navolgers bovenal het centrum van ridderschap is, het startpunt van de avonturen, wordt het in de prozaromans veel meer gepresenteerd als het machtscentrum van de leenheer Artur’ (1993, 105).³¹ Een geregeld terugkerend motief in de Lancelot-Graalcyclus is Arturs afhankelijkheid van zijn ridders. Door onder meer de toepassing van dit motief is *Moriaen* te beschouwen als een hybride Arturroman, ‘een navolging-in-verzen van de *Lancelot-Graal*’.³²

²⁹ Zie over deze passage Schmolke-Hasselmann 1980a, 62-63; Göller 1984, 65 en Ferlampin-Acher 2007, 53.

³⁰ Ed. en vert. (in modern Frans) Finet-Van der Schaaf 2009. Aan Gauvain/Walewein is de vorst bijzonder gehecht: de eerste ridder van de Ronde Tafel, een zoon van zijn zuster, is zijn voornaamste raadgever en gedoodverfde opvolger.

³¹ Zie over de feodale inkadering van Arturs hof in de *Lancelot en prose* Kennedy 1986, 79-110 en 1996b. Beide perspectieven komen samen wanneer een dame in moeilijkheden ook als vazal recht heeft op bijstand van koning Artur.

³² Besamusca 1993, 182.

Episodische Arturverhalen uit de Lage Landen plaatsen de Britse vorst doorgaans in een positief daglicht. Op *den milden coninc rike* in de *Roman van Walewein* (vs. 1782) valt niets aan te merken, of het moest zijn dat hij een wat al te royale beloning uitlooft voor wie hem een kostbaar zwevend schaakspel kan bezorgen.³³ In *Ferguut* typeert de verteller Artur als *een scone man ende groet; / Noit was coninc sijn genoet / Noch die bet scheen een edel man* (vs. 57–59).³⁴ Volmaakt is de vorst niet, want liever dan zijn ridders te laten strijden tegen een geduchte Zwarte Ridder stuurt hij hen op jacht naar een wit hert, met als trofee een gouden *cop* (vs. 122).³⁵ Ook ontlokt de schoonheid van heldin Galiene hem in alle openheid een weinig kiese uitspraak: *Jongfrouwe, ware Geneovere doet, / Ic name u te minen trouwen / Mocht ic u hebben* (vs. 5058–60).³⁶ Maar desondanks is Artur een *goede man* (vs. 253), vergevingsgezind voor verslagen vijanden en aan het slot geprezen als *die coninc milde* (vs. 5523). De woorden waarmee Ferguut afscheid van hem neemt, zijn veelzeggend: *Ic ben u riddere talre stont* (vs. 5577).³⁷

In de bewerking van *Perchevael* die in de *Lancelotcompilatie* is bewaard, treedt de vorst op als vredestichter en als Waleweins bezorgde oom. Een kritische noot klinkt slechts in vs. 124–125 van de oorspronkelijke roman (het fragment-Brussel), waar net als in *Le Conte du Graal* een glimp te ontwaren valt van Artur als *roi fainéant*. *Hevet hi dan selke ledechede*, vraagt gastheer Gornemanz de Gohort hier aan de held, [*d*]at hi maect riddren te desen tiden?³⁸ Zonder smet blijft het blazoen van *Artur die coninc fier* (vs. 76) in *Die Wrake van Ragisel*.³⁹ De vorst wenst traditiegetrouw niet te eten voordat *neuwe aventuren* zich hebben aangediend (vs. 86), het falen van Guenièvre voor een mantelproef ziet hij door de vingers (zie vs. 1408–10), en de ridders Gariët en Maurus biedt hij desgevraagd militaire hulp om een jonkvrouw te redden van de brandstapel. *Walewein ende Keye* toont Artur op het eerste gezicht als ‘het type van de lichtgelovige vorst uit de *chansons de geste*’.⁴⁰ Bij nader toezien echter blijkt de koning als rechtsinstantie een beschuldiging aan Waleweins adres, valselijk uitgesproken door Keye en

33 Ed. Van Es 1957. Als ‘roi immensément riche et généreux, Arthur est l’image même de la largesse’ (Gautier 2013, 258); vgl. Gürtler 1976, 33–41. Maar een koninkrijk maken tot ruilobject voor een bijzonder schaakspel is wel literatuur ten top.

34 Ed. Rombauts e.a. 1982. Ook Ferguut prijst de vorst: ‘Ic hebbe horen tellen soe vele / Van heme dogeden in menegen spele / Ende vanden riddere die hi heeft: / Hets wel bestaet dat hi leeft’ (vs. 351–354).

35 Met deze beker alludeert Guillaume le Clerc in brontekst *Fergus* op een symbool van Arturs soevereiniteit in *Le Conte du Graal*, dat hij nu door de koning laat devalueren tot ‘een wisselbeker’ (Zemel 2011, 39), ten teken dat het met zijn vorstelijke rol is gedaan. De auteur van *Ferguut* daarentegen was het niet te doen om een intertekstueel surplus, zie Zemel 1991, 115–122.

36 Zie Zemel 1993, 194 en 2011, 46.

37 Het motief van leegloop aan Arturs hof dient zich ook aan in *Ferguut*. Wanneer Galiene de vorst om hulp laat vragen, luidt diens antwoord: ‘Die ridders van der tafelronden / Alle die beste, die met mi waren, / Sijn enen ridder soeken gevaren / Die si gerne te hove brochten’ (vs. 4376–79). Weken later verzucht Artur mismoedig: ‘In goeden sticken ic ne wiste / Dat mijn hof dus was versceden’ (vs. 4398–99). Dramatisch wordt het in de compilatie-*Perchevael*, alwaar ‘si hondert wale [...] namen orlof alle saen’, zodat (ditmaal zonder protest van Artur) ‘thof bleef soe bloet nu / Van goden ridders, secgic u, / Datter si vive niet en bleven omtrent / Daer men op micken mochte een twent’ (ed. Oppenhuis de Jong 2003, vs. 76–78, 121–124). Verderop in de *Lancelotcompilatie* is de situatie flink verbeterd, want in *Walewein ende Keye* wordt de koning permanent omringd door getrouwen: ‘III C ridders tallen stonden / Waren daer vander Tavelronden, / Die altoes waren met Arture’ (ed. Hogenbirk 2011, vs. 7–9).

38 Ed. Oppenhuis de Jong 2003, 218.

39 Ed. Gerritsen 1963.

40 Hogenbirk 2004, 42.

twintig ligende getuigen, eenvoudigweg niet te kunnen negeren.⁴¹ In *Lanceloet en het Hert met de Witte Voet* is Artur bijna onzichtbaar en halverwege de novelle zelfs even afwezig (*die coninc hine was daer niet*, vs. 487).⁴² In *Torec* ten slotte komt Arturs hof pas laat in beeld, en ditmaal aanvankelijk verre van positief. Ooit heeft hier een steekpartij plaatsgevonden: een *riddere fier*, door Keye bejegend met *lachtenie*, had de drossaard raak van repleik gediend *met enen knive* (vs. 1369, 1374-75).⁴³ Verder heeft Artur een loyale, maar nalatig gebleken jonkvrouw hardvochtig niet minder dan dertig kastelen ontnomen, waardoor Torec voor haar als kampioen in het krijt moet treden tegen Ywein. De enige aan het hof die de held welgezind is, blijkt Walewein te zijn. ‘Misschien is in de *Torec* [...] wel de venijnigste kritiek op de Arturgemeenschap verweven’, menen Katty de Bundel en Geert Claassens, die oordelen ‘dat Arturs hof en de hoofse ideologie die welhaast spreekwoordelijk met dat hof verbonden werd, heel wat sleetse plekken vertoont’ (2005, 310, 314).⁴⁴ Voor deze lezing pleit, dat in de roman een zekere Ydras wordt voorgesteld als een soort ‘über-Artur’, namelijk als *die godertierste man [...] die nu leeft / Ende die liver gode ridders heeft / Dan iemen die ic levende weet* (vs. 2261-64). Van betekenis lijkt ook, dat Torec niet wil toetreden tot de Ronde Tafel. ‘Image négative quelque peu restaurée, vers la fin du récit’, aldus evenwel Baukje Finet-Van der Schaaf (2015, 18). Want in een toernooi moet de triomferende held het uiteindelijk afleggen tegen de verrassend sterke Artur: geen thuisblijver maar een reuzendoder, die soms heimelijk uitrijdt om rebellen eigenhandig een kopje kleiner te maken.⁴⁵ Toch, zo onderstreept de verteller, is deze krachtfiguur *die gemaetste man / Die ter werelt nie lijf gewan, / Entie godertierste mede* (vs. 3719-21). Ook het slotakkoord van de roman is harmonieus: Torec trouwt *te Arturs hove* met zijn geliefde (vs. 3743), waarna de vorst hem bij het heroveren van zijn erfland terzijde staat met duizend ridders. ‘The Arthurian court seems to have lost its idealized status’, zegt Besamusca over *Torec*. Maar zijn conclusie luidt: ‘the *Torec* version in the *Lancelot* Compilation resists a unequivocal interpretation of Arthur’ (2011, 319, 321).

Alvorens in te gaan op de rollen van koning Artur en Walewein in de *RRMM*, waarbij we de Aragon-episode als denkkelijk een interpolatie centraal stellen, is het zaak om de versie van het verhaal in de *Lancelotcompilatie* te belichten als bewerking van een grotendeels verloren origineel.

De Roman van den Riddere metter Mouwen in reconstructie

In de *RRMM* wordt verhaald hoe een naamloze vondeling, tot ridder gewijd aan het Britse hof, daar kennismakt met hofdame Clarette, een nicht van Walewein, die hem als amoureuze gunst een witte mouw schenkt. De jonge ridder beleeft tal van avon-

41 Zoals Hogenbirk (2011, 33) terecht aanvoert.

42 Ed. Zemel & Besamusca 1999.

43 Ed. en vert. (in modern Frans) Finet-Van der Schaaf 2015.

44 Zie ook Echard 2007, 85 en 89.

45 Vgl. de *Historia Regum Britanniae*, waar de daadkrachtige vorst, na eerder de reus Ritho te hebben gedood, onbevreesd afrekent met de reus van Mont Saint-Michel (Dinabuc genaamd in de *Roman de Brut*).

turen, vastbesloten om *met wapinen* (vs. 348) de liefde van Clarette te verwerven.⁴⁶ Zo verlost hij een jonkvrouw uit de greep van een beruchte Rode Ridder, en in het gevreesde Woud zonder Genade doodt hij eerst de formidabele ridder Elyconas, onderwerpt vervolgens diens broer Amelant (die zich liet bijstaan door een woeste leeuw) en liquideert ten slotte de verraderlijke dwerg Fellon. Als klapstuk weet de held Kar-doel te behoeden voor de ondergang, wanneer die vesting belegerd wordt door reuzen uit het woud. Daarna wreekt hij zich hardhandig op drossaard Keye, die hem eerder beledigd had. Ook een kwaadaardige *tyran* (vs. 1661) is geen partij voor de Ridder met de Mouw (RMM), die – net zoals voordien in het felle forest – kracht put uit zijn grote liefde voor Clarette. Verrassend laat de gehavende held zich dan door monniken overhalen om in te treden in hun klooster. Pas een jaar later, als hem ter ore komt dat Clarettes hand de inzet vormt van een door Artur geproclameerd toernooi, verlaat hij het convent en zegeviert hij als gewapende monnik in het steekspel. Op het slotfeest ontmoet hij een ongetrouwde koningin, naar het vervolg uitwijst zijn moeder, die in hem trekken herkent van haar vroegere minnaar: een voortreffelijke ridder in dienst van haar vader, die gevlucht en spoorloos verdwenen was toen zij zwanger van hem bleek. Noodgedwongen had zij haar pasgeboren zoontje te vondeling gelegd. Nu, eindelijk met hem herenigd, *wilsi dat hi ware haer coninc* (vs. 2205) en vertelt zij hoe hij heet: *Sijn name dat was Miraudijs* (vs. 2208).

Na de kroningsplechtigheid in haar land volgt een derde feest, nu weer aan het Britse hof, want:

... doen die coninc Artur verstoet,*	* vernam
Hoe hem sine dinge sijn vergaen,*	* zijn zaken hebben uitgepakt
Gaf* hi heme Claretten saen,	* schonk (als echtgenote)
Die hi begeerde vor alle vrouwen	
Ende si hem weder met goder trouwen.	(vs. 2225–29)

Zijn huwelijk met *Claretten van Spangen* (vs. 341) brengt de RMM ook over haar land de heerschappij. Met de vrouw van zijn hart aan zijn zijde leeft hij nog lang en gelukkig:

Sider* droech hi selve crone	* sindsdien
In sire moder lant gereede*	* voorwaar
Ende in Spaengen lant oec mede,	
Ende levede lange in goeder maten.*	* voorspoedig (vs. 2233–36)

Dit sprookjesachtige einde van de roman blijkt (althans in de compilatieversie van het verhaal) onverwacht een pseudo-slot te zijn: er volgen nog zo'n achttienhonderd verzen met avonturen. Deze worden deels beleefd door *die riddere [...] [d]jiemen hiet metter mouwen* (vs. 2308–09), die – hoewel bij naam bekend en inmiddels *here* (vs. 2853) – nog altijd wordt aangeduid als 'de ridder met de mouw'.⁴⁷ Maar de verteller richt de blik

⁴⁶ Citaten naar ed. De Haan e.a. 1983, zonder overname van cursivering en soms met andere interpunctie.

⁴⁷ Keyes neef Galyas, die over de 'riddere metter mouwen' beweert '[d]at hi selve oec niet en weet / Hoe dat hi anders heet' (vs. 2286, 2288–89), krijgt van koning Artur de reactie: 'Men weet int hof hoe hi heet' (vs. 2299). Doch na de onthulling in vs. 2208 wordt de naam Miraudijs opmerkelijk genoeg geen enkele keer meer genoemd.

nu ook op ridders van Artur, die te maken krijgen met oorlog.

Na het ogenschijnlijke slot maakt de compilatie-RRMM een doorstart aan wederom Arturs hof, waar Galyas, een rancuneuze neef van de eerder toegetakelde Keye, de protagonist uitdaagt tot een gerechtelijk duel. Het hier naar voren geschoven, in het genre verder onbekende personage maakt de RMM uit voor boerenzoon, wat hem een eerder afgebroken *Vatersuche* doet hervatten. In de veertig dagen die aan de tweekamp voorafgaan weet de held zijn vader te vinden en te verlossen uit de dwangburcht Mauregaert. Doch elders dreigt rampspoed: de koning van Ierland valt met een leger het Britse rijk binnen, en juist dan komt een bode berichten dat Clarette in Spanje belegerd wordt door de vorst van Aragon, een ooit door haar afgewezen minnaar die haar nu met geweld tot de zijne wil maken. Artur geeft voorrang aan de landsverdediging, maar niettemin zet Walewein met gezellen van de Ronde Tafel een reddingsactie op touw. Clarette wordt bevrijd, de koning van Aragon in hechtenis genomen. Net op tijd keren de ridders terug om het Ierse offensief een halt toe te roepen. Onder een volgende aanval dreigt Arturs keurkorps echter te bezwijken. Het is dan de RMM, aan het hoofd van een groep uit Mauregaert verlorene ridders, die een wending ten goede bewerkstelligt. Aansluitend verslaat de held ook Galyas. Hierna ziet de Ierse koning, onderworpen aan Artur maar belust op wraak, kans om de RMM, diens vader en drie Arturridders te ontvoeren en in Ierland op te sluiten. Ywein neemt nu de rol van protagonist over en weet, geassisteerd door zijn trouwe leeuw, de gevangenen te bevrijden. Het schip waarmee de ridders Ierland ontvluchten, raakt verzeild bij een stad van de moeder van de RMM, die belegerd wordt door een tweede vrouwendwinger: de koning van Cornwall. Met die rivaal rekt de vader van de held, na dadelijk te zijn getrouwd met zijn geliefde van weleer, af in een tweekamp. Zijn vrouw laat hem door haar vazallen huldigen als heer. Ook laat zij hun weten (*[d]es si nine wisten eer / Dat haren sone soude bliven / Therscap na harre beider live / Vanden gode dies si was vrouwe / Ende dat was die riddere metter mouwe* (vs. 3980–84)). Tot slot begeven allen zich naar het Britse hof, waar het gezelschap door Artur, de koningin, Clarette en de ridders aldaar met vreugde wordt onthaald. Een verslag van de heldendaden van Ywein en de vader van de held rondt het verhaal in de *Lancelotcompilatie* af. De RMM, wiens ouders te horen krijgen dat hem *Galias verveet algader* (vs. 4018), moet zich deze keer tevredenstellen met een wel heel kort happy end: *Hem es sijn dinc ten besten gevallen* (vs. 4019). *Alsoe moet komen oec ons allen*, besluit de verteller (vs. 4020).

Zoals deze synopsis laat zien, vertoont de compilatie-RRMM een ongewone en zelfs merkwaardig te noemen opbouw. Na een pseudo-slot met drie hofscènes krijgt het verhaal, met nogmaals een Arturhofscène, een vervolg dankzij een nieuw geïntroduceerd personage, Galyas, die met woorden van smaad de gearriveerde held aanzet tot de voortzetting van een onvoltooid gebleven queeste.⁴⁸ Voor de RMM, anders dan voor Ferguut, Torec en menige Arturheld in het Oudfrans, is na huwelijk en kroning (gevolgd door de aankondiging van een lang en gelukkig leven) dus geen rust weggelegd.⁴⁹ Zonder zijn minne-attriboot, maar toch nog steeds als ‘de Ridder met de

48 Zie Smith 2010, 65–66. De protagonist had, zo was in vs. 1778–81 retrospectief onthuld, vóór zijn komst naar Arturs hof jarenlang tevergeefs naar zijn vader gezocht.

49 In Middelhoogduitse Arturromans is niet ongebruikelijk dat een held na zijn huwelijk nieuwe avonturen

Mouw', gaat de protagonist – als begint hier een nieuwe roman – weer op avontuur, waarbij de voordien dominante liefdesthematiek plaatsmaakt voor een *Vatersuche* en oorlogsgeweld. Clarette degradeert van heldin tot figurante, en ook in de rol van de RMM komt verandering: niet langer stevast solitair maar nu veeleer solidair maakt hij deel uit van het Arturcollectief, zijn personage moet de aandacht van het publiek delen met anderen (Walewein, Ywein, zijn vader), en in de laatste zevenhonderd verzen verdwijnt hij zelfs grotendeels uit beeld. Tegelijk wordt nu een andere narratieve techniek toegepast, want in de loop van de Mauregaert-episode maakt een lineaire vertelwijze plaats voor *entrelacement*: verschillende verhaaldraden wisselen elkaar af.⁵⁰ Dit alles gaat gepaard met een omslag in sfeer. Was voorheen de toon van het verhaal, gecentreerd rond een held die elke vijand de baas is, heel optimistisch, zodra de koning van Ierland het Britse rijk binnenvalt slaat de stemming om naar grimmig. De agressor sticht er *roef ende brant gereet* (vs. 2841), Artur voelt zich genoodzaakt te *bescermen sijns selfs lant* (vs. 2870), om te kunnen *weren sine viande* wil hij geen ridders missen (vs. 2905), en *cranke aventure* (vs. 2953), gepaard met *grote pine* (vs. 2955), staat hem te wachten. Weldra hebben de Ieren *sire lieden gewont een deel / Ende af gewonnen menegen casteel* (vs. 2956–57). De strijd bereikt een hoogtepunt, en Arturs fortuin een dieptepunt, wanneer de overweldigende troepenmacht van de usurpator in een beslissende en bloedige veldslag de Britse ridders tot de aftocht dwingt (vs. 3131–40). Maar gelukkig keert het tij dankzij de interventie van de held. De grote krijg, ontleend aan *Moriaen* en in de stijl van de Lancelot–Gaalcyclus, maakt weer plaats voor kleinschaliger avonturen.⁵¹ De RMM verslaat Galyas, Ywein bevrijdt zijn ontvoerde gezellen, en de moeder van de held, die hem *getrout kint* ('wettig kind') maakt door in de echt te treden met zijn vader (vs. 3484), wordt verlost van haar belager. Opnieuw is er een happy end aan Arturs hof, dat evenwel verbleekt in vergelijking met de ont-knoping in het pseudo-slot halverwege de compilatie-RRMM. Het verhaal gaat uit als een nachtkaaars.⁵²

Storender dan deze anticlimax zijn evidente contradicties in het tweede deel van de roman.⁵³ Zo zou aan het begin ervan Clarette samen met *haer man* (vs. 2244) naar Arturs hofdag zijn gereisd, maar later blijkt ze te zijn achtergebleven in Spanje. Daar redden Walewein en zijn kameraden haar van de koning van Aragon, waarna ze de RMM tegenover haar – want *[s]i was tornech ende sere gram / Dat hi met hen niet en quam* (vs. 2940–41) – verontschuldigen met een uit de lucht gegrepen excuus: de held zou *allettel ongesont* zijn, en hij *soude te hare comen na desen, / Alse hi ware noch bat genesen* (vs. 2943–45).⁵⁴ Clarette gaat echter met hen mee naar Brittannië, waar ze geen enkele verbazing toont over de afwezigheid van haar blijkbaar niet bedlegerige echtge-

beleeft (vgl. Smith 2010, 86, n. 6 en 2016a, 170, n. 60). Ook in de Middelen-gelse Arturroman *Sir Perceval of Galles* (eerste helft veertiende eeuw) gebeurt dit, zoals een anonieme reviewer van deze bijdrage aanvulde.

⁵⁰ Vgl. Bijlage 3, eerder gepubliceerd in Smith 2010, 99.

⁵¹ Zie over deze ontlending aan *Moriaen* Besamusca 1993, 110–114 en 155–158, alsook 2003b, 113–114.

⁵² Vgl. Smith 1989, 126 en 2010, 67. Een stichtelijke sententie, zoals te verwachten aan het einde van de *narratio*, ontbreekt hier, maar is – saillant detail – wél te vinden in het pseudo-slot (vs. 2212–19). Zie Smith 2016a, 43, n. 245.

⁵³ Onbegrijpelijk is, dat Joseph Sullivan en Zoë Wyatt (2014, 99 en 118, n. 6) de compilatie-RRMM bestempelen als 'a text of remarkable coherence' en 'a relatively coherent text'.

⁵⁴ Terwijl Artur toch aan Clarettes bode had laten weten, dat de held het hof verlaten had (vs. 2862–65).

noot. Later zal ze zijn terugkeer aan Arturs hof met vreugde begroeten (vs. 3144–51, 3176 e.v.), over de smoes van de Tafelronderidders rept ze ook dan met geen woord.⁵⁵

Minder in het oog springend, maar minstens zo belangrijk voor inzicht in de bewerking die de roman heeft ondergaan, is een lasfout in de laatste episode. De held, zijn vader, drie van Arturs ridders en hun redder Ywein zijn Ierland ontvlucht in vermomming: zij hebben zich *cleder, wapinen* en *paerde* toegeëigend van geliquideerde bewakers (vs. 3437 e.v.).⁵⁶ Aangekomen bij de stad van de moeder van de RMM worden ze desalniettemin herkend door ridders aldaar, en dat niet alleen omdat Ywein zijn beroemde leeuw meevoert, maar ook op grond van hun *tekine* (vs. 3584), hun wapentekens. Dit pleit voor de hypothese dat deze episode in de Vlaamse versie van het verhaal direct volgde op de avonturen van de held in en rond Mauregaert.⁵⁷ Want: nadat de RMM zijn vader en anderen daar heeft gered uit de kerker, en nadat de verlostte ridders zich hebben gestoken in *cleder gnoech ende gewaden* van verdreven burchbewoners (vs. 3063), laten allen zich in een stad door een gastvrije *portere* (vs. 3063) voorzien van nieuwe wapenrustingen op maat, *elken sijn gevoech / Van sinen tekene* (vs. 3082–83). Het heeft er veel van weg, dat dit de wapentekens zijn die later herkenning mogelijk maken.

Als de slotepisode van de compilatie-RRMM inderdaad oorspronkelijk aansloot op de afronding van het Mauregaert-avontuur, dan betekent dit dat de tussenliggende avonturen zijn ingelast door de samensteller van de *Lancelotcompilatie*.⁵⁸ En veel wijst in deze richting, want de Ywein-anekdote vormt een *Fremdkörper* in de roman, en zo ook de verhaaldraad over Galyas.⁵⁹ We kunnen zelfs nog een stap verder gaan: mogelijk was de oorspronkelijke RRMM niet geconcipieerd als een tweeluik, maar ging de *Vatersuche* door de held, meteen gevolgd door de hereniging en het huwelijk van zijn ouders, hier vooraf aan wat de feestelijke finale was van het verhaal: de bruiloft van Miraudijs en Clarette, afgerond met de verzekering dat de RMM nog lang en gelukkig leefde.⁶⁰ Deze theorie biedt een verklaring voor wat stellig de meest eigenaardige inconsistentie in de compilatie-RRMM is: eerst verkondigt de verteller dat de held *[s]ider [...] selve crone draagt [i]jn sire moder lant* (vs. 2233–34), doch later besluit de moeder tot een andere afloop: haar vroegere minnaar en nu echtgenoot benoemt zij tot *gerechten here* over haar vazallen (vs. 3973), en aan hen maakt zij bekend dat *haren sone* (vs. 3981) – die toch al enige tijd *haer coninc* is (vs. 2205) – *Therscap na harre beider live*

55 Ook de held toont geen verbazing, wanneer hij aan Arturs hof onverwacht zijn eega aantreft. Uitleg van haar kant volgt pas in vs. 3218–23. ‘Eventuell’, zo overweegt Ulrike Wuttke (2006, 143) met betrekking tot de Aragon-episode, ‘wurde diese Szene durch den Kompilator bearbeitet oder sie ist sogar aus seiner Feder geflossen’.

56 Vandaar dat ‘Walewain ende die andere heren’ (vs. 3988) nadien, net voor hun terugkeer naar Arturs hof, ter vervanging van hun Ierse outfit ‘daden gereiden scone atsemure’ (vs. 3990): mooie wapenrustingen.

57 Zie Smith 2008, 43, 2010, 70 en 2016b, 205, n. 100. Is deze hypothese juist, dan zijn de naam van Percheval in vs. 3789 en die van Walewain in vs. 3988 afkomstig van de compiler: deze ridders konden hier in dat geval niet aanwezig zijn.

58 Het betreft de Ierse invasie, de Aragon-episode, het duel met Galyas en de Ywein-anekdote. Deze beslaan de kapitels 10, 11 en 12. Ook kapittel 8 en het begin van kapittel 13 lijken afkomstig van de compiler, zie respectievelijk Smith 2010, 7–11, 47–51 en 69 e.v., en 2008, 53–57. Een schema met de hoofdstukindeling van de RRMM in de *Lancelotcompilatie* is te vinden in Bijlage 2 (eerder verschenen in Smith 2016a, 246 en 2016b, 193).

59 Zie respectievelijk Smith 2008 (met een aanvulling in Smith 2017, 50, n. 194) en 2010, 69–77.

60 Smith 2016b bespreekt mogelijke en vaststaande ingrepen van de compiler in de RRMM uitvoeriger.

zal toekomen (vs. 3982).⁶¹ Met andere woorden: de held, na te zijn gekroond voor het leven, wordt pardoes gedegradeerd tot kroonprins.⁶²

Galyas, een dubbelganger van Keye en katalysator voor het tweede deel van het verhaal, past uitstekend in deze reconstructie. De compiler lijkt het personage te hebben geïntroduceerd om de *Vatersuche* door de held te kunnen uitstellen: in zijn bewerking moest die queeste niet voorafgaan aan, maar volgen op de nu tot een pseudo-slot verworden apotheose van de oorspronkelijke roman. Galyas' schimpscheut dat de RMM de zoon zou zijn van een *bovier* (vs. 2318), een veehoeder, doet de held zijn afgebroken zoektocht naar zijn vader – nu pas – hervatten. Daarbij biedt de juridische termijn van veertig dagen die aan het gerechtelijk duel met Keyes neef voorafgaat een tijdskader voor ook nieuwe en andersoortige avonturen, deels te beleven door andere ridders dan de protagonist, en te boekstaven met toepassing van *entrelacement*: een vertelwijze die typerend is voor het grootste deel van de *Lancelotcompilatie*.⁶³

Is deze reconstructie correct, dan impliceert dit dat de samensteller van de *Lancelotcompilatie* niet alleen de Galyas-verhaaldraad en de Ywein-anekdote heeft toegevoegd aan zijn adaptatie, maar ook nog twee andere episoden: die van Arturs oorlog tegen de Ieren en (hierin ingebed) die van Waleweins initiatief om met een reddingsteam hulp te bieden aan Clarette in het verre Spanje. De oorlogsepisode hoop ik elders te bespreken. In wat volgt gaat de aandacht uit naar de Aragon-episode, een derde *corpus alienum* in de roman. Als opmaat hiertoe bekijken we hoe Artur wordt getypeerd in de *RRMM* als geheel.

Koning Artur in het nauw

In het eerste pars van de compilatie-*RRMM* is het profiel van Artur positief.⁶⁴ Volmaakt is de vorst nochtans niet, want in plaats van majestueus hof te houden en tijdens een meergangendiner te wachten op avontuur, had hij beter zijn Tafelronderidders kunnen uitsuren om alsnog een halt toe te roepen aan de anarchie die reeds lang heerst in het Woud zonder Genade. De ridders waren daar ooit pijnlijk *gescoffirt* (vs. 541), doch op een herkansing zitten ze blijkbaar niet te wachten. Het is de RMM die moet zorgen voor *ordo* in het felle foreest, en die daarna Kardoel komt redden wanneer vertoornde woudreuzen Arturs residentie belagen.⁶⁵ Maar al doet de Ronde Tafel zijn reputatie niet alle eer aan, de Britse koning doet zijn best. Welwillend is hij

61 Eigenaardig is eveneens vs. 3980, 'Des si nine wisten eer': de erfopvolger lijkt nog aan de leenmannen te moeten worden voorgesteld, terwijl allen de RMM voordien toch hadden aanvaard als vorst (vs. 2198–2205).

62 Zie Smith 1989, 127–128.

63 Zie Brandsma 1992. Eerder over deze veronderstelde opzet van de Vlaamse *RRMM*: Smith 2010, 82–83 en 93–94, en 2016b, 195–197.

64 De vrijgevege vorst wordt aan het begin van de roman door de held aangesproken als 'edel coninc fijn' (vs. 99) en benoemd als 'coninc vri' (vs. 118). Daarna wordt zonder verdere lof gesproken over 'die coninc', zoals gangbaar is in Middelnederlandse episodische Arturromans en in de *Lancelotcompilatie*.

65 Dat Artur uit de verf komt als een ietwat machteloze vorst, maakt begrijpelijk waarom zijn hof noch voor de Rode Ridder (die 'nam orlof ter stede / Ende voer en wech', vs. 435–436), noch voor de heer van het Woud zonder Genade ('Amelant es te woude gereden', vs. 1525) het eindstation vormt. Ook voor de RMM blijft het bij tussentops: de finale bestemming van de exemplarische held ligt elders, zie vs. 2233–35.

bereid om de nog onbekende held tot ridder te wijden (vs. 102-106), een jonkvrouw in nood wil hij zonder aarzeling laten bijstaan (vs. 1364-68), en de intussen befaamde RMM ziet hij graag terug aan zijn hof (vs. 1539-55, 1796-1810, 2000-05, 2118-20, 2170-73). Het komt daarom niet als een verrassing, dat voor het huwelijk van Miraudijs en Clarette de vorst optreedt als flatterende instantie (vs. 2225-29).

Sporadisch en terloops worden in het eerste deel van de *RRMM* ook andere koningen genoemd, maar Artur is er de enige heerser die op de *bühne* verschijnt.⁶⁶ Ook wat dit betreft is de voortzetting van de roman een verhaal apart, want daar zien we een cumulatie van koningen. Nog achter de coulissen blijft een *coninc* (vs. 2460, 2466) die, [*o*]m Arturs liede te wederstane (vs. 2467), burcht Mauregaert heeft laten bouwen. Drie andere weerbarstige vorsten evenwel treden op de voorgrond, met offensief geweld. De koning van Ierland trekt ten strijde tegen het Britse rijk, terwijl later de koning van Cornwall de moeder van de held, die zich in een vesting heeft verschanst, met een leger zijn wil poogt op te leggen. Met laatstgenoemd gebeuren vertoont de Aragon-episode, waarin een net zo malafide koning het beleg slaat voor het Spaanse kasteel dat Clarette beschermt, een zekere gelijkenis.⁶⁷ Ik kom aan het einde deze bijdrage terug op de overeenkomsten (en de verschillen). Eerst neem ik onder de loep hoe koning Artur voor de dag komt in het tweede pars van de *RRMM*, speciaal in de Aragon-episode.

Aan het begin van het tweede deel van de roman, waar Galyas de RMM beledigt en uitdaagt tot een juridisch duel, komt de vorst onverminderd gunstig in beeld: als rechtsinstantie toont hij zich geheel op de hand van de voorbeeldige held (vs. 2272 e.v., 2334-38).⁶⁸ Ook wanneer de termijn van veertig dagen is verstreken, laat Artur blijken wie van de twee kemphanen zijn steun geniet: omdat de RMM niet op tijd verschenen is – oponthoud in Mauregaert is hieraan debet – gelast hij uitstel van de tweekamp (vs. 3113-19). En als het dan eindelijk zo ver is, begeleidt hij niet Galyas naar het strijdperk (toch een neef van zijn vrouw, vs. 3281), maar zijn favoriet, de held (vs. 3242-43), die zojuist voor de tweede keer het rijk heeft gered. Ook na het gevecht geeft de koning blijk van sympathie voor zijn steun en toeverlaat (vs. 3284-86, 3360-65). Aan het einde van de roman ontvangt Artur de protagonist, met andere ridders teruggekeerd naar zijn hof, *blide van sinne* (vs. 4005).

Grosso modo is het portret van de Britse soeverein in de *RRMM* dat van een zelden daadkrachtige, maar wel royale en hulpvaardige vorst, die blij mag zijn met alle steun door de held en dat zichtbaar ook is. Opvallend in deze context is Arturs de-loyale houding in de Aragon-episode: door de Ierse invasie in oorlogsnood verkerend, weigert hij botweg bijstand te verlenen aan de bedreigde vrouw van zijn gunsteling, Waleweins nicht Clarette.⁶⁹ De held is sinds zijn vertrek van Arturs hof spoorloos, doch dit maakt de monarch niet tot enige steun bereid: *Die coninc [...] seide, al waer hi*

⁶⁶ Vs. 27: 'coninc Verminc'; vs. 28: 'Lac die coninc'; vs. 2124: 'Coninge'. Welingerichte luisteraars wisten dat ook Marcus, Tristans 'oem' (vs. 72), een vorst is.

⁶⁷ Zie Wuttke 2006, 143, n. 47 en vgl. Sullivan & Wyatt 2014, 101-102 ('an unambiguous doubling', 102).

⁶⁸ Vgl. Smith 2010, 75 en 90, n. 68.

⁶⁹ Arturs weigering is eerder besproken in Besamusca 1993, 156-158; Wuttke 2006, 143-144; Echard 2007, 84-85; Sullivan & Wyatt 2014, 106-111 en Smith 2016a, 146.

Claretten vader, / *Hi soude bescermen sijns selfs lant, / Eert quame in eens anders hant* (vs. 2868–71).⁷⁰ De tekst bevat geen aanwijzingen dat de Britse vorst als leenheer verplicht zou zijn tot hulp aan Miraudijs en Clarette, gebieders over Spanje.⁷¹ Maar Walewein, al vanouds vertegenwoordiger van hoofse idealen, geeft zijn oom publiekelijk en in scherpe bewoordingen te verstaan dat hij wel een moréle plicht heeft: *Gi gedinct onlange, sonder waen, / Dattie riddere dor u heeft gedaen!* (vs. 2876–77).⁷² Die plicht telt extra zwaar in de Arturiaanse context van ‘the chivalric duty to protect women and respond to their requests for aid’.⁷³ ‘Idealiter’, aldus Roel Zemel met het oog op *Torec*, waar de Britse vorst eveneens tekortschiet in zijn taak, ‘hoort Artur in zijn rol van koning het recht te beschermen’ (2001, 61).⁷⁴ Maar in de Aragon-episode houdt hij zich doof voor het verwijt van zijn neef, en wanneer Walewein zijn besluit negeert en een reddingsteam ronselt, valt Artur met een furieuze reactie van zijn voetstuk. Haast even heftig als in de eerder genoemde casus uit *Les Merveilles de Rigomer* barst de landsheer uit, en als een splijtzwam dringt harde politieke werkelijkheid door in de fictie van de episodische Arturroman, de harmonie aan het hof verstorend:

Doe seide die coninc Artur: ‘Gi heren,
 Seldi mi dus laten onteren
 Den coninc die op mi hier comt,
 Mine ziele mote sijn verdomt! *   * vervloekt
 Ic ontsege u allen u leen al bloet *!’   * zonder meer   (vs. 2886–90)

Het is alsof we vanuit de episodische *RRMM* de verhoudingsgewijs realistisch beschreven feodale wereld van de Lancelot–Gaalcyclus betreden.

In *Moriaen* neemt Walewein zoals we hebben gezien het initiatief tot een queeste naar Percheval, hetgeen Artur *beide lief ende leet* is (vs. 338). Maar als dan ook Lancelot wil uitrijden, gaat dit de vorst te ver. De ridder houdt evenwel voet bij stuk, *Come datter af mach comen* (vs. 378), en samen met Walewein gaat hij op pad. Eenzelfde rolverdeling zien we in de Aragon-episode, waar Walewein, tot op dat moment stelselmatig overvleugeld door de *RMM*, eveneens het voortouw neemt en Lancelot zijn voorbeeld volgt. Assertief, maar in Waleweins schaduw, reageert Lancelot op Arturs *ira regis*:

⁷⁰ Artur spreekt hier impulsief, want dit keer zonder ‘sine barone’ te vragen ‘[h]em te beradene van desen done’ (vs. 2844–45). Terecht betogen Sullivan & Wyatt (2014, 111) inzake de kritische en standvastige reactie van Walewein en zijn gezellen, ‘that the Middle Dutch text intends to show the Round Table knights as justified in exercising their *Widerstandsrecht*’.

⁷¹ Zie Smith 2016a, 41–42, n. 218. Of zijn indicaties dienaangaande verdwenen door bekorting? Feit is wel, dat Clarette vóór haar huwelijk de koningin heeft gediend als hofdame. En wanneer de koning van Aragon verslagen is, voeren Arturs ridders hem mee naar hun hof. Wat geen twijfel lijdt, is dat de *RMM* aangaande zijn erfgebied leenman van Artur is: zie vs. 2124–29.

⁷² Zie over het personage Walewein (Gauvain, Gawein, Gawain etc.), toonbeeld van hoofsheid, onder meer Homberger 1969, Busby 1980 en 1988, Atanassov 2000, Uyttersprot 2004, Schmitz 2008 en Walter 2013. Voor meer titels raadplege men Thompson & Busby 2006 (selecte bibliografie op p. 37–43) en de *Bibliography of the International Arthurian Society*.

⁷³ Echard 2007, 84.

⁷⁴ Vgl. Ferrieu 2015, 44. De plicht protectie te bieden geldt als het ‘central principle of the Arthurian court’ (Besamusca & Quinlan 2012, 231). Over Arturs taakstelling als vorst in de *Lancelot en prose*: zie Kennedy 1986, 94–97 en 109.

Doe so antverde hem Lanceloet:		
‘Godsat hebhi* dies hem ontsiet**,	* vervloekt zij hij	** die dit vreest
Dor dit gedreich en blivewi niet!		
Wi selen den coninc* vollech** verdriven,	* (die van Aragon)	** vlug
Ofte machlicht* daer ontliven**,	* misschien	** doden
Die Claretten wille ontarven.*	* haar land wil afnemen	
Ende eer gi ons sout oec darven,*	* afstand van ons doet	
Gevallet dat wi wouden keren,*	* mochten wij terugkeren	
Gi sout eer onse goet meren*	* onze leengoederen vermeerderen	
Eer gi ons darvet, Godewee!’	(vs. 2891–2900)	

Deze barst in de Ronde Tafel leidt nog niet tot een breuk, want daartoe komt het pas in *Arturs doet*, de laatste roman in de *Lancelotcompilatie*. In de Aragon-episode laat de vorst zijn woede varen en opteert hij ervoor het geschil in der minne te schikken:

Alse die coninc Artur dit weet,	
Dat si daerward ember* varen,	* hoe dan ook
Bat* hi hen vrindelijc daer naren	* verzocht
Dat si saen keren weder te lande,	
Ende helpen hem weren sine viande.	(vs. 2901–05)

Het eigenaardige tweede pars van de compilatie-*RRMM* verschilt dus ook van het eerste deel, doordat koningen er cumuleren en Artur onder druk van twee van hen uit zijn rol valt. Zijn ontluisterende attitude, ‘not part of any larger pattern of criticism’ zoals Siân Echard schrijft (2007, 89), komt als een verrassing. Nalatigheid zoals die waaraan Artur zich schuldig maakt in de Aragon-episode, is de feilbare feodale vorst uit de ‘historische’ Arturroman op het lijf geschreven.⁷⁵ Maar in een episodische roman als de *RRMM* – al valt ook daar, getuige *Moriaen*, invloed van de Lancelot-Graalcyclus beslist niet uit te sluiten – verwachten we eerder een rustig residerende vorst, die zich onledig houdt met hoffeesten, maaltijden, toernooien en het promoten van avontuur. Opmerkelijk voor een episodische Arturroman is daarenboven, dat Arturs ridders (Walewein inclusief) nu worden gepresenteerd als leenmannen. ‘In Chrétien’s romances’, stelt Douglas Kelly, ‘there is no significant feudal relation of vassal to lord. A seat at the Round Table is the only fief Arthur’s knights desire.’ Dat maakt hen echter niet tot eenvoudige hofridders: ‘Yet the major Knights of the Round Table are princes and high aristocrats [...]. They prefer Arthur’s court to the kingdom or the feudal lands they already possess or will inherit’ (2006, 164, 165 en 168).⁷⁶ Gornemanz (de Gohort), in *Erec et Enide* genoemd als ridder van de Ronde Tafel, gunt ons een vluchtige blik op zijn feodale status: in *Le Conte du Graal* blijkt hij de voorname bewoner te zijn van een burcht.⁷⁷ Veel duidelijker zichtbaar zijn feodale verhoudingen in ‘historische’ Ar-

75 Zo schiet Artur al vroeg in de *Lancelot en prose* tekort tegenover zijn vazal Ban, de vader van Lancelot, die dringend hulp nodig heeft in zijn oorlog tegen koning Claudas. Zie Kennedy 1986, 384, *Index*: ‘Ban, King of Benoyc’, Kennedy 1996b, 74–81 en Lacy 2005, 93.

76 Vgl. ook Chênerie 1986, 80.

77 Zie West 1969, 77. Rond dezelfde tijd zijn leenverhoudingen zichtbaar in *Lanval*. Voorbeelden uit latere Arturverhalen: hofmaarschalk Keu in *Perlesvaus* (‘his fief was greatly enlarged’, vert. Bryant 1978, 141), en Gawayn alsook Galeron in de Middelenlengse *The Awntyrs off Arthure* (ca. 1400), die beiden ruimhartig worden beleend (zie

turromans.⁷⁸ Samen met Arturs onverwachte deloyaliteit in de Aragon-episode, doet de plotselinge positionering aldaar van zijn ridders als vazallen de hand vermoeden van de compiler, kenner van episodische, maar ook van ‘historische’ Arturromans.

De samensteller van de *Lancelotcompilatie*, waarin Vlaamse versies van de Oudfranse *Lancelot en prose*, *La Queste del Saint Graal* en *La mort le roi Artu* de kerndelen vormen, lijkt nog meer vingerafdrukken te hebben achtergelaten in de Aragon-episode. Deze treffen we vooral aan in Waleweins rol als aanvoerder van een reddingsteam, en voorts in wat zich afspeelt in Spanje.

Waleweins blazoën opgepoetst

Ongewoon in de Aragon-episode, en een punt van verschil met de Cornwall-episode verderop, is dat een afgewezen minnaar een reeds getrouwde vrouw belegert. Vergelijk hiermee bijvoorbeeld Blancheflor in *Le Conte du Graal*, belaagd door Clamadeu des Isles, en Galiene, in *Ferguut* tot wanhoop gedreven door koning Galarant van Amarie, die beiden ongehuwd zijn. Nog vreemder is, hoe de dwingeland uit de *RRMM* verdwijnt. Nadat Walewein en zijn gezellen hun arrestant hebben meegevoerd naar Arturs rijk (vs. 2946–51), en nadat de Ierse koning is ingerekend door de held, die vervolgens ook Galyas verslaat, kondigt de verteller in een overgangsformule aan: *Nu sele wi swigen van desen / Ende vanden coningen spreken mede, / Die gevaen lagen bede* (vs. 3299–3301).⁷⁹ Inderdaad is hierna voor de koning van Ierland nog een (verraderlijke) rol weggelegd. Maar over de opdringerige vorst van Aragon vernemen we niets meer.⁸⁰ Deze omissie wijst op een bijzondere status van de Aragon-episode in de bewerking die de *RRMM* heeft ondergaan. Moeten we ons voorstellen dat de compiler zijn brontekst aanvankelijk getrouw volgde, doch toen verzuumde om hieruit ook de afhechting van de Aragon-episode te kopiëren? Of zien we hem nu aan het werk als een voor de vuist weg rijmende dichter?

Terug naar de bedreigde Clarette. Net zo ongebruikelijk als de belegering van een getrouwde vrouw, is haar verlossing door een reddingsbrigade, die zich zonder amoureuze perspectief in een massakamp stort. Gewoonlijk wordt een belaagde jonkvrouw ontzet door haar geliefde (in spe), die een tweekamp voor haar uitvecht. ‘One of the most familiar figures in Arthurian romance’, aldus Helaine Newstead, ‘is the Besieged Lady, whose beleaguered castle is liberated by a young and obscure knight, and who rewards her deliverer with an offer of her love’ (1948, 803). Dit welbekende verhaalmotief wordt aan het einde van de *RRMM* met variaties toegepast in de Cornwall-episode, waar de moeder van de held haar redder en niet meer zo prille minnaar van weleer tot echtgenoot neemt. Het gebeuren in de Aragon-episode is echter fundamenteel anders

Hall 1976, 71–72).

⁷⁸ Zie noot 31, en als voorbeeld: *La mort le roi Artu*, vert. Berg 2003, 116–121.

⁷⁹ Achter de verteller schuilt, zoals zo vaak in dit type overgangsformules in de episodische teksten van de *Lancelotcompilatie*, de persoon van de compiler; zie Smith 2016a, 13 en 2017, 61 (alwaar verdere literatuur).

⁸⁰ Vgl. Smith 2008, 42 en 2016b, 190. In de *Lancelotcompilatie* keert het personage, als een machtige vorst die oorlog voert tegen de zwakkere koning van Portugal, zonder enige toelichting terug in *Walewein ende Keye*, de roman die op de *RRMM* volgt (zie Brandsma 1992, 197).

van invulling. Ik kom hier in de volgende paragraaf op terug.

De namen van Clarettes hulpverleners worden opgesomd in een riddercatalogus, binnen het Arturggenre ‘Ausdruck der übergeordneten Gemeinschaftsvorstellung’.⁸¹ In de *RRMM* evenwel betreft het, na de woordentwist met Artur, veeleer een lijst van dissidenten.⁸² De namen van vier ridders – Walewein, Lancelot, Percheval, Erec – zijn in de roman al meermalen genoemd, de overige acht namen duiken pas nu, op driekwart van het verhaal, voor het eerst op.⁸³ Michael Müller bestempelt riddercatalogi als een simpel uit te breiden narratief element, ‘formal so einfach organisiert, dass sie [...] leicht neue Textbausteine, Namen, aufzunehmen vermag’ (2003, 189). Zijn de namen van de nieuwkomers in de compilatie-*RRMM* misschien te danken aan de compiler, waarschijnlijk de dichter Lodewijk van Velthem, die antroponiemen als Gosengoes (vs. 2915) en Keyadijn (vs. 2917) ook gebruikt in zijn *Merlijn*-continuatie?⁸⁴

Blijft een antwoord op deze vraag onzeker, vast staat dat er iets niet in orde is met het aantal ridders. Krijgt Walewein in vs. 2885 de steun van *Si XII vander tavelronde*, blijktens de namen van *Dese XII* (vs. 2918) in vs. 2910–17 maakt Arturs neef zelf deel uit van dit dozijn. Net als de reeds gesignaleerde inconsistenties, doet deze contradictie denken aan de soms slordige werkwijze van de compiler, die ook in bijvoorbeeld *Walewein ende Keye* een telfout maakt.⁸⁵ In een ander detail kunnen we eveneens de hand van de compiler herkennen. Wat in de compilatie-*Percheval* opvalt, is dat ‘in de toevoegingen heel wat doden vallen, terwijl in de brontekst bij alle vechtpartijen iedereen het leven houdt’.⁸⁶ In de Ywein-anekdote van de *RRMM*, die bijna zeker is toe te schrijven aan de compiler, vloeit andermaal veel bloed.⁸⁷ Wat nu te denken van de Aragon-episode? Maar liefst driemaal (en kort na elkaar) benadrukt de verteller hier, dat in Spanje tal van vijanden het loodje leggen. De ridders van de Ronde Tafel *slogen daer menegen doet* (vs. 2921), met de manschappen van Clarette *slogen si daer in den stride / Menegen riddere te doet* (vs. 2927–28), en als om ook onoplettende toehoorders te bereiken herhaalt de verteller nog maar eens, dat *Walewain, Percheval ende Lanceloet / Ende die heren vander tavelronden / Doetdendaer vele te dien stonden* (vs. 2929–31).

In de *RRMM* is heel de Aragon-episode op personeel gebied een vreemde eend

81 Müller 2003, 195. Het prototype is de catalogus van Tafelronderidders in *Erec et Enide* (*ibid.*, 157–171).

82 Vs. 2910–17. Echard (2007, 84) schrijft: ‘the incident clearly shows the Arthurian polity to be divided or at least divisible’.

83 Eerdere vermeldingen onder meer in vs. 23–38 en 538–539. Yweins naam was wel al gevallen in vs. 637. Vreemd is dat de naam Ductalas, blijktens vs. 37 en 539 een volwaardig lid van de Ronde Tafel, ontbreekt in de lijst van reddingswerkers.

84 Zie over identiteit van de compiler Biemans 2009 en Hogenbirk 2009, en vgl. Kestemont 2013a, 15–18 en 2013b, 215–222, alsook Smith 2016d, 38 e.v. Vindplaatsen van namen in Middelnederlandse literaire teksten zijn te achterhalen met het *Repertorium van Eigennamen in Middelnederlandse Literaire Teksten* (REMLT) (Kuiper e.a. 1993–2019). Gosengoes duikt ook op in *Ferguut* (‘Gosengote’, vs. 5583, 5405) en in *Torec* (‘Gogogoes’, vs. 3366). Veelvuldig komen namenlijsten voor in de Lancelot-Graalcyclus, waar tevens meer dan eens sprake is van een twaalfstal ridders of vorsten (vgl. *Merlijn*-continuatie vs. 25.483, 27.175; *Lanceloet* vs. 2921, 4746, 7778, 25.749, 30.904, 31.388 en 32.978; *Queeste vanden Giale* vs. 10.540). In Velthems *Merlijn*-continuatie, vs. 23.950–956, stuiten we op een catalogus met de namen van twaalf ridders, onder wie Keyadijn, die hier net als in de Aragon-episode hekkensluit is. Zie voor deze vindplaatsen de *CD-rom Middelnederlands*.

85 Zie Hogenbirk 2004, 92, n. 302 en Smith 2010, 88, n. 36.

86 Oppenhuis de Jong 2003, 160, n. 51.

87 Zie Smith 2008, 38.

in de bijt: de held blijft in dit *entrelacement* buiten beeld, een ditmaal getrouwde ‘Besieged Lady’ wordt niet gered door een solist maar door een collectief (waarvan het aantal schommelt), en koning Artur, die al *tornech ende gram* is wanneer hij over de wantoestand in Spanje hoort (vs. 2861), valt met een impulsieve uitbarsting uit zijn rol van hulpvaardige vorst.⁸⁸ En het is niet alleen Artur wiens houding in de Aragon-episode abrupt verandert, want ook Waleweins optreden neemt plotseling een wending. Eerder in de *RRMM* speelt Arturs neef – die in andere Middelnederlandse Arturromans een grandioze reputatie geniet als *der aventuren vader* – geen rol van betekenis: hij wordt volledig overschaduwed door de *RMM*, de nieuwe, jongere en betere held.⁸⁹ Verschijnt Walewein al eens op het toneel, dan beantwoorden zijn prestaties slechts bij uitzondering aan zijn faam. Smetten op zijn blazen zijn onder meer afwezigheid wanneer zijn hulp gewent is, en het jarenlang laten voortduren van een toestand van *inordinatio* in het Woud zonder Genade en rond burcht Mauregaert.⁹⁰ Maar als Clarette, die in Spanje vreest voor haar leven (vs. 2909), *haers oems scilt* ontwaart (vs. 2922), vertoont diens blazen weer glans, doordat hij zijn rug recht heeft gehouden tegenover zijn eigenninnige oom en koning. Waar Walewein in de roman lange tijd een gepensioneerde indruk maakt, schittert zijn ster in de Aragon-episode als vanouds.

Omdat deze episode, net zoals de Galyas-verhaaldraad en de Ywein-anekdote, kan worden beschouwd als een *Fremdkörper* in de *RRMM*, en omdat onderzoek uitwijst dat de samensteller van de *Lancelotcompilatie* een sterke voorkeur aan de dag legt voor het personage Walewein, ligt de gevolgtrekking voor de hand.⁹¹ Het heeft er veel van weg dat de Aragon-episode in de roman is verweven door de compiler, die met dit nieuwe, uitstekend in zijn cyclus passende *entrelacement* Walewein de gelegenheid heeft willen bieden om eerdere tekortkomingen goed te maken; die ook andere ridders van de Ronde Tafel eindelijk in een gunstig daglicht heeft willen stellen; en die tegelijk kans zag om Clarette, de naar de achtergrond verdwenen heldin van het verhaal, opnieuw in beeld te brengen.

Over de Arturteksten die in *Lancelotcompilatie* zijn opgenomen tussen de kerndelen van de cyclus, oordeelt Besamusca: ‘it was evidently the compiler’s intention to rehabilitate Arthur’s nephew, at least to some extent’ (2003b, 169).⁹² Waar Walewein in de trilogie het onderspit moet delven in een literaire competitie met Lancelot, wordt

88 Ook elders in de *RRMM* wordt Artur wel eens boos, maar steeds gebeurt dit in verzen waar zeer wel de compiler de hand in kan hebben gehad: de Britse koning is ‘in groten toren’ door toedoen van Keye (vs. 1575), hij ‘eerdem’ tegenover Galyas (vs. 3109), en hij heeft ‘groten toren’ vanwege de verdwijning van zijn topridders, naar wie Ywein op zoek gaat (vs. 3360); vgl. Smith 2010, 72–73.

89 Zie Smith 2017, 3–57 (vindplaatsen van en vakliteratuur over het epitheton aldaar, p. 35, n. 2).

90 Smith 2017, 6–8.

91 Zie over Walewein als de grote favoriet van de compiler: Zemel 1992, 95–97; Zemel & Besamusca 1999, 208–210; Besamusca 2003a, 594–595 en 2003b, 166–169; Hogenbirk 2004, 147–159; Johnson 2008, 99 e.v. en Hogenbirk 2017, 100–103. Een andere mening huldigt Katty de Bundel, die de verklaring, dat de bewerkte Arturteksten tussen de kerndelen van de *Lancelotcompilatie* mede tot doel hebben Walewein te rehabiliteren, afdoet als ‘at best a tenuous one’ (2005, 35–36). De Bundel & Claassens (2005, 307) spreken over ‘Waleweins tanende geloofwaardigheid’ in *Die Wrake van Ragisel*.

92 De Arturist maakt gewag van ‘seven episodic Arthurian romances in which Walewein is seen in a more positive light’ (2003b, 169). In de *RRMM* schijnt dit licht nagenoeg uitsluitend in de Aragon-episode.

hem in de toegevoegde verhalen revanche gegund. Illustratief hiervoor is de novelle *Lanceloet en het Hert met de Witte Voet*, waarvan de moderne titel de lading minder goed dekt dan het kapittelbijschrift *Hoe Walewein Lanceloet bescondde ende enen camp vor hem vacht*.⁹³ ‘Walewein’, zegt David Johnson over dit verhaal, ‘is valorized and compares favorably with Lancelot in the light of his ability to save the latter and restore justice’ (2008, 101). Ook in *Moriaen* (vs. 3971–4136) moet Walewein zijn gezel redden, in een hoofdstuk met een vergelijkbare titel: *Hoe Lanceloet dat dier verwan ende hone Walewein verloeste*. Voor beide episoden gaat op wat Johnson (2008, 102) concludeert: ‘The text does not merely valorize Walewein: it stands as an indictment of Lanceloet.’⁹⁴ In de Aragon-episode is Lancelot zeker niet, zoals in de Arturnovelle, gecast als ‘acteur in een avontuur zonder betekenis’.⁹⁵ Maar wél speelt hij de tweede viool, met Walewein als dirigent. Hun rangorde verraadt de voorkeur van de compilerator.

Hierbij moet wel het volgende worden aangetekend. Hoe sterk de aanwijzingen in de compilatie-*RRMM* ook mogen zijn dat de Aragon-episode is ingevoegd door de samensteller van de *Lancelotcompilatie*, er zijn tevens argumenten aan te voeren die kunnen pleiten tégen deze hypothese. Het eerste argument betreft de aanwezigheid in de roman van Percheval, het tweede heeft betrekking op Lancelots vertrek naar Spanje, en het derde draait om een belofte die Walewein zijn oom doet.

Om te beginnen: Percheval. Niet alleen wordt in de *RRMM* zijn naam herhaaldelijk genoemd, maar ook treedt deze ridder hier uiterst vitaal op, wat bijzonder mag heten voor een man die onlangs gestorven is. In de *Queeste vanden Grale*, een roman die in de *Lancelotcompilatie* voorafgaat aan de *RRMM*, laat Percheval als kluisenaar het leven en wordt hij door Tafelronderidder Bohort begraven. Doch dit blijkt een rentree in de *RRMM* niet in de weg te staan. Perchevals naam valt zowel in stellig authentieke als in mogelijk geïnterpoleerde episoden, en omdat hij zelfs in actie wordt getoond dient de vraag zich aan, waarom de compilerator deze ridder gehandhaafd dan wel opgenomen heeft in zijn bewerking van de roman.⁹⁶ Was hij in een laat stadium van zijn werk aan de cyclus onverschillig geworden?⁹⁷ Plausibeler lijkt mij de verklaring dat de *RRMM* oorspronkelijk een plaats toebedacht was vóór de *Queeste*.⁹⁸

Tot de Tafelronderidders die koning Artur én koningin Guenièvre achterlaten in acute oorlogsnood, behoort ook Lancelot, sinds *Le Chevalier de la Charrette* en vooral sinds de *Lancelot en prose* bekend als een door zijn liefde voor de vorstin geïnspireerde held. Zou nu uitgerekend de samensteller van de *Lancelotcompilatie*, in een episode

⁹³ Ed. Zemel & Besamusca 1999, 192 (bij vs. 479 e.v.).

⁹⁴ Johnson 2008, 102. Over de rol van Lancelot in de *RRMM*: zie Smith 2016a, 158–164, 211–213 en 218.

⁹⁵ Zemel & Besamusca 1999, 209.

⁹⁶ De vindplaatsen in het eerste deel van de compilatie-*RRMM* – vs. 36, 538, 638, 920, 1399, 2082, 2110 en 2172 – zijn naar mijn mening oorspronkelijk. Maar Percheval duikt ook op in vs. 2910 en 2929 (Aragon-episode), in vs. 3124 (strijd tegen de Ieren), in vs. 3319 (Ywein-anekdote; vgl. de hoofdstuktitel bij vs. 3302) en in vs. 3789. In andere teksten die zijn ingelast na de *Queeste vanden Grale* valt ʒ ridders naam slechts sporadisch, in totaal maar drie keer: zie het REMLT (Kuiper e.a. 1993–2019).

⁹⁷ Oppenhuis de Jong (2003, 189) oppert dat de compilerator, na een mislukte poging om een bewerking van *Percheval* te integreren in *Lanceloet*, het voltooiën van de *Lancelotcompilatie* verder maar overliet aan de voornaamste kopiist, ‘B’. Marjolein Hogenbirk (2004, 161) tekent bezwaar aan tegen deze visie. Terecht, zo meen ik. Want niet alleen *Walewein ende Keye* getuigt van verregaande aanpassingen door de compilerator, ook de *RRMM* doet dat.

⁹⁸ Zie Smith 2016c, 45.

van eigen fabricaat nog wel, deze beroemde minnaar zijn geliefde laten blootstellen aan onmiddellijk en groot gevaar?⁹⁹ Mijns inziens had de compiler echter niet veel keus. Lancelot als enige topridder achterlaten aan Arturs hof had een misschien nog groter vraagteken opgeleverd, terwijl bovendien dan een uitgelezen kans was blijven liggen om Lancelot te tonen als ‘nummer twee’, ná voortrekker Walewein.¹⁰⁰

De derde en laatste mogelijke tegenwerping betreft vs. 2906, *Hi gelovet [...] al daer*. In de voorafgaande verzen dient Lancelot koning Artur van repliek, waarna de vorst inbindt en zijn ridders verzoekt om snel terug te keren. We zouden daarom verwachten dat *Hi* in vs. 2906 verwijst naar Lancelot, de laatste spreker in de directe rede, en niet naar Walewein, zoals het geval is blijkens *sinen oem* op de plaats van de puntjes. Toch zie ik in dit vers geen aanwijzing van bekorting van een in dat geval authentieke episode, maar hooguit een slordigheid van de compiler, die met zijn favoriet alweer in gedachten *Hi* schreef in plaats van *Wal*, zoals in vs. 1398, 1548, 2929 en 3988. Bovendien laat vs. 2906 met *sinen oem* geen misverstand bestaan over wie hier een belofte doet aan koning Artur.

Al met al lijken deze bedenkingen onvoldoende gewicht in de schaal te leggen om afbreuk te doen aan de argumenten die pleiten voor invoeging van de Aragon-episode in de bewerkte *RRMM*. De vraag die nu rijst, is deze: waar vond de compiler narratieve bouwstenen voor dit nieuwe avontuur?

Bronnen voor de Aragon-episode

Aanvaarden we de conclusie dat de Aragon-episode in de *RRMM* uit de koker van de compiler komt, dan is de *Lancelotcompilatie* de eerste plaats waar we hiervoor bronmateriaal verwachten aan te treffen. In *Die Wrake van Ragisel*, in *Torec* en in de Galyas-verhaaldraad en de Ywein-anekdote in de *RRMM* zien we de samensteller van de cyclus namelijk dankbaar putten uit bronnen in eigen tuin.¹⁰¹ Eén van die bronnen kan *Moriaen* zijn geweest. Reeds de dichter van de Vlaamse *RRMM* heeft deze roman mogelijk gekend: beide verhalen gaan over een jonge, in een zwarte wapenrusting gestoken ridder die op zoek is naar zijn vader, die Arturs rijk voor de ondergang behoedt en die een hereniging van zijn ouders bewerkstelligt.¹⁰² Ook reageren *Moriaen* en de *RRMM* beide kritisch op *Le Conte du Graal*, waarin Chrétien afstand had genomen van eerder door hem verhaalde idealen van werelds ridderschap.¹⁰³ Waar de Aragon-

99 Vgl. vs. 4152–58 van *Moriaen*, waar Lancelot ‘[n]och om wonde no om verdriet’ (vs. 4156) zich ervan laat weerhouden de koningin te hulp te schieten wanneer zij wordt bedreigd door... de koning van Ierland.

100 Zie Smith 2016a, 159–160. Te bedenken valt voorts, dat in *Lancelot en het Hert met de Witte Voet* de titelheld, hoewel nog maar net teruggekeerd aan Arturs hof (vs. 137–139), hals over kop en vrolijk gestemd weer vertrekt om te ‘[b]ejagen lof ende prijs’ (vs. 147), dit nota bene in een liefdesavontuur dat hem geenszins op het lijf geschreven is.

101 Zie Smith 2008, 51–54 en 61–64, en 2010, 78–81. In *Moriaen* gaat Lancelots avontuur, waarin een overwonnen draak niet de tong wordt afgesneden maar de rechterpoot, wellicht via de compiler terug op *Lancelot en het Hert met de Witte Voet*.

102 Vgl. Smith 2016a, 37, n. 135. *Moriaen* beperkt zich niet tot een zwarte outfit: hij is ‘al sward, sonder sine tande’ (vs. 424).

103 Zie Besamusca 2002 en Hogenbirk 2014, 58 e.v. Net als voor Perceval, maar totaal anders ingevuld, speelt voor *Moriaen* en Miraudijs de moederfiguur een belangrijke rol. Hogenbirk ziet de Vlaamse reacties op Chrétiens

episode, met Artur plots als een feodale vorst die zwaar leunt op zijn vazallen, gelijkenis vertoont met 's konings afhankelijke positie in *Moriaen*, kan deze parallel dus best te danken zijn aan de auteur van de oorspronkelijke *RRMM*. Ook voor andere overeenkomsten gaat dit op, zoals de positionering van Walewein als de eerste en Lancelot als tweede ridder van Arturs hof, het collectief ten strijde trekken van ridders van de Ronde Tafel, en de toepassing in het verhaal van de *entrelacement*-verteltechniek. Maar omdat in de *RRMM* een feodale dimensie van het Arturhof alleen zichtbaar is in de Aragon-episode en het omkaderende relaas van de Ierse invasie, en omdat deze episode zoals betoogd ook in andere opzichten een *corpus alienum* vormt in de roman, lijkt aannemelijker dat het de compilerator is geweest die de genoemde verhaalelementen aan *Moriaen* ontleende.¹⁰⁴

Iets waarvoor de samensteller van de *Lancelotcompilatie* niet kon teruggrijpen op *Moriaen*, maar wel op de Lancelot-Graalcyclus, is het beeld van Artur als een koning die tekortschiet in zijn verplichtingen tegenover anderen. Ook is het vaak in 'historische' Arturromans dat we Walewein, Arturs voornaamste klankbord, horen spreken en zien handelen contra zijn oom; een opstelling overigens die in oudere, episodische Arturverhalen wortelt.¹⁰⁵ Al in *Yder* is deze tegenstelling manifest. De Britse vorst, hier een verwerpelijk personage, onthoudt zijn belaagde leenman Talac steun, met als excuus dat hij eerst een eveneens belegerde jonkvrouw moet ontzetten (niet zonder eigenbelang). Gauvain, beschaamd over deze weigering, snelt op eigen houtje Talac te hulp, samen met Yvain.¹⁰⁶ Ook in *Torec*, waar Artur aanvankelijk evenmin een voorbeeldige vorst is, distantieert Walewein, de 'stunning exception' aan het hof, zich van een besluit van zijn oom.¹⁰⁷ De koning heeft streng geoordeeld over een jonkvrouw; maar, zo reageert zijn neef en adviseur naderhand kritisch: [*d*]it vonnesse en treckic niet an mi, / Want in waser over niet (vs. 1963-64).

Les Merveilles de Rigomer vertoont evident invloed van de Lancelot-Graalcyclus, ook in Arturs uitbarsting wanneer Gauvain met vele ridders het hof wil verlaten. In de *Lancelot en prose* zien we iets dergelijks wanneer Gauvain, tijdens een wapenstilstand in Arturs strijd tegen Galehaut, met tientallen ridders op zoek wil gaan naar Lancelot.¹⁰⁸ Zijn eed, aan de vooravond van een beslissende veldslag, niet te zullen terugkeren zonder Lancelot of informatie over hem, valt bij de koning verkeerd.¹⁰⁹ Wale-

graalroman als een thematisch tweeluik, met 'a more masculine and epic-like form in *Moriaen*, and a feminine form in which love is the driving force [in *Die Riddere metter Mouwen*]' (2014, 69).

104 Tot de narratieve componenten in de compilatie-*RRMM* die teruggaan op *Moriaen*, behoort zeker de episode over de Ierse inval (zie Besamusca 1993, 30-32 en 155-158, en 2003b, 113-114). Mogelijk echter was het niet de Vlaamse dichter die voor deze ontleening tekende, maar de compilerator; zie Smith 2016a, 31, n. 16 en 37, n. 135.

105 Zo raadt Gauvain in *Erec et Enide* zijn oom een traditionele jacht op het witte hert af, verwijt hij de koning dwaasheid in *Le Chevalier de la Charrette* en springt hij op de bres voor de titelheld in *Lanval*. Vgl. ook *Le Vâlet a la Cote Mautaille* (Schmolke-Hasselmann 1980a, 54). Over Walewein als kritisch raadsman: zie Burrichter 2009, 14 e.v. en Sullivan & Wyatt 2014, 106-111.

106 Zie ed. en vert. Adams 1983, vs. 3445-3520. Al eerder in *Yder* schoot Artur schromelijk tekort, vgl. Besamusca 1993, 157.

107 Echard 2007, 85 (citaat).

108 Zie Kennedy 1986, 95-96; voor de Oudfranse tekst in vertaling Carroll 1993, 126-127 en 151-153. Deze gebeurtenis gaat vooraf aan het pars van *Lancelot* dat is overgeleverd in de bewaard gebleven band van de *Lancelotcompilatie*.

109 Verderop in de *Lancelot en prose*, in de zgn. 'fausse Guenièvre'-episode, hangt een regelrechte escalatie in de

wein op zoek naar Lancelot treffen we eveneens aan in (de compilatie-) *Moriaen*. Ook hier geeft Arturs neef voorrang aan een zoektocht naar zijn verdwenen kameraad; pas daarna haast hij zich naar het Britse rijk, waar de Ierse koning met een leger is binnengevallen. Persoonlijke problemen staan bij Walewein blijkbaar hoger op de agenda dan urgente staatskwesaties, en zo ook in de Aragon-episode. Of de compilerator Walewein hierin gemodelleerd heeft naar een voorbeeld uit de *Lancelot en prose*, naar *Moriaen* of naar een andere specifieke tekst laat zich vooralsnog niet uitmaken.

Vastere grond hebben we onder de voeten wanneer we de blik nu richten op Clarette, die in Spanje belegerd wordt. In de Aragon-episode behoort zij als personage tot het type van de 'Besieged Lady', net zoals verderop in de *RRMM* de moeder van de held. 'Central to chivalric law is the duty of knights to rescue ladies threatened with possession against their will, most often when their castles are besieged and they are sought in marriage', schrijft Corinne Saunders over dit verhaalgegeven in *Arturromans* (2001, 197). Newstead (1948, 830) wijst in haar klassieke studie op de 'remarkable elasticity' van het motief: 'The literary treatment is as varied as the number of versions.'¹¹⁰ Een van die vele versies is te vinden tegen het einde van de *RRMM*. De lelijke koning van Cornwall heeft daar het beleg geslagen voor een vesting waarin de moeder van de *RMM* haar toevlucht heeft gezocht. Nog altoos wachtend op haar minnaar van weleer, de spoorloos verdwenen vader van de held, is de vrouwe ongetrouwd gebleven, doch nu probeert de valse vrijer haar hand en haar land met geweld te veroveren. Over het algemeen geeft de dichter van de *RRMM* een vertrouwde invulling aan het 'malleable theme'.¹¹¹ Zoals gebruikelijk is het een vrouwe van hoge komaf die wordt belaagd door een eveneens adellijke (maar geenszins nobele) afgewezen minnaar, en die haar verlossing dankt aan een ridder die haar liefde wél waardig is. Ook in de verteltraditie past het gegeven dat de belegerden op het punt staan hun verzet te staken.¹¹² In een vergelijkbare situatie verkeert Blancheflor in *Le Conte du Graal*, en evenzo Galiene in *Ferguut*.¹¹³ De dichter van de *RRMM* drukt echter tevens, en tot vier keer toe, een eigen stempel op de episode. In zijn versie zijn de bedreigde koningin en haar redder nogal op leeftijd voor een minnekoppel; het is ditmaal niet de held maar zijn vader die in een beslissend duel zegeviert; tot een huwelijk tussen de belaagde vrouwe en haar beschermer komt het ongewoon vroeg, nog voordat de belegeraars verslagen zijn; en in de tweekamp tussen de vader van de protagonist en de koning van Cornwall is het niet de eerste die zich gesterkt voelt door het aanschouwen van de beminde, maar heel curieus de antagonist, die voorgeeft dat liefde hem drijft.¹¹⁴

lucht: Gauvain en andere ridders dreigen Artur te verlaten mocht hij een doodsoordeel uitspreken over de valselijk beschuldigde koningin. Zie Berthelot 1993, 17-18.

110 Zie verder over dit motief Chênerie 1986, 446-451, en voor vindplaatsen tevens Guerreau-Jalabert 1992, 179 (R 111.1.9) en 195-196 (T 104 en T 104.1), alsmede Lichtblau 2006, 340 (R 111.1.9) en 369 (T 104.1).

111 Newstead 1948, 803 (citaat). Er is geen reden om de oorspronkelijkheid van de Cornwall-episode in twijfel te trekken, zie Besamusca 1993, 131, n. 12 alsmede Smith 2010, 69 en 2016a, 127-128, n. 59.

112 In de *RRMM* ligt het initiatief hiertoe bij de vrouwe, wat haar edele aard onderstreept: 'Die vrouwe wilt hare beraden / Om te scuvene merre scaden; / Si wilde gerne di stat op geven / Om te behoudene haer liede leven' (vs. 3504-07).

113 Vgl. respectievelijk vert. Stuij 1979, 35-36 en ed. Rombauts e.a. 1982, vs. 4238-40 en 4636 e.v.

114 Zie over deze met humor uitgewerkte variant Smith 2016a, 148.

Voorafgaand aan deze gebeurtenissen biedt de Aragon-episode een andere, doch wel vergelijkbare casus van een ‘Besieged Lady’. We hebben al gezien dat de redding van een reeds getrouwde vrouw door een regiment niet uit liefde handelende ridders een variatie vormt op het bekende patroon. Maar er zijn ook parallellen met wat plaatsvindt in de Cornwall-episode. In beide gevallen wordt een vrouw die de held dierbaar is, belaagd door een boosaardige buurman. Mogelijk heeft zowel Clarette als de moeder van de RMM zich verschanst in een laatste bolwerk: in vs. 2849–51 heet het *[d]at Clarette beseten ware / In enen casteel ende hadde verloren / Vele dat haer toe soude horen*, terwijl getuige vs. 3654 en 3756 heel het land van Miraudijs’ moeder op bevrijding wacht. Net zoals ooit Blancheflor en Galiene, lijken ook de vrouwen in de compilatie-RRMM zich liever het leven te benemen dan in handen te vallen van een despoot: Clarette in vs. 2909 *waende haer lijf verlisen thant*, terwijl in vs. 3614–15 de moeder tot haar zoon zegt: *Ik wane, ic hadde min goet verloren / Ende mijn lijf*.¹¹⁵ Ten slotte volgen beide dames, daar ziet het althans naar uit, het verloop van de strijd vanaf een uitkijkpost (vs. 2922, 3831); een parallel overigens van een stereotiep soort.

Gelet op de overeenkomsten aan de ene, en de ongewone status van de belaagde vrouw en haar redders aan de andere kant, maakt de Aragon-episode de indruk door de compilerator te zijn geconcipieerd naar het voorbeeld van de Cornwall-episode.¹¹⁶ Had de RRMM al die tijd in het teken gestaan van de solitair schitterende held, hier ziet de samensteller van de *Lancelotcompilatie* kans om, variërend op een geliefd verhaalmotief dat hij aantrof in zijn brontekst, een groep ridders van de Ronde Tafel te laten opereren met meer succes dan hun vroeger was vergund in het Woud zonder Genade. De gezamenlijke reddingsmissie in Spanje, wellicht gemodelleerd naar collectieve acties zoals die waarmee de Lancelot-Graalcyclus gelardeerd is, brengt Arturs ridders ook intertekstueel gezien eerherstel: in Arturromans zoeken ‘Besieged Ladies’ en andere dames in nood bij herhaling vruchteloos hulp aan Arturs hof.¹¹⁷ Voor Walewein krijgt zijn rehabilitatie extra glans als we zijn initiatief vergelijken met wat gelijktijdig in de compilatie-RRMM de held onderneemt. Maakt de RMM bij Mauregaert een klus af die Walewein onvoltooid had gelaten, intussen is het diezelfde Walewein die Clarette te hulp spoedt omdat de held in geen velden of wegen te bekennen is. Fraai is ook een contrastparallel tussen de Aragon- en de Cornwall-episode:

115 Het laatste vers pleit de moeder van de RMM vrij van woordbreuk. Lang geleden had zij ‘gesworen, / Dat hare nembermer man quame voren / Dans ridders vader, wats gesciet, / Diemen metter mouwen hiet’ (vs. 3486–89). ‘Despite the promise to marry the hero’s father’, menen Sullivan & Wyatt (2014, 112), ‘she deliberates breaking her oath and accepting the king of Cornwall as husband.’ In geval van een voorgenomen zelfdoding is dit echter niet aan de orde, zie Smith 2016b, 187–188.

116 Zoals reeds gesuggereerd in Smith 2010, 91, n. 87 en 2016a, 128, n. 59 en 152, n. 43. Sullivan & Wyatt (2014, 120, n. 18) zetten de zaak op zijn kop, wanneer zij schrijven dat ik in de Cornwall-episode een duplicaat zou zien van de Aragon-episode (maar zie ook p. 123, n. 37). Vgl. eerder over duplicatie in de compilatie-RRMM: Smith 1989, 119–122.

117 Zo spreekt een jonkvrouw in *Fergus* prijzend over ‘King Arthur, who has so often come to the rescue of an orphaned lady in distress’. Maar deze lof wordt ondermijnd met ironie wanneer de jonkvrouw haar gebiedster verzekert: ‘I’ll bring you one of the company of the Round Table, if there’s one to be found at court’ (vert. Owen 1991, 86; mijn cursivering, ss). Overigens is een noodkreet bij monde van een bode een facultatief element in het motief van de ‘Besieged Lady’. Dat er net op tijd hulp arriveert, is niet alleen in de Cornwall-episode van de RRMM een gelukkig toeval, maar ook in *Le Conte du Graal*. Daar belandt Perceval onvoorzien in Blancheflors belegerde vestingstad Beaurepaire.

waar de verdwenen geliefde en aanstaande echtgenoot van Miraudijs' moeder net op tijd verschijnt als voor haar de nood het hoogst is, blijkt juist in de hoogste nood voor Clarette haar geliefde en inmiddels echtgenoot net verdwenen te zijn.

Besluit

Het tweede deel van de *RRMM* in de *Lancelotcompilatie* lijkt door de samensteller van de cyclus radicaal onder handen te zijn genomen. Daarop wijst al, halverwege het verhaal, een pseudo-slot gevolgd door een doorstart, te danken aan de hiertoe geïntroduceerde Galyas: een verder onbekende neef en dubbelganger van Keye, die als katalysator fungeert. Na een opeenstapeling van vier hofscènes gaat de protagonist, inmiddels getrouwd, gekroond en ingelicht over zijn doopnaam Miraudijs, als andermaal anonieme *riddere metter mouwen* wederom op avontuur. Met zijn hernieuwde *Vatersuche* maakt 'Liefde' plaats voor een ander thema, zodat heldin Clarette degradeert tot bijfiguur. In episodes met oorlogsgeweld slaat de sfeer om naar grimmig, terwijl de voorheen als solist opererende held nu, in een ten dele 'entrelacerend' verteld vervolg, als lid van het Arturcollectief de aandacht moet delen met andere ridders, met name Walewein, Ywein en zijn vader. In het laatste gedeelte van de *compilatie-RRMM* verdwijnt de hoofdpersoon zelfs goeddeels uit beeld. Ook hij ondergaat dus, net als Clarette, een degradatie, en dat niet alleen in narratieve maar ook in feodale zin: eerder door zijn moeder voor het leven verheven tot koning van zijn erfland, moet hij zijn kroon ten slotte als bij donderslag inleveren ten gunste van zijn vader. Machtspolitiek beschouwd had Miraudijs zijn verwekker beter niet kunnen opsporen en bevrijden.

Het tweede pars van de bewaarde tekst, waarvan de finale in vergelijking met het pseudo-slot een anticlimax vormt, vertoont vooral in contradicties vingerafdrukken van de compiler. De ontrooning van de *RMM* is daar een van, de tegenspraak dat Clarette eerst wel en dan toch niet aanwezig heet te zijn aan Arturs hof een tweede. Een derde incongruentie – de held, zijn vader en andere ridders, gestoken in buitgemaakte Ierse wapenrustingen, worden bij de belegerde stad van de moeder positief herkend aan hun wapentekens – doet vermoeden, dat in de oorspronkelijke versie van het verhaal de Cornwall-episode direct zal hebben aangesloten op het Mauregaert-avontuur. Dit impliceert dat al de tussenliggende gebeurtenissen, evenals het begin van Galyas' verhaaldraad, zijn ingevoegd door de compiler.¹¹⁸ Door met toepassing van *entrelacement* ook belevenissen van Tafelronderidders te beschrijven, kon de bewerker zijn versie van de roman naar vorm en inhoud beter afstemmen op het narratieve concept van de *Lancelotcompilatie*. Een gevolg van zijn interpolaties is wel een cumulatie van koningen: naast Artur en de lelijke koning van Cornwall verschijnen ook de vorst van Ierland en die van Aragon in het verhaal. De laatstgenoemde, even vrouwonvriendelijk als nadien zijn collega uit Cornwall, is na zijn arrestatie object van een vierde contradictie: een aangekondigd vervolg van zijn optreden blijft uit.

¹¹⁸ Als inderdaad ook de Aragon-episode, zoals in deze bijdrage is beargumenteerd, door de compiler ingelast is in de *RRMM*, ondermijnt dit de interpretatie van Besamusca (1993, 156–158) dat het de dichter van de Vlaamse *RRMM* is geweest die, in een reactie op *Moriaen*, Artur heeft willen typeren als een nalatige vorst.

Eerder al bracht zijn handelen een ommekeer teweeg in het gedrag van Artur en de rol van Walewein.

Net zoals de Galyas-verhaaldraad en de Ywein-anekdote, vormt de Aragon-episode een *Fremdkörper* in de *RRMM*. In een duplicatie-met-variantie van de belegering die Miraudijs' moeder moet doorstaan in de Cornwall-episode, wordt Clarette belaagd door een al even gefrustreerde minnaar. Doch *zij* is een reeds gehuwde vrouw, en het is niet aan de man van haar hart dat zij haar redding dankt, maar aan een cohort ridders van de Ronde Tafel. Eindelijk kunnen die nu hun beste beentje voorzetten, en dat doen ze in een korte maar bloedige veldslag, die in de *Lancelotcompilatie* niet misstaat. Wat tevens opvalt hierbij: onduidelijkheid over hun exacte aantal, alsook een onbeholpen excuus, waarmee de bevrijders de afwezigheid van de *RMM* verklaren tegenover Clarette, die naderhand geen behoefte toont aan uitleg, zelfs niet wanneer zij eindelijk herenigd is met haar man.

Voordat de reddingsoperatie op gang komt, vindt een hevige woordenwisseling plaats tussen koning Artur, die in acute oorlogsnood prioriteit geeft aan landsverdediging, en zijn neef Walewein, die zijn in Spanje belaagde nicht Clarette, intussen getrouwd met de door Artur hogelijk gewaardeerde held, hulp wil bieden. Het conflict, even kort als hevig en in een feodale context die de *RRMM* eerder vreemd was, komt uit de lucht vallen. En dat, des te opvallender, in een vergevorderd stadium van het verhaal. Episodische Arturromans restaureren het positieve beeld van de Britse vorst – na initiële ‘Herrscherlob’ dikwijls aangetast door vroegtijdige ‘Artuskritik’ – in de regel zodra de protagonist zich bewezen heeft. Bovendien komen ‘postklassieke’ verhalen vaak met veranderingen ten goede in de voorstelling van Artur. ‘Die Ausläufer der Gattung’, constateert Schmolke-Hasselmann (1980a, 85), ‘enthalten ein durchweg positives Herrscherbild.’ Ook in Vlaamse episodische Arturteksten is de koning overwegend te vinden aan de goede kant van het spectrum, waarbij de *RRMM* als voorbeeld kan dienen. Maar dan wél met uitzondering van de Aragon-episode, waarin Artur zich door een Ierse veroveraar en een verre potentaat uit zijn rol en van zijn voetstuk laat stoten. ‘s Konings pertinente weigering de bedreigde eega bij te staan van de ridder die zijn rijk had gered van reuzen uit het Woud zonder Genade, valt haast niet te rijmen met de omstandigheid dat de held, zijn gunsteling, aan *zijn* hof Clarette had ontmoet en hier onder *zijn* goedkeurend oog was getrouwd, met als resultaat een familieband. Immers, ‘new bonds of alliance are created when the hero marries Walewein’s niece Clarette (ll. 2225–36) – so that he marries into the family of Walewein and, therefore, of King Arthur himself’.¹¹⁹ Ook al vanwege de plicht van Tafelronderidders om hen die in nood verkeren bij te staan, kan het Ierse offensief voor Artur niet gelden als een ‘reasonable excuse’.¹²⁰ Zijn onverwachte onwil brengt de Britse vorst daarom in botsing met Walewein, die idealen van de Ronde Tafel in ere wil houden.

‘Die negative Darstellung König Artus’ in dieser Episode’, schrijft Ulrike Wuttke (2006, 144) over de compilatie-*RRMM*, ‘ist eine thematische Parallele zu anderen nach

¹¹⁹ Besamusca & Quinlan 2012, 231.

¹²⁰ Zoals Echard (2007, 84) meent.

der *Queeste* eingefügten Romanen [...], in denen der Artushof nicht mehr das Zentrum höfischen Verhaltens ist.' Wuttke verwijst voor deze visie naar een artikel waarin het volgende is opgemerkt: 'Ook uit [...] *Die riddere metter mouwen* [...] zijn verhaalelementen naar voren te halen die de stelling kunnen onderbouwen dat de Arturwereld na de *Queeste vanden Grale* niet meer functioneert als in het pre-*Queeste*-tijdperk: er zitten duidelijk heel wat meer barsten in het glazuur.'¹²¹ De auteurs van deze volzin zien in verhalen als *Walewein ende Keye* en *Torec* in de *Lancelotcompilatie* anticipaties op *Arturs doet*, het laatste kerndeel van de cyclus, waarin het tot een tragisch einde komt van de Arturiaanse utopie. Wie aan *Arturs doet* begint, concludeert Besamusca inzake *Torec*, de laatste der ingevoegde romans, 'has learnt a lot about Arthur, both to the king's advantage and to his disadvantage' (2011, 321). En hij vervolgt: 'This double-edged image of Arthur in *Torec* is certainly not at odds with *Arturs doet*, which features Arthur both as a superior leader and a weak one.' In de compilatieversie van de *RRMM* zien we al eerder twee kanten van de koning. Een minder fraaie zijde toont Artur in de Aragon-episode, die ook met deze ommekeer de indruk maakt een creatie te zijn van de compilerator.

Met de bescheiden doch positieve rol van Walewein in *Torec*, die voor een deel door de compilerator lijkt te zijn ingevuld, vertoont het principiële optreden van Arturs neef in de Aragon-episode enige gelijkenis.¹²² In beide gevallen distantieert de ridder zich van wat zijn oom op grond van twijfelachtige overwegingen dicteert, en kiest hij partij voor een dame in nood. In de *RRMM* komt zijn daadkracht onverwacht, want ofschoon nummer één van de Ronde Tafel verschilt Walewein, met eerder falen en door afwezigheid op kritieke momenten, hier aanzienlijk van de held. 'The *Riddere metter Mouwen* has nothing to contribute to Walewein's reputation', stelt Johnson (2008, 102).¹²³ Dit is echter maar net hoe men het bekijkt. Alleszins opmerkelijk is immers de kwantitatief en kwalitatief teleurstellende rol van Walewein in bijna heel het verhaal. Daar komt nog bij dat de ridder, in deze roman als product van twee auteurs, net zoals Artur een Januskop toont. Naar mijn oordeel belicht de dichter van het oorspronkelijke werk hiervan vooral de keerzijde: het gezicht van een held van vroeger, een ridder op zijn retour. Maar dit was niet naar de zin van de compilerator, die een poging doet zijn favoriet te rehabiliteren. Walewein, die (anders dan de moderne titel suggereert) een hoofdrol speelt in de compilatie-*Perchevael*, die in *Moriaen* als mentor van de titelheld figureert, die daar én in *Lancelot en het Hert met de Witte Voet* schittert als redder van zijn kameraad Lancelot, die als held optreedt in *Die Wrake van Ragisel* en in *Walewein ende Keye*, en die in *Torec* zich opwerpt als medestander van de protagonist; dié ridder krijgt in de *RRMM*, een roman met voor hem slechts een minieme rol, alsnog een nobele taak toebedeeld, tot herstel van zijn eer. In weerwil van het gebod

121 De Bundel & Claassens 2005, 315. Zonder twijfel doelen de onderzoekers primair op de Aragon-episode. Echard (2007, 90) maakt eveneens gewag van 'sporadic critical encounters' in de *RRMM* (en in *Torec*): 'Walewein's actions throw into relief flaws in the Arthurian court.' Zij brengt deze gebreken echter niet in verband met bedoelingen van de compilerator.

122 Over sporen van de compilerator in *Torec*: zie Hogenbirk 2004, 155-156 en De Bundel & Claassens 2005, 318, n. 17.

123 Vgl. Besamusca 2003b, 168 en 189, en Hogenbirk 2004, 153. Een ander uiterste is de indruk van Sullivan & Wyatt (2014, 107) dat Walewein 'a key figure in the romance' zou zijn.

van de ene vorst, zijn heer en oom, maakt Walewein als herboren korte metten met een andere, de koning van Aragon. Joseph Sullivan en Zoë Wyatt wijzen op de middeleeuwse opvatting ‘that harsh, unwanted counsel – of the type that Walewein gives Artur here – is especially valuable’ (2014, 108). ‘Misschien’, zo heb ik daarom eerder geopperd, ‘valt Waleweins eigenzinnige optreden in de Aragon-episode van de compilatie-RRMM (hij adviseert en acteert contra de wens van de koning) in verband te brengen met Arturs besluit in *Walewein ende Keye*, zijn neef aan te stellen als *des conincs raet*.’¹²⁴ Hoe dit ook zij, door het leger van Aragon met weinig moeite en veel geweld in de pan te hakken, redt Walewein de vrouw van de RMM, de man die hém – in andere Middelnederlandse Arturromans herhaaldelijk aangeprezen als *der aventuren vader* – langdurig in de schaduw had gesteld.

‘Obviously’, zo constateert Besamusca (2000, 87), ‘the presence of protagonists like Lancelot and Walewein throughout the cycle contributes to the coherence of the *Lancelot Compilation*.’ In de RRMM behoort Lancelot tot de ridders van de Tafelronde die nooit echt een vuist kunnen maken. Wel mag hij in de Aragon-episode een kritisch geluid laten horen wanneer de Britse vorst zijn hand overspeelt, maar hier toe voorziet de compiler hem van de tweede viool. In het hoforkest van de Ronde Tafel, door Artur nu beluisterd tegen wil en dank, is dit het instrument dat Lancelot bespelen mag. Dirigent zijn kan er slechts één, en dat is Walewein. Ter illustratie van zijn faam heeft de samensteller van de *Lancelotcompilatie* de RRMM uitgebreid met een markante episode.

Summary

The *Roman van den Ridder metter Mouwen* (‘Romance of the Knight with the Sleeve’) is a thirteenth-century Arthurian romance written in Middle Dutch, of which a fourteenth-century version is preserved in the *Lancelot Compilation*. The original, Flemish romance seems to have been adapted considerably: the Brabantine compiler abridged his source text, added several episodes, and even changed the storyline, turning the romance into a diptych. The second half of the current story differs in many ways from the first half, raising questions about the compiler’s part in its creation. Remarkable is an abrupt change in the portrayals of King Arthur and his nephew Walewein. In the ‘Aragon Episode’ the monarch, until then a benevolent overlord, makes an awkward decision, which provokes a critical response from Walewein. The famous knight appeared as only a minor character so far, but now, the story’s hero being sidetracked in another adventure, he suddenly lives up to his reputation. In this article, a case is made for the hypothesis that the compiler wrote the Aragon Episode himself, offering his favourite knight Walewein an opportunity to shine.

Adres van de auteur:
rsmith.nl@gmail.com

Bijlage 1 Arturverhalen in de Lancelotcompilatie

Lanceloet	1	2	Queeste vanden Grale	3	4	5	6	7	Arturs doet
------------------	---	---	-----------------------------	---	---	---	---	---	--------------------

- 1: *Perchevael*   3: *Die Wrake van Ragisel*
 2: *Moriaen*   4: *Roman van den Ridderre metter Mouwen*
    5: *Walewein ende Keye*
    6: *Lanceloet en het Hert met de Witte Voet*
    7: *Torec*

Bijlage 2 Hoofdstukindeling van de compilatie-RRMM

deel	h.*	verzen	hoofdstuktitel	aantal	%
I. 2239 verzen (56%)	1	1-361	<i>Dat begin vanden riddere metter mouwen</i>	361	9
	2	362-445	<i>Vanden roden riddere enter joncfrouwen</i>	84	2
	3	446-1247	<i>Vanden riddere metter mouwen ende Sephalus</i>	802	20
	4	1248-1643	<i>Vanden resen ende der joncfrouwen die beroeft was int wout</i>	396	10
	5	1644-1787	<i>Hoe die riddere metter mouwen der joncfrouwen stiefvader doet sloech ende hoe hi moenc werd</i>	144	4
	6	1788-2117	<i>Hoe die riddere metter mouwen Claretten wan</i>	330	8
	7	2118-2239	<i>Hoe die riddere metter mouwen sire moder vant ende hoe hi Claretten nam</i>	122	3
II. 1781 verzen (44%)	8	2240-2341	<i>Van Galyas ende den riddere metter mouwen</i>	102	3
	9	2342-2837	<i>Hoe die riddere metter mouwen vant sinen vader</i>	496	12
	10	2838-3193	<i>Hoe die coninc Artur belegen es ende Claretten van Spaengen ende vanden riddere metter mowen</i>	356	9
	11	3194-3301	<i>Hoe die riddere metter mouwe ende Galyas enen camp vochten</i>	108	3
	12	3302-3469	<i>Hoe Percheval ende Lanceloet ende Walewain entie metter mouwen worden gevaen ende hose Ywein metten lybaerde verloeste</i>	168	4
13	3470-4020	<i>Hoe tridders vader metter mouwen sijn wijf wan ende troude</i>	552	14	

* in het handschrift zijn de hoofdstukken van de compilatie-RRMM niet genummerd.

Bijlage 3 Inhoud tweede deel van de compilatie-RRMM (vs. 2240-4020)

vs. 2240-2341 (102 vs.)				Van Galyas ende den riddere metter mouwen
A1				<i>hofdag van Artur; Galyas daagt de RmM uit tot een gerechtelijk duel</i>
vs. 2342-2837 (496 vs.)				Hoe die riddere metter mouwen vant sinen vader
	B1			<i>de RmM verover met een list kasteel Mauregaert (1), waar zijn vader en andere ridders gevangen zitten; daarna worden zij er belegerd</i>
vs. 2838-3193 (356 vs.)				Hoe die coninc Artur belegen es ende Clarette van Spaengen; ende vanden riddere metter mowen
		C1		<i>de koning van Ierland valt Arturs rijk binnen</i>
a2			D1	<i>de koning van Aragon belegert Clarette in haar land en wordt door een Tafelronde-team verslagen en gevangen genomen (2)</i>
		C2		<i>Artur en al zijn ridders verdedigen zich tegen de Ierse aanvallers</i>
a3	B2			<i>de RmM wacht in Mauregaert het herstel van zijn vader af, en betreurt het te laat te zullen komen voor zijn duel met Galyas</i>
	B3			<i>de RmM c.s. verlaat de belegeraars van Mauregaert (1) en overnacht in een stad</i>
	B4	c3		<i>de RmM c.s. hoort er van de Ierse aanval, en besluit Artur te helpen</i>
		C4		<i>Artur wil de volgende dag de strijd aanbinden met de Ierse aanvallers</i>
A4				<i>Galyas arriveert voor het duel, dat door Artur wordt verdaagd</i>
		C5		<i>de Tafelronde-ridders dreigen de strijd tegen de Ieren te verliezen</i>
a5	B5	C6		<i>dankzij ingrijpen van de RmM c.s. worden de Ieren toch verslagen (3)</i>
vs. 3194-3301 (108 vs.)				Hoe die riddere metter mouwe ende Galyas enen camp vochten
A6				<i>het duel tussen de RmM en Galyas zal de volgende dag plaatsvinden</i>
			d2	<i>Clarette vertelt de RmM wat haar in haar land overkomen was</i>
A7		c7	d3	<i>de RmM verlaat Galyas na een lang duel; zij verzoenen zich (4)</i>
vs. 3302-3469 (168 vs.)				Hoe Percheval ende Lanceloet ende Walewain entie metter mouwen worden gevaen ende hose Ywein metten lybaerde verloeste
		C8		<i>de Ierse koning neemt de RmM, diens vader en drie Tafelronderidders verraderlijk gevangen, en kerkert hen in een Iers kasteel; Ywein bevrijdt hen met hulp van zijn leeuw</i>
vs. 3470-4020 (552 vs.)				Hoe tridders vader metter mouwen sijn wijf wan ende troude
a8	B6			<i>de RmM c.s. komt aan bij een stad waar de koning van Cornwall zijn moeder belegert; een list van Ywein helpt hen er binnen; de vader van de RmM huwt zijn vroegere geliefde, wordt heer van haar land en verlaat de koning van Cornwall na een zeer lang duel; de RmM wordt tot kroonprins uitgeroepen; reis naar het Arturhof, waar grote vreugde heerst; de ouders van de RmM horen nu wat 'hem Galyas verveet algader' (a8, vs. 4018). Einde van de roman.</i>

- (1) Het Mauregaert-avontuur omvat ook een tweeledige, ingebedde episode waarin de RmM eerst drie rovers doodt (in B1) en later zorgt voor hun begrafenissen en zielenheil (in B3).
- (2) Artur informeert hier een bode van Clarette over het duel dat de RmM wacht (= a2).
- (3) Aan het einde van deze episode kondigt het laatste vers (= a5) reeds A6 aan.
- (4) Aan het einde van deze episode kondigt het laatste verspaar (c7 + d3) behalve C8 ook D4 aan, een vervolg van de Aragon-episode dat hierna evenwel uitblijft.

Toelichting (hoofdletters staan voor kernepisodes, kleine letters voor verwijzingen hiernaar; de vetgedrukte hoofdstuktitels zijn in de codex aangebracht als marginale kapittelbijschriften):

- A. De Galyas-verhaaltraad: Galyas' aanklacht, het uitstel van het duel en de tweekamp zelf.
- B. De 'lignage'-verhaaltraad: alle episodes waarin de vader van de RMM prominent figureert.
- C. De Ierland-verhaaltraad: de oorlog tegen de Ieren en het verraad van de Ierse koning.
- D. De Aragon-episode: een Tafelronde-team neemt de koning van Aragon gevangen.

Bibliografie

- Adams, Alison (ed. en vert.), *The Romance of Yder*. Cambridge: D.S. Brewer, 1983.
- Archibald, Elizabeth, 'Questioning Arthurian Ideals', in: Elizabeth Archibald & Ad Putter (red.), *The Cambridge Companion to the Arthurian Legend*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009, 139-153.
- Arthur, Ross G. & Noel L. Corbett (vert.), *The Knight of the Two Swords. A Thirteenth-Century Arthurian Romance*. Gainesville: University Press of Florida, 1996.
- Atanassov, Stoyan, *L'idole inconnue. Le personnage de Gauvain dans quelques romans du XIIIe siècle*. Orléans: Paradigme, 2000.
- Bauschke, Ricarda, 'Der Artushof als Provokation. Überlegungen zum Konzept der "Symbolstruktur"', in: Cora Dietl e.a. (red.), *Ironie, Polemik und Provokation*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2014, 225-238.
- Berg, Sander (vert.), *De dood van koning Arthur*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Genneep, 2003.
- Berthelot, Anne, 'Justice et roman: les conséquences de l'arbitraire royal lors du procès de la reine dans le *Lancelot*', in: Danielle Buschinger (red.), *Le droit et sa perception dans la littérature et les mentalités médiévales*. Göppingen: Kümmerle, 1993, 7-20.
- Besamusca, Bart, *Walewein, Moriaen en de Ridder metter mouwen. Intertekstualiteit in drie Middelnederlandse Arturromans*. Hilversum: Verloren, 1993.
- Besamusca, Bart, 'The Damsel of Montesclare in the Middle Dutch *Lancelot Compilation*', in: Geert H.M. Claassens & David F. Johnson (red.), *King Arthur in the Medieval Low Countries*. Leuven: Leuven University Press, 2000, 87-96.
- Besamusca, Bart, 'Mütter und Söhne in zwei mittelniederländischen *Perceval*-Variationen: *Moriaen* und *Ridder metter mouwen*', in: Matthias Meyer & Hans-Jochen Schiewer (red.), *Literarische Leben. Rollenentwürfe in der Literatur des Hoch- und Spätmittelalters. Festschrift für Völker Mertens zum 65. Geburtstag*. Tübingen: Niemeyer, 2002, 19-31.
- Besamusca, Bart, 'In Quest of What's on a Woman's Mind. Gauvain as Dwarf in the Middle Dutch *Wrake van Ragisel*', in: *Neophilologus* 87 (2003a), 589-596.
- Besamusca, Bart, *The Book of Lancelot. The Middle Dutch Lancelot Compilation and the Medieval Tradition of Narrative Cycles*. Vert. Thea Summerfield. Cambridge: D.S. Brewer, 2003b.
- Besamusca, Bart, 'Approaches to Arthurian Fiction: The Case of *Torec*', in: *Bibliographical Bulletin of the International Arthurian Society* 63 (2011), 295-323.
- Besamusca, Bart & Jessica Quinlan, 'The Fringes of Arthurian Fiction', in: *Arthurian Literature* 29 (2012), 191-242.
- Biemans, Jos A.A.M., 'No Miniatures, not even Decoration, yet Extraordinarily Fascinating. New Hypotheses Concerning the *Lancelot Compilation* and Related Manuscripts', in: *Quaerendo* 39 (2009), 225-256.
- Brandsma, Frank, Lanceloet. *De Middelnederlandse vertaling van de Lancelot en prose overgeleverd in de Lancelotcompilatie. Pars 3 (vs. 10741-16263). Met een inleidende studie over de entrelacement-vertelwijze*. Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1992.
- Bryant, Nigel (vert.), *The High Book of the Grail. A Translation of the Thirteenth Century Romance of Per-*

- lesvaus. Cambridge: Brewer, 1978.
- Burrichter, Brigitte, 'Der König und sein Neffe. Das Spiel der Hierarchien in der frühen Artusliteratur', in: Brigitte Burrichter & Laetitia Rimpau (red.), *Diener – Herr – Herrschaft? Hierarchien in Mittelalter und Renaissance*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2009, 3–18.
- Busby, Keith, *Gauvain in Old French Literature*. Amsterdam: Rodopi, 1980.
- Busby, Keith, 'The Characters and the Setting', in: Norris J. Lacy e.a. (red.), *The Legacy of Chrétien de Troyes*. Dl. 1. Amsterdam: Rodopi, 1987, 57–89.
- Busby, Keith, 'Diverging Traditions of Gauvain in Some of the Later Old French Verse Romances', in: Norris J. Lacy e.a. (red.), *The Legacy of Chrétien de Troyes*. Dl. 2. Amsterdam: Rodopi, 1988, 93–109.
- Carroll, Carleton W. (vert.), 'Lancelot, Part II', in: Norris J. Lacy (red.), *Lancelot-Grail. The Old French Arthurian Vulgate and Post-Vulgate in Translation. Vol. II*. New York/Londen: Garland Publishing, 1993, 113–238.
- CD-rom *Middelnedderlands. Woordenboek en teksten*. Den Haag/Antwerpen: Sdu Uitgevers/Standaard Uitgeverij, 1998.
- Chênerie, Marie-Luce, *Le chevalier errant dans les romans arthuriens en vers des XIIe et XIIIe siècles*. Genève: Librairie Droz, 1986.
- De Bundel, Katty, 'Hi sette sijn vechten an hare minne: Love and Adventure in *Die Wrake van Ragisel*', in: *Arthuriana* 15 (2005), 26–38.
- De Bundel, Katty & Geert Claassens, 'Alle d'aventuren van Logers. Over de samenstelling van de *Lancelotcompilatie*', in: Remco Sleiderink e.a. (red.), *Maar er is meer. Avontuurlijk lezen in de epiek van de Lage Landen. Studies voor Jozef D. Janssens*. Leuven/Amsterdam: Davidsfonds Literair/Amsterdam University Press, 2005, 303–318.
- De Haan, M.J.M. e.a. (ed.), *Roman van den Ridder metter Mouwen*. Utrecht: HES uitgevers, 1983.
- Echard, Siân, "'Seldom Does Anyone Listen to a Good Exemplum": Courts and Kings in *Torec* and *Die Ridder metter Mouwen*', in: *Arthuriana* 17 (2007), 79–94.
- Ferlampin-Acher, Christine, 'La Table Ronde dans *Les Merveilles de Rigomer*', in: *Cahiers de Recherches Médiévales et Humanistes* 14 (2007), 49–59.
- Ferrieu, Sylvain, 'Arthur, roi de justice', in: *Les roi(s) Arthur. Actes de la 4e Rencontre Arthurienne Normandie Maine*. Lyon: Ed. du Cosmogone, 2015, 29–48.
- Finet-Van der Schaaf, Baukje (ed. en vert.), *Le Roman de Moriaen*. Grenoble: ELLUG, 2009.
- Finet-Van der Schaaf, Baukje (ed. en vert.), *Le Roman de Torec*. Grenoble: ELLUG, 2015.
- Gautier, Alban, *Arthur*. Parijs: Ellipses, 2013.
- Gerok-Reiter, Annette, 'Noch einmal: Wie ideal ist König Artus?', in: Nikolaus Staubach (red.), *Exemplaris Imago. Ideale in Mittelalter und Früher Neuzeit*. Frankfurt am Main [etc.]: Peter Lang, 2012, 173–193.
- Gerritsen, W.P., *Die Wrake van Ragisel. Onderzoekingen over de Middelnederlandse bewerkingen van de Vengeance Raguidel, gevolgd door een uitgave van de Wrake-teksten*. 2 dln. Assen: Van Gorcum, 1963.
- Göller, Karl Heinz, 'The Figure of King Arthur as a Mirror of Political and Religious Views', in: Ulrich Broich e.a. (red.), *Functions of Literature. Essays presented to Erwin Wolff on his Sixtieth Birthday*. Tübingen: Niemeyer, 1984, 55–79.
- Grubmüller, Klaus, 'Der Artusroman und sein König. Beobachtungen zur Artusfigur am Beispiel von Grovers Entführung', in: Walter Haug & Burghart Wachinger (red.), *Positionen des Romans im späten Mittelalter*. Tübingen: Walter de Gruyter, 1991, 1–20.
- Guerreau-Jalabert, Anita, *Motif-Index of French Arthurian Verse Romances (XIIth-XIIIth Cent.)*. Genève: Librairie Droz, 1992.
- Gürtler, Karin, 'Künec Artús der guote'. *Das Artusbild der höfischen Epik im 12. und 13. Jahrhundert*. Bonn: Bouvier, 1976.
- Hall, Louis B. (vert.), *The Knightly Tales of Sir Gawain*. Chicago: Nelson-Hall, 1976.
- Hogenbirk, Marjolein, *Avontuur en Anti-avontuur. Een onderzoek naar Walewein ende Keye, een Artusroman uit de Lancelotcompilatie*. Amsterdam/Münster: Stichting Neerlandistiek vU/Nodus Publicationen, 2004.

- Hogenbirk, Marjolein, 'Is hij het? Lodewijk van Velthem en de compiler', in: Bart Besamusca e.a. (red.), *De boeken van Velthem. Auteur, oeuvre en overlevering*. Hilversum:Verloren, 2009, 47-72.
- Hogenbirk, Marjolein, m.m.v. W.P. Gerritsen (ed.), *Walewein ende Keye. Een dertiende-eeuwse Arturroman, overgeleverd in de Lancelotcompilatie*. Hilversum:Verloren, 2011 <<http://www.waleweindekeye.huylgens.knaw.nl/>> (geraadpleegd 18-04-2019).
- Hogenbirk, Marjolein, 'Back to Basics. Reacting to the *Conte du Graal* in the Low Countries', in: *Wolfram-Studien* 23 (2014), 51-70.
- Hogenbirk, Marjolein, "'Wanen Waleweine sine stärkeit quam". Over een kanttekening in *Arturs doel*', in: Marjolein Hogenbirk & Lisa Kuitert (red.), *Schriftgeheimen. Opstellen over schrift en schriftcultuur*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017, 94-105.
- Homberger, Dietrich, *Gawein. Untersuchungen zur mittelhochdeutschen Artusepik*. Bochum: Ruhr-Universität Bochum, 1969.
- Johnson, David F., 'Questing in the Middle Dutch *Lancelot Compilation*', in: Norris J. Lacy (red.), *The Grail, the Quest and the World of Arthur*. Cambridge: D.S. Brewer, 2008, 92-108.
- Kelly, Douglas, 'Chrétien de Troyes', in: Glyn S. Burgess & Karen Pratt (red.), *The Arthur of the French. The Arthurian Legend in Medieval French and Occitan Literature*. Cardiff: University of Wales Press, 2006, 135-185.
- Kennedy, Edward D. (red.), *King Arthur. A Casebook*. New York/Londen: Garland Publishing, 1996a.
- Kennedy, Elspeth, *Lancelot and the Grail. A Study of the Prose Lancelot*. Oxford: Clarendon Press, 1986.
- Kennedy, Elspeth, 'King Arthur in the Prose Lancelot', in: Edward D. Kennedy (red.), *King Arthur. A Casebook*. New York/Londen: Garland Publishing, 1996b, 71-89.
- Kennedy, Elspeth, 'Failure in Arthurian Romance', in: Dhira B. Mahoney (red.), *The Grail. A Casebook*. New York/Londen: Routledge, 2000, 279-299.
- Kestemont, Mike, 'Arthur's Authors. A Quantitative Study of the Rhyme Words in the Middle Dutch Arthurian Epic', in: *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 142 (2013a), 1-33.
- Kestemont, Mike, *Het gewicht van de auteur. Stylometrische auteursherkenning in Middelnederlandse literatuur*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 2013b.
- Kisling, C.M.L. (vert.), *Chrétien de Troyes: Ywein, de ridder met de leeuw*. Amsterdam: Van Oorschot, 1994.
- Köhler, Erich, *Ideal und Wirklichkeit in der höfischen Epik. Studien zur Form der frühen Artus- und Galdichtung*. Tweede, herziene druk, Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1970.
- Kuiper, Willem (ed.), *Queeste vanden Grale*. Proefeditie <http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamanent/bml/Queeste_vanden_Grale/Queeste_vanden_Grale.html> (geraadpleegd 18-04-2019).
- Kuiper, Willem, e.a., *Repertorium van Eigennamen in Middelnederlandse Literaire Teksten*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam & Meertens Instituut KNAW/Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1993-2019 <<http://bouwstoffen.kantl.be/remlt/>> (geraadpleegd 18-04-2019).
- Lacy, Norris J., 'Arthur, Character of', in: Norris J. Lacy (red.), *The New Arthurian Encyclopedia*. Chicago/Londen: Garland Publishing, 1991, 16-17.
- Lacy, Norris J., 'King Arthur', in: Danielle Buschinger & Wolfgang Spiewok (red.), *Le Héros dans la réalité, dans la légende et dans la littérature médiévale / Der Held in historischer Realität, in der Sage und in der mittelalterlichen Literatur*. Greifswald: Reineke, 1996a, 67-80.
- Lacy, Norris J., 'König Artus. Mythos und Entmythologisierung', in: Ulrich Müller e.a. (red.), *Herrscher, Helden, Heilige*. St. Gallen: UVK Verlagsgesellschaft, 1996b, 47-63.
- Lacy, Norris J., 'The Ambiguous Fortunes of Arthur: The Lancelot-Grail and Beyond', in: Norris J. Lacy (red.), *The Fortunes of King Arthur*. Cambridge: D.S. Brewer, 2005, 92-103.
- Lacy, Norris J., 'Arthur's Character and Reputation in *Yder*', in: *Cahiers de Recherches Médiévales et Humanistes* 14 (2007), 41-48.
- Levron, Pierre, 'Quand l'ours devient faible ou Arthur et ses défaillances', in: *Questes, Revue pluridisciplinaire d'études médiévales* 13 (2008), 8-23.
- Lichtblau, Karin e.a. (red.), *Motif-Index of German Secular Narratives from the Beginning to 1400. Volume*

- 6.2, *Index: Motives*. Berlijn/New York: De Gruyter, 2006.
- Maddox, Donald, *The Arthurian Romances of Chrétien de Troyes. Once and Future Fictions*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press, 1991.
- Morris, Rosemary, *The Character of King Arthur in Medieval Literature*. Cambridge: D.S. Brewer/Rowman & Littlefield, 1982.
- Müller, Michael, *Namenkataloge. Funktionen und Strukturen einer literarischen Grundform in der deutschen Epik vom hohen Mittelalter bis zum Beginn der Neuzeit*. Hildesheim [etc.]: G. Olms, 2003.
- Newstead, Helaine, 'The Besieged Ladies in Arthurian Romance', in: *Publications of the Modern Language Association* 63 (1948), 803-830.
- Noble, Peter, 'Chrétien's Arthur', in: Peter S. Noble & Linda M. Paterson (red.), *Chrétien de Troyes and the Troubadours. Essays in Memory of the Late Leslie Topsfield*. Cambridge: St. Catherine's College, 1984, 220-237.
- Oppenhuis de Jong, Soetje Ida (ed.), *De Middelnederlandse Perceval-traditie. Inleiding en editie van de bewaarde fragmenten van een Middelnederlandse vertaling van de Perceval of Conte du Graal van Chrétien de Troyes, en de Perchevael in de Lancelotcompilatie*. Hilversum:Verloren, 2003.
- Owen, D.D.R. (vert.), *Fergus of Galloway: Knight of King Arthur*. Londen/Rutland: J.M. Dent, 1991.
- Peters, Edward, *The Shadow King. Rex inutilis in Medieval Law and Literature, 751-1327*. New Haven/Londen: Yale University Press, 1970.
- Roloff, Volker, 'Der "gute" König Artus – Mythos und Ironie', in: Hans Hecker (red.), *Der Herrscher. Leitbild und Abbild in Mittelalter und Renaissance*. Düsseldorf: Droste, 1990, 141-159.
- Rombauts, E. e.a. (ed.), *Ferguut*. Tweede, herziene druk, 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1982.
- Sargent-Baur, Barbara N., 'Dux bellorum / rex militum / roi fainéant. The Transformation of Arthur in the Twelfth Century', in: Edward D. Kennedy (red.), *King Arthur. A Casebook*. New York/Londen: Garland Publishing, 1996, 29-43.
- Saunders, Corinne, *Rape and Ravishment in the Literature of Medieval England*. Cambridge: D.S. Brewer, 2001.
- Schirok, Bernd, 'Artús der meienbaere man. Zum Stellenwert der "Artuskritik" im klassischen deutschen Artusroman', in: Rüdiger Schnell (red.), 'Gotes und der werlde hulde'. *Literatur in Mittelalter und Neuzeit. Festschrift für Heinz Rupp zum 70. Geburtstag*. Bern/Stuttgart: Francke Verlag, 1989, 58-81.
- Schmidt, Klaus M., 'Das Herrscherbild im Artusroman der Stauferzeit', in: Rüdiger Krohn e.a. (red.), *Stauferzeit: Geschichte, Literatur, Kunst*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1978, 181-194.
- Schmitz, Bernhard A., *Gauwain, Gawein, Walewein. Die Emanzipation des ewig Verspäteten*. Tübingen: Niemeyer, 2008.
- Schmolke-Hasselmann, Beate, *Der arthurische Versroman von Chrestien bis Froissart. Zur Geschichte einer Gattung*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1980a.
- Schmolke-Hasselmann, Beate, 'King Arthur as Villain in the Thirteenth-Century Romance *Yder*', in: *Reading Medieval Studies* 6 (1980b), 31-43.
- Schuh, Hans-Manfred, 'Die Darstellung von König Artus bei Chrétien de Troyes', in: Stefan Zimmer (red.), *König Artus lebt! Eine Ringvorlesung des Mittelalterzentrums der Universität Bonn*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2005, 65-92.
- Schuhmann, Martin, 'Sine ira et studio – aber warum? Artus in der Artusliteratur', in: Matthias Däumer e.a. (red.), *Artushof und Artusliteratur*. Berlijn/New York: De Gruyter, 2010, 169-188.
- Schulz, Armin, 'Die Ambivalenzen des Höfischen und der Beginn arthurischen Erzählens', in: *Scientia Poetica* 13 (2009), 1-20.
- Smith, Simon, 'Van koning tot kroonprins. Over de structuur van de *Roman van den Ridder metter Mouwen*', in: Fred de Bree & Roel Zemel (red.), 'In onse scole'. *Opstellen over Middeleeuwse letterkunde voor Prof. Dr. Margaretha H. Schenkeveld*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek vU, 1989, 109-141.
- Smith, Simon, 'Ywein metten lybaende. Over een curieuze episode in *Die Ridder metter Mouwen*', in: *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 26 (2008), 29-73.
- Smith, Simon, *De grieven van Galyas. Over een gerechtelijk duel in Die Ridder metter Mouwen*. Amsterdam/Münster: Stichting Neerlandistiek vU/Nodus Publikationen, 2010.

- Smith, Simon, *Der minnen cracht. Opstellen over liefde in de Arturroman Die Riddere metter Mouwen*. Amsterdam/Münster: Stichting Neerlandistiek vU/Nodus Publikationen, 2016a.
- Smith, Simon, 'Minder en meer. En ook anders? Over de versie van *Die Riddere metter Mouwen* in de *Lancelotcompilatie*', in: *Nederlandse Letterkunde* 21 (2016b), 185-208.
- Smith, Simon, 'Moest Miraudijs wijken voor Moriaen? Over de inpassing van *Die Riddere metter Mouwen* in de *Lancelotcompilatie*', in: *Queeste, tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden* 23 (2016c), 37-51.
- Smith, Simon, 'Was kopiïst "B" de samensteller van de *Lancelotcompilatie*? Over verstoord rijm en onjuiste hoofdstuktitels in *Die Riddere metter Mouwen*', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 132 (2016d), 29-51.
- Smith, Simon, *Miraudijs, Walewein & 'ic'. Twee opstellen over Die Riddere metter Mouwen*. Amsterdam/Münster: Stichting Neerlandistiek vU/Nodus Publikationen, 2017.
- Stuip, René E.V. (vert.), *Chrétien de Troyes: Perceval, of het verhaal van de Graal*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1979.
- Stuip, René (vert.), *Erec en Enide. Een roman van Chrétien de Troyes*. Hilversum:Verloren, 2001.
- Sullivan, Joseph M. & Zoë Wyatt, 'Die Riddere metter Mouwen [*The Knight with the Sleeve*] and its Discourse on Personal Bonds', in: *Arthuriana* 24 (2014), 99-128.
- Thompson, Raymond H. & Keith Busby (red.), *Gawain. A Casebook*. New York/Londen: Routledge, 2006.
- Uyttersprot, Veerle, 'Entie hoofsche Walewein, sijn gheselle was daer ne ghein'. *Ironie en het Walewein-beeld in de Roman van Walewein en in de Europese middeleeuwse Arturliteratuur*. Brussel: Katholieke Universiteit Brussel, 2004.
- Van Es, G.A. (ed.), *De jeeste van Walewein en het schaakbord van Penninc en Pieter Vostaert. Artur-epos uit het begin van de 13^e eeuw*. 2 dln. Zwolle: Tjeenk Willink, 1957.
- Vesce, Thomas E. (vert.), [*Jehan*] *The Marvels of Rigomer (Les Merveilles de Rigomer)*. New York/Londen: Garland Publishing, 1988.
- Virchow, Corinna, 'König Artus zwischen Pergament und Phantasie. Wider die Mythisierung?', in: Friedrich Wolfzettel e.a. (red.), *Artusroman und Mythos*. Berlin/Boston: De Gruyter, 2011, 373-389.
- Walter, Philippe, *Gawain, le chevalier solaire*. Parijs: Imago, 2013.
- West, G.D., *An Index of Proper Names in French Arthurian Verse Romances*. Toronto: University of Toronto Press, 1969.
- Wolfzettel, Friedrich, 'Der Artushof: ideale Mitte oder problematische Idealität?', in: Matthias Däumer e.a. (red.), *Artushof und Artusliteratur*. Berlin/New York: De Gruyter, 2010, 3-19.
- Wuttke, Ulrike, "'Clarette, die nine vaect". Die Darstellung der Protagonistin im mittelniederländischen Roman *De Ridder metter Mouwen*', in: *Queeste, tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden* 13 (2006), 130-153.
- Zemel, Roel M.T., *Op zoek naar Galiene. Over de Oudfranse Fergus en de Middelnederlandse Ferguut*. Dl. 1. Amsterdam: Schiphouwer en Brinkman, 1991.
- Zemel, Roel, "'Hoe Walewein Lanceloet bescudde ende enen camp vor hem vacht". Over *Lanceloet en het hert met de witte voet*', in: Bart Besamusca & Frank Brandsma (red.), *De ongevalliche Lanceloet. Studies over de Lancelotcompilatie*. Hilversum:Verloren, 1992, 77-97.
- Zemel, R.M.T., 'Ene behagele coninginne. Over de heldin van de *Ferguut* en haar voorgangsters', in: *Spektator* 22 (1993), 181-197.
- Zemel, Roel, 'Over drie romans in de *Torec*', in: *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 20 (2001), 47-71.
- Zemel, Roel, 'Koning Artur in actie. Over het begin van *Fergus* en het eind van *Ferguut*', in: *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 29 (2011), 29-54.
- Zemel, Roel & Bart Besamusca (ed. en uitl.), 'Lanceloet en het hert met de witte voet', in: Bart Besamusca (red.), *Jeesten van rouwen ende van feesten. Een bloemlezing uit de Lancelotcompilatie*. Hilversum:Verloren, 1999, 181-210.

Maerlant in Yvelines

Een nieuw fragment van de Martijns van Jacob van Maerlant (Montigny-le-Bretonneux, Archives départementales des Yvelines, 1F 180)

GLENN BOSMANS & REMCO SLEIDERINK

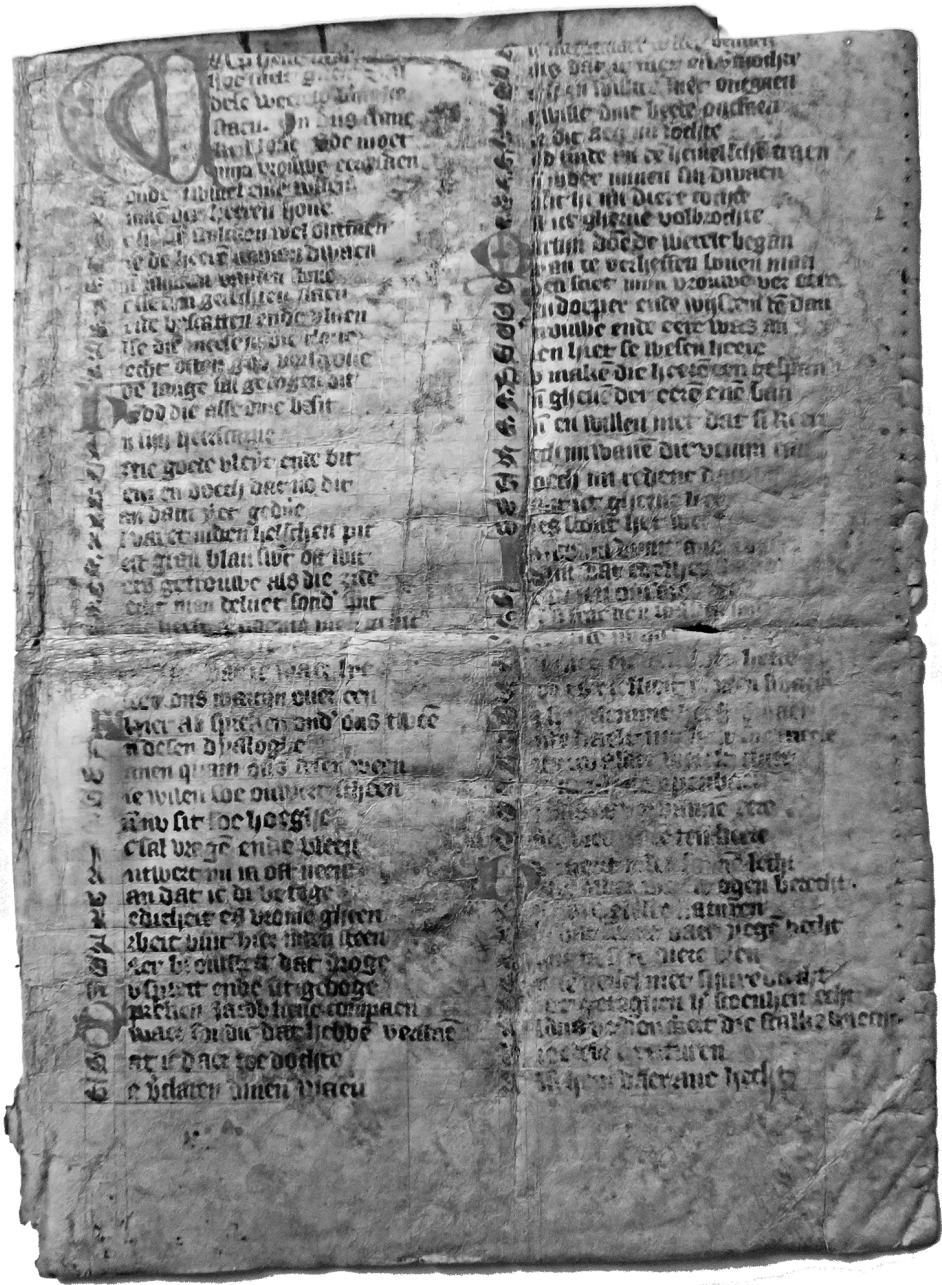
In het archief van het Franse departement Yvelines, in Montigny-le-Bretonneux, net buiten Parijs, wordt onder signatuur 1F 180 een perkamenten dubbelblad bewaard met daarop zo'n driehonderdvijftig Middelnederlandse verzen (zie afb. 1). In 2016 zag Isabelle Bretthauer (Archives nationales de France) het potentiële belang van dit fragment in en op haar aangeven identificeerde Claudia Rabel (Institut de la recherche et d'histoire des textes, IRHT) de verzen als resten van het eerste en derde Martijngedicht van Jacob van Maerlant, namelijk het begin van *Wapene Martijn* (vs. 1-178) en het slot van *Van der Drievoudecheide* (vs. 325-507).¹

In deze bijdrage bespreken en editeren we dit nieuwe fragment, dat we verder zullen aanduiden met de sigle *Y* (van Yvelines). We starten met een korte inleiding bij de drie *Martijns* van Jacob van Maerlant en geven een overzicht van de middeleeuwse overlevering van deze strofische gedichten. Vervolgens bieden we een gedetailleerde materiële beschrijving van het perkamenten dubbelblad, inclusief argumenten voor lokalisering en datering (Brabant, ca. 1400). We laten zien dat het dubbelblad vermoedelijk het buitenste dubbelblad vormde van een *quinio*, een katern van vijf dubbelbladen, dat niet enkel het eerste en derde Martijngedicht bevatte, maar daartussen ook het tweede Martijngedicht, *Dander Martijn*. Vervolgens presenteren we een editie van het fragment *Y* waarbij we opteren voor een diplomatische editie die we parallel presenteren aan de betreffende passages uit de standaardeditie van Maerlants *Strophische gedichten* door J. Verdam en P. Leendertz uit 1918. Bij de daaropvolgende analyse van de varianten zal blijken dat *Y* goed past bij een Brabantse tak in de overlevering van deze van oorsprong Vlaamse gedichten.

De *Martijns* van Jacob van Maerlant

De drie Martijngedichten van Jacob van Maerlant vormen samen een bijzonder onderdeel binnen de strofische gedichten die aan de dertiende-eeuwse Vlaamse dichter zijn toegeschreven. Verdam en Leendertz karakteriseren de drie gedichten als een trilogie en achten het, op basis van de handschriften en fragmenten die zij kennen, waarschijnlijk dat ze 'al zeer vroeg, zoo niet van den aanvang af, vereenigd zijn ge-

¹ Un tout grand merci à Isabelle Bretthauer et Claudia Rabel pour avoir partagé leur découverte, expertise et premières photos du fragment. Dank ook aan Hanno Wijsman (IRHT, Parijs) die ons met de Franse onderzoekers in contact bracht. Erik Kwakkel (iSchool, University of British Columbia, Vancouver) danken we voor de paleografische beschrijving en datering en Evert van den Berg (Zwolle) voor de dialectgeografische analyse.

Afb. 1 Fragment Y is een dubbelblad. Op de voorzijde van het gevouwen dubbelblad staat de opening van *Wapene Martijn* (f. 1r).

weest'.² Over de datering bieden de teksten geen uitsluitel. Er wordt vaak aangenomen dat het eerste Martijngedicht, *Wapene Martijn*, tot Maerlants vroege werk behoort en dat de drie Martijngedichten in chronologische volgorde geschreven zijn.³ Verdam en Leendertz noemen het echter een dwaling om de *Martijns* als werken uit Maerlants jeugd te beschouwen.⁴

Net als de meeste van zijn strofische gedichten, bevatten ook de Martijngedichten van Maerlant slechts twee rijmklanken per strofe van dertien verzen. Zo'n strofe is opgebouwd uit vier terzinen waaraan een slotvers is toegevoegd dat het rijm van het voorgaande vers herhaalt: *aabaabaabaabb*. Deze strofe is geïnspireerd door Middellatijnse en Romaanse poëzie, maar is in deze specifieke vorm zo kenmerkend voor Maerlant, dat deze ook wel de Maerlantstrofe wordt genoemd. Zelf betitelen Maerlant en zijn navolgers deze vorm als *clausule*.⁵ In *Wapene Martijn* en *Dander Martijn* zijn de a-rijmen telkens mannelijk en de b-rijmen vrouwelijk, terwijl in *Van den Drievoudecheide* het omgekeerde het geval is.⁶

Elk van de drie *Martijns* is een tweespraak tussen vrienden die – volgens *Dander Martijn*, vs. 14–16 – van elkaar gescheiden zijn: Jacob woont in Damme, Martijn in Utrecht. In het eerste en tweede Martijngedicht betreft het een gesprek tussen gelijkwaardige partners, maar in het derde gedicht heeft Jacob zowel kwalitatief als kwantitatief de overhand: hij krijgt meer autoriteit en komt langer aan het woord.⁷ Het eerste Martijngedicht, *Wapene Martijn*, is meteen ook het langste. In de 75 strofen (bijna duizend verzen) stellen Jacob en Martijn tal van maatschappelijke misstanden aan de kaak. Met respectievelijk 26 en 39 strofen vallen het tweede en het derde Martijngedicht aanzienlijk korter uit. *Dander Martijn* gaat over de liefde en in *Van der Drievoudecheide* staat de Heilige Drievuldigheid centraal.⁸ Van *Wapene Martijn* bestaat ook een korte, meer cynische bewerking of persiflage: *Van den verkeerden Martine*. Mogelijk is die tekst van slechts acht strofen door Maerlant zelf geschreven.⁹ De overlevering is beperkt tot slechts één handschrift – het Gronings-Zutphense Maerlanthandschrift (Groningen, Universiteitsbibliotheek, hs. 405) – waarin ook het eerste en derde Martijngedicht zijn opgenomen.¹⁰ In een van de andere handschriften – de Heber-Serurerecodex (Gent, Universiteitsbibliotheek, hs. 1374) – volgt op de drie Martijngedichten de *Vierde Martijn* met een datering in 1299. Deze *Vierde Martijn* is wel geïnspireerd door de andere drie Martijngedichten, maar is geen werk van Maerlant. De Maerlantstrofe is er ook uitgebreid met twee extra terzinen zodat elke strofe 19 verzen telt.¹¹

Een specifieke bron is voor de Martijngedichten niet aangewezen. Mogelijk vond Maerlant voor deze gedichten zijn inspiratie in het onderwijs. Dialogen werden in de

2 Verdam & Leendertz 1918, xxxvi.

3 Van Mierlo 1946, 86–87; Van Oostrom 1996, 76.

4 Verdam & Leendertz 1918, lxxii–lxxvi.

5 Verdam & Leendertz 1918, lix–lxii; Willaert 2007, 70; Van Driel 2012, 58–64.

6 Verdam & Leendertz 1918, lxii.

7 Reynaert 1996, 181–182.

8 Van Oostrom 1996, 65–67.

9 Van Oostrom 1996, 79.

10 Mertens 1978, 9.

11 Hegman 1958.

middeleeuwen dikwijls in een didactische context gebruikt.¹² Stephanus Axters wijst op overeenkomsten van de *Martijns* met het *quodlibet*, een academische discussie in dialoogvorm over losse onderwerpen.¹³ Die invloed nuanceert Petra Berendrecht: ‘de formele opbouw ontleent het gedicht aan de schoolse disputatio-traditie, de intentie tot belering (de achterliggende leer) aan de didactisch leerdialogische traditie’.¹⁴ Frits van Oostrom noemt pogingen om de inspiratiebron te specificeren onbevredigend omdat er van een strikt genreonderscheid in Maerlants tijd geen sprake was. Hij suggereert daarnaast dat Maerlant kan zijn beïnvloed door voordrachtskunstenaars die poppen gebruikten om gedichten ten berde te brengen. Hij meent zelfs dat opvoering met poppen de meest geëigende manier kan zijn geweest om de Martijngedichten voor te dragen.¹⁵

Dat de Martijngedichten sedert de dertiende eeuw grote invloed hebben uitgeoefend op de Nederlandstalige literatuurgeschiedenis lijkt geen twijfel. Jacob van Maerlant fungeerde als stichtend voorbeeld voor veertiende-eeuwse stedelijke auteurs zoals de Vlaming Jan de Weert en de Brabander Jan van Boendale.¹⁶ Beiden lieten zich inspireren door de Martijngedichten. In *Dispitacie van Rogiere ende van Janne* beklagt De Weert zich net als zijn voorbeeld over het verval van de hofwereld. Bovendien beuigt hij nadrukkelijk eer aan de overleden Jacob van Maerlant: *Menich goet dicht huut hem vloot* (vs. 75).¹⁷ Ook Boendale gebruikte de Martijngedichten ter inspiratie: in *Jans teestyne* wordt er analoog met *Wapene Martijn* een dialoog gevoerd tussen Jan en Wouter waarin de tijdsgeest duchtig wordt aangeklaagd.¹⁸ Hierboven is al verwezen naar de *Vierde Martijn* uit 1299, die eveneens naar het voorbeeld van Maerlant is geschreven. Daarin komen de personages Jacob en Martijn opnieuw aan het woord.

Het succes van Maerlants *Martijns* blijkt ook uit het feit dat ze werden vertaald, zowel naar het Latijn als naar het Frans. De Latijnse versie is rond 1300 vervaardigd door priester Johannes Bukelare in Sluis, niet ver van Maerlants woonplaats Damme.¹⁹ De vertaling van Bukelare is overgeleverd in twee handschriften: Bergen, Bibliothèque Centrale, hs. cod. 121/289 (geschreven in Gent, 1453) en Oxford, Bodleian Library, hs. Canon. misc. 278 (vermoedelijk Brugge, ca. 1480).²⁰ De Latijnse vertaling is bijzonder doordat er maar een handvol literaire vertalingen van de volkstaal naar het Latijn bekend zijn. Nog unieker is dat Bukelare bij zijn vertaling heeft getracht de formele eigenschappen van de brontekst te bewaren.²¹ In het vermoedelijk Brugse handschrift van ca. 1480 zijn zowel de bron als de vertaling opgenomen. Na elke Middelnederlandse strofe volgt de vertaling in het Latijn waardoor de lezer, als het ware, wordt uitgenodigd beide versies met elkaar te vergelijken.²² De Franse vertaling, die aanvangt

12 Van Oostrom 1996, 73.

13 Axters 1943, 45–46.

14 Berendrecht 1990, 382.

15 Van Oostrom 1996, 73–75.

16 Van Oostrom 1991, 59–62.

17 Von Kausler 1866, 218vb; Van Oostrom 1991, 59; Gabriël 2007.

18 Van Oostrom 2013, 158.

19 Haye 2010, 407–409. Editie door Serrure 1855.

20 Verdam & Leendertz 1918, xviii; Mertens 1978, 10.

21 Wackers 1996, 27–29; zie ook Derolez 2009.

22 Besamusca 2017, 15–16.

met de woorden *Harau Martin*, werd rond 1477 gedrukt door Jean Brito in Brugge. Die druk is enkel fragmentarisch bewaard gebleven. In vorm en taal staat *Harau Martin* opmerkelijk dicht bij het Nederlands.²³

Op de middeleeuwse overlevering van de Martijngedichten, zowel in handschrift als in druk, gaan we in de volgende paragraaf dieper in, maar ook de moderne receptie van deze gedichten is indrukwekkend. Het eerste Martijngedicht maakt reeds lang deel uit van de canon van de Nederlandse literatuur. De eerste uitgave werd in 1834 bezorgd door de dichter A.C.W. Staring van den Wildenborch.²⁴ W.J.A. Jonckbloet en J. Van Mierlo en steken hun bewondering voor dit eerste Martijngedicht niet onder stoelen of banken.²⁵ *Wapene Martijn* en *Dander Martijn* werden in 1943 door A.E. Van Beughem uitgebracht in een moderne rijmvertaling.²⁶ In 1998 werd het eerste Martijngedicht volledig opgenomen in een bloemlezing door Ingrid Biesheuvel en daar ook voorzien van een moderne prozavertaling.²⁷ Ter gelegenheid van gedichtendag 2019 heeft Frank Willaert de bijna duizend verzen van *Wapene Martijn* in een reeks van zeven YouTube-filmpjes – samen ongeveer drie kwartier – voorgedragen en van inleidend commentaar voorzien.²⁸ Minder positief zijn de geluiden over het derde Martijngedicht, *Van der Drievoudecheide*. Jonckbloet oordeelde in 1889 nog dat ‘de behandeling de stof waardig was’.²⁹ Van Mierlo was echter een stuk strenger en stelt zonder meer dat het om een zwak gedicht gaat.³⁰ Moderne bewerkingen van dit derde Martijngedicht zijn ons niet bekend.

De middeleeuwse overlevering van de *Martijns*

Om zicht te krijgen op de middeleeuwse overlevering van Maerlants Martijngedichten is de editie van de *Strophische gedichten* door Verdam en Leendertz uit 1918 nog altijd onmisbaar.³¹ Deze editie bouwt voort op de edities van E. Verwijs uit 1879 en Joh. Franck en J. Verdam uit 1898 en is gebaseerd op maar liefst tien tekstgetuigen: zeven volledige codices, twee fragmenten en de Antwerpse druk door Hendrick den Lettersnider (1496).³² A. Gruijs en Th. Mertens voegden daar in 1975 een editie aan toe van een fragment in Cologny-Genève, dat het slot van het eerste en de aanvang van het tweede Martijngedicht bevat.³³ In 1978 publiceerde Mertens bovendien een zeer gedetailleerd codicologisch overzicht van de twaalf tekstgetuigen die op dat moment

23 Fredericq 1884, 275–291; Verdam & Leendertz 1918, xviii–xix; Mertens 1978, 10; Van Oostrom 1991, 64; Besamusca 2017, 15; Armstrong (te verschijnen).

24 Staring van den Wildenborch & Siegenbeek 1834.

25 Jonckbloet 1889, 121; Van Mierlo 1946, 82. Zie tevens Van Mierlo 1954, 26–91 voor een editie van *Wapene Martijn* met parallel een moderne, niet rijmende vers-per-versvertaling.

26 Van Beughem 1943.

27 Biesheuvel 1998, 258–311.

28 Frank Willaert op *YouTube*.

29 Jonckbloet 1889, 139.

30 Van Mierlo 1946, 98.

31 Verdam & Leendertz 1918.

32 Verdam & Leendertz 1918, xiv–xvi; vgl. Verwijs 1879; Franck & Verdam 1898.

33 Gruijs & Mertens 1975.

bekend waren, inclusief een fragment van de KBR in Brussel dat Verdam en Leendertz kennelijk over het hoofd hadden gezien.³⁴ In 1986 liet Herman Pleij weten dat hij in Lyon een fragment van de Martijngedichten had aangetroffen, maar dat fragment – bestaande uit twee dubbelbladen van perkament – is nooit uitgegeven.³⁵ In datzelfde jaar presenteerde R. Breugelmans een editie van een fragment van een andere druk van Hendrick den Lettersnider met resten van het eerste en tweede Martijngedicht.³⁶ E.A. Overgaauw publiceerde in 1996 een fragment van *Wapene Martijn* dat werd aangetroffen in een handschrift in Koblenz.³⁷ Sindsdien zijn geen nieuwe fragmenten opgedoken, tot de vondst in het archief van Yvelines.

Vooraleer nader in te gaan op fragment Y, geven we hieronder een chronologisch geordend overzicht van de handschriftelijke en gedrukte overlevering van de Martijngedichten zoals die tot op heden is te reconstrueren. Het gaat om, bij elkaar, vijftien tekstgetuigen. Een fragment dat tot in 1940 in de universiteitsbibliotheek van Leuven werd bewaard en toen verloren is gegaan, hebben we niet als een aparte tekstgetuige in het overzicht opgenomen. Het kan volgens de *BNM-1* hebben behoord tot dezelfde codex als het fragment in Cologny-Genève (*Ge*).³⁸ We geven in het schema voor elke tekstgetuige eerst de sigle en dan, op basis van secundaire literatuur, een datering, oorspronkelijke lokalisering, huidige bewaarplaats en signatuur, de huidige staat en inhoud van de oorspronkelijke codex, en tot slot enkele referenties naar studies en edities.³⁹

34 Mertens 1978, 9–81.

35 Pleij 1986, 126; persoonlijke communicatie door Herman Pleij, 15-11-2018. Volgens de website *Bibliissima*, die zich kennelijk baseert op informatie die door Herman Pleij werd bezorgd, gaat het om *Wapene Martijn* vs. 1–84 en 716–975, *Dander Martijn* vs. 10–99 en *Van der Drievoudeheide* vs. 430–507, zie *Bibliissima*, s.v. ‘Res Inc 223’. De dubbelbladen waren in 1986 nog bevestigd in een oude druk maar worden tegenwoordig onder een eigen signatuur bewaard (Lyon, Bibliothèque municipale, ms 6848; persoonlijke communicatie door conservator Monique Hulvey, 27-08-2019). De oude druk waaruit het fragment afkomstig is, een Latijnse incunabel uit 1490, wordt in dezelfde bibliotheek bewaard onder signatuur Rés Inc 223, en werd gedigitaliseerd door Google Books. Vooraan in die gedigitaliseerde versie is een spiegelafdruk van de *Martijns* zichtbaar die mogelijk nuttig zal blijken wanneer er een editie van het fragment in Lyon wordt gemaakt (vgl. Pleij 1986, 126: ‘[t]er plaatse is dank zij de bereidwilligheid van de assistent-conservator geprobeerd om dit los te weken. Maar de tekst liep over op het hout en werd compleet onleesbaar, vandaar dat de poging gestaakt is, onder de belofte dat men zich zou bezinnen op adequater technieken’). Op basis van deze spiegelafdruk én drie zwartwit kopieën in de reeks ‘Specimina’ van de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* – ons vriendelijk bezorgd door dr. André Bouwman (UB Leiden) – kan worden vastgesteld dat er in Lyon meer tekst is overgeleverd dan tot nu bekend was gemaakt. Het gaat meer bepaald om *Wapene Martijn* vs. 1–169 en 716–975, *Dander Martijn* vs. 1–99 en *Van der Drievoudeheide* vs. (ca. 340)–507. Hoewel Pleij sprak over ‘twee bladen’ (1986, 126) gaat het wel degelijk om twee dubbelbladen: het binnenste en buitenste dubbelblad van een katern dat enkel de drie *Martijns* van Maerlant bevatte. Hoe het fragment-Lyon zich verhoudt tot de andere tekstgetuigen – en tot Y – is nog niet onderzocht.

36 Breugelmans 1986.

37 Overgaauw 1996.

38 ‘Olim Leuven, UB: s.o.’, in *BNM-1 online*; zie tevens Mertens 1978, 97–99 waar het Leuvense fragment niet enkel vragenderwijs wordt gelinkt aan fragment *Ge* (noot 104) maar ook aan het Brusselse fragment *Br* (noot 97).

39 Niet opgenomen in het overzicht is de overname van een enkele strofe uit *Dander Martijn* in het handschrift Den Haag, KB, 73 G 26, het zogenaamde fragment Van Iterson. Zie daarover Mertens 1978, 77–81. Interessant is verder het overzicht van ‘verloren of onbekende hss. en onjuiste vermeldingen’, Mertens 1978, 10–11. Deschamps & Mulder 2003, 1–2, melden de vondst van 22 hartstroomjes in handschrift Brussel, KB, hs. 77–78. Het gaat om restjes van een veertiende-eeuws handschrift met (minstens) Martijn 1 en Martijn 2. Het is vooralsnog onduidelijk of van dit handschrift reeds fragmenten bekend waren.

Sigle	Datering	Lokalisering	Bewaarplaats en signatuur	Huidige staat en inhoud	Referenties
C	1320-1340	Brabant/Gelre (Den Bosch of Mariënweerd)	Groningen, UB: 405 ('Gronings-Zutphense handschrift')	Volledig; <i>Martijn 1</i> en 3, naast o.a. <i>Van den verkeerden Martine</i> en <i>Rijmbijbel</i> .	Verdam & Leendertz 1918, xiii-xiv; Hermans 1979; Biemans 1996; Reynaert 2005.
E	XIV	Vlaanderen	Heidelberg, UB: 200	Fragmentarisch; <i>Martijn 1, 2</i> en 3	Verdam & Leendertz 1918, xiv-xv; Mertens 1978, 62-66.
Ge	XIV	?	Cologne-Genève, BB: 101	Fragmentarisch; <i>Martijn 1</i> en 2.	Gruijs & Mertens 1975; Mertens 1978, 66-69.
K	XIV-d (na 1380)	?	Koblenz, LA, Best. 701 Nr. 262 (met name dl. II in dit convoluut)	Volledig; <i>Martijn 1</i> als onvoltooide toevoeging in katern met vooral Latijnse exemplen; begin van <i>Martijn 1</i> ontbreekt door materiële lacune (ontbrekend blad).	Overgaauw 1996.
G	XIV-d	Henegouwen (Herne)	Gent, UB: 1374 ('Heber-Serrurecodex')	Volledig; <i>Martijn 1, 2</i> en 3 en veel ander werk, o.a. <i>Spiegel historiael</i> en <i>Vierde Martijn</i> .	Verdam & Leendertz 1918, xvi; Mertens 1978, 37-43; Kwakkel 2002, 242-245.
W	1393-1394	Henegouwen (Herne)	Wenen, öNB: 13708	Volledig; <i>Martijn 3</i> naast teksten over o.a. Westers Schisma.	Verdam & Leendertz 1918, xvi; Kwakkel 2002, 264-271; Kestemont 2005.
L	XIV-d	?	Lyon, BM, Rés Inc 223	Fragmentarisch; <i>Martijn 1, 2</i> en 3.	Pleij 1986.
Br	ca. 1400	?	Brussel, KBR: 19570	Fragmentarisch; <i>Martijn 1, 2</i> en 3.	Mertens 1978, 57-61; Deschamps & Mulder 2007, 24.
A	XV-a	Vlaanderen (Gent)	Stuttgart, WLB: Cod. poet. et phil. 2° 22 (deel II van 'Comburgse handschrift')	Volledig; <i>Martijn 1, 2</i> en 3 naast veel andere teksten van Maerlant.	Verdam & Leendertz 1918, xiii; Mertens 1978, 15-25; Brinkman & Schenkel 1997.

B	XV-ab	Holland	Den Haag, KB: 76 E 6 ('Haagse Pelgrimage-handschrift')	Volledig; <i>Martijn</i> 1, 2 en 3 als aanvulling op <i>Die pelgrimage vander menscheliker creaturen</i> .	Verdam & Leendertz 1918, xiv; Mertens 1978, 26-30; Biesheuvel 2005, 57-60.
Z	ca. 1450	?	Gent, KANTL: 6	Onvoltooid en niet opengesneden (!); <i>Martijn</i> 1, 2 en 3 (maar onvolledig).	Verdam & Leendertz 1918, xvi; Mertens 1978, 69-76; Obbema 1996, 58 en 63.
F	ca. 1475	Brabant	Den Haag, KB: 73 F 19 ('Clignett-Serrure-handschrift')	Volledig; <i>Martijn</i> 1, 2 en 3, naast <i>Dietsche doctrinale</i> .	Verdam & Leendertz 1918, xv; Mertens 1978, 30-37.
O	ca. 1480	Vlaanderen (Brugge)	Oxford, BL: Canonici Misc. 278 (convoluut)	Volledig; <i>Martijn</i> 1, 2 en 3, met Latijnse vertaling door Johannes Bukelare, plus cisiojanus.	Verdam & Leendertz 1918, xv; Mertens 1978, 43-53; Besamusca 2017.
D	1496	Brabant (Antwerpen)	Den Haag, KB: 150 F 40 (druk)	Volledig; <i>Martijn</i> 1, 2 en 3.	Verdam & Leendertz 1918, xv; Mertens 1978, 53-57.
D2	na 1496	Brabant (Antwerpen)	Leiden, UB: LTK 1021 (druk)	Fragmentarisch; <i>Martijn</i> 1 en 2.	Breugelmans 1986.

Beschrijving van fragment Y

Bewaarplaats en signatuur

Montigny-le-Bretonneux, Archives départementales des Yvelines: hs. 1F 180.

Materiaal en samenstelling

Fragment Y is een perkamenten dubbelblad van 287 mm breed en 210-216 mm hoog. Het eerste blad is 159 mm breed en 210 mm hoog. Het tweede blad is 128 mm breed en 216 mm hoog en is langs de rechterzijde besnoeid, hetgeen tekstverlies teweeg heeft gebracht. Beide folia zijn langs de bovenzijde zonder tekstverlies besnoeid. Door hergebruik van het dubbelblad (zie hieronder) zijn verder een aantal passages in de tekst afgesleten, maar met UV-licht is het meeste toch leesbaar.

Inhoud

F. 1: *Wapene Martijn*: vs. 1-178.

F. 2: *Van der Drievoudecheide*: vs. 325-429 en 443-507 (strofe 34 ontbreekt).

Opmaak

De tekst is verdeeld over twee kolommen van 45 regels. Kolommen 2va en 2vb zijn afwijkend: kolom 2va telt 41 regels (zodat 2vb met een nieuwe strofe kon starten) en kolom 2vb slechts 39 regels (einde van het gedicht). Er zijn prickings aanwezig op f. 1r, vreemd genoeg zowel prikken als sneetjes (de sneetjes iets verder naar buiten, maar met dezelfde gemiddelde regelafstand). Op f. 1r en f. 2v is liniëring zichtbaar. De tekstspiegel is 183 mm hoog en 125 mm breed (gemeten op f. 1r). De breedte van de tekstkolommen is 55 mm. De majuskelkolom is 5 mm breed en 2 mm verwijderd van de tekstkolom. De binnenmarge en ondermarge zijn respectievelijk 22 mm en 28-29 mm. Er zijn geen custoden, signaturen of foliëring zichtbaar.

Schrift en datering

De tekst is gekopieerd in een littera textualis. Op basis van een aantal kenmerken kan de hand worden geplaatst in het laatste kwart van de veertiende eeuw of omstreeks 1400. Tot die conclusie kwam Erik Kwakkel, die op ons verzoek foto's van fragment Y heeft bestudeerd:

De lettervormen zijn wat rommelig (weinig precies) uitgevoerd, in een stijl die in de vijftiende eeuw gewoner wordt. [...] Ik zou het schrift [...] '1375-1400, of ca. 1400' dateren, om aan te geven hoe laat het wel niet in de veertiende eeuw is te plaatsen [...]. Ik zie bovendien dat de linker haal van de *v* niet hoger is dan de rechter haal, ofwel dat die linker haal soms iets hoger is. Dat past heel goed bij deze datering – in de vijftiende eeuw is de hoogte van die twee poten meestal gelijk, terwijl in de veertiende eeuw het contrast groter is.⁴⁰

Rubricering

Op f. 1ra vangt *Wapene Martijn* aan met een rode initiaal *W* van zes regels hoog. De eerste letter van de andere strofen is een rode lombarde van twee regels hoog. In totaal zijn er 24 lombarden die in onderstaande editie vet zijn gedrukt. De eerste letters van de twee versregels die op gelijke hoogte staan met de lombarde zijn vaak opgehoogd met rode inkt. Ook de beginletters van de verzen zijn in de majuskelkolom elk apart met rode inkt doorstreept. Door de aanwezigheid van de rode initiaal *W* is er voor de eerste vier verzen van het eerste Martijngedicht geen majuskelkolom, maar ook de beginletters van die versregels zijn met rode inkt doorstreept. Voorts zijn er in de bovenste regel van een kolom vaak schijnbaar willekeurig één of twee letters met rode inkt doorhaald. Tot slot zijn ook de begrenzingspunten voor en na Romeinse cijfers met rode inkt gerubriceerd.

Lokalisering

Evert van den Berg en Amand Berteloot hebben in 1993 omstandig aangetoond dat Jacob van Maerlant zijn werken in het Vlaams schreef, zij het dat hij de scherpste kantjes van zijn Vlaamse dialect vermeed en af en toe ook taalvormen hanteerde die binnen Vlaanderen minder gebruikelijk waren, maar die hem wel konden helpen bij het laten rijmen van zijn teksten – de *misselike tonghe* zoals hij die zelf noemde.⁴¹ Fragment Y daarentegen lijkt niet Vlaams te zijn, maar Brabants. Dat leiden we af uit het frequente gebruik van Brabantse vormen in plaats van Vlaamse zoals *opdat* in plaats van *updat* (vs. 390, 502; zie ook vs. 166, 365) en *dunct* in plaats van *dinct* (vs. 66, 496). Naar Brabant wijzende dialectmarkeerders zijn verder *si* (in plaats van het Vlaamse *soe*) ter aanduiding van het vrouwelijk persoonlijk voornaamwoord ‘zij’ (vs. 61, 73, 84, 90, 329, 333) en *selke* (vs. 369).⁴²

Om meer zekerheid te krijgen over deze lokalisering hebben we fragment Y ook voorgelegd aan Evert van den Berg. Het taalgeografisch onderzoek dat hij voor ons uitvoerde, leidde met meer precisie tot dezelfde conclusie:

De Vlaamse ondergrond van Maerlants Martijns is nog aanwijsbaar in sommige rijmen: *pit* (= put): *wit* (vs. 20–21), *cochte: volbrochte* (vs. 51–52), *dinne* (dun): *beginne* (vs. 452–453). Uit de Vlaamse achtergrond zijn blijven staan *tooch/toech* (= toon, vs. 63), *getoghen* (vs. 85) en *wilde* (vs. 333, algemeen is *woude*). Vergeleken met de kritische editie door Verdam en Leendertz is die Vlaamse ondergrond echter op een aantal plaatsen weggewerkt: *dinct* > *dunct* (vs. 66 en 496), *tliff* > *dlijf* (vs. 138), *ant legher* > *dleger* (vs. 151), *upt* > *opt* (vs. 166) en *uprande* > *oprande* (vs. 365), *renen* > *reinen* (vs. 340), *helich* > *heilic*[...] (vs. 393) en *rene* > *reine* (vs. 414). Bovendien zijn er meer oostelijke, Oost-Vlaams/Brabantse eigenaardigheden toegevoegd: *sulc* > *selc* (vs. 117), *sulke* > *selke* (vs. 369) en *cleet: steet* ipv *cleet: vergheet* (vs. 467–468). Moeilijk te plaatsen is *sel: duvel* (vs. 127–128 in zowel Y als de kritische editie): *sel* is Hollands en is dus mogelijk een voorbeeld van ‘misselike tonghe’. De conclusie is in ieder geval duidelijk: alles wijst in de richting van Brabant.⁴³

Situering in de oorspronkelijke codex

Het fragment is een dubbelblad met op f. 1r het begin van *Wapene Martijn* en op f. 2v het slot van *Van der Drievoudecheide*. Op de tussenliggende bladen zal de rest van die twee gedichten hebben gestaan, dat wil zeggen (maximaal) 797 verzen van *Wapene Martijn* en (maximaal) 324 verzen van *Van der Drievoudecheide* (maximaal omdat er mogelijk verzen of strofen werden overgeslagen). Dat zijn samen (maximaal) 1121 verzen. Met een opmaak van 2 × 45 regels (maximaal 360 verzen per dubbelblad) zijn dat 41 verzen te veel om op drie dubbelbladen te passen. Als we daarentegen veronderstellen dat ook *Dander Martijn* (maximaal 338 verzen) in de codex was opgenomen – zoals de verdere overlevering van de Martijngedichten doet vermoeden⁴⁴ – bestaat de lacune wellicht uit vier dubbelbladen (maximaal 1440 verzen), waarbij we dan

⁴¹ Van den Berg & Berteloot 1993.

⁴² Vgl. Van den Berg 1986.

⁴³ Persoonlijke communicatie door Evert van den Berg, 18-09-2019. Zie voor de achterliggende methode Van den Berg 1986 en Van den Berg 1994.

⁴⁴ Zie daarvoor het bovenstaande overzicht van de Middelnederlandse overlevering, de voetnoot over fragment L en de persoonlijke communicatie door Daniël Ermens, 21-07-2019.

moeten aannemen dat deze lacune minstens 19 verzen minder telde dan de overeenkomstige delen in de standaardeditie. Dit is niet onwaarschijnlijk, aangezien in het wel overgeleverde deel van *Van der Drievoudecheide* ook een strofe is weggevallen (strofe 34, zijnde vs. 430–442). Ook in andere handschriften ontbreken af en toe strofen. Zo ontbreken in het Comburgse handschrift (A) strofe 19–22 van *Van der Drievoudecheide* en in de Antwerpse druk van Hendrick den Lettersnider (D) ontbreekt strofe 33 van datzelfde gedicht.⁴⁵ Kortom, het lijkt erop dat het bewaarde blad het buitenste blad vormde van een katern bestaande uit vijf dubbelbladen, een *quinio*, met daarin de drie Martijngedichten van Maerlant. Dit katern kan zelfstandig hebben gefunctioneerd, als een schriftje op zichzelf. In de terminologie van Erik Kwakkel kan dit katern een afzonderlijke productie- én gebruikseenheid zijn geweest.⁴⁶ Dat het katern ook daadwerkelijk werd ingebonden, blijkt uit de gaatjes in de verticale vouw.

Vooralsnog lijken er geen andere fragmenten bewaard te zijn gebleven van de codex waartoe *Y* oorspronkelijk behoorde. Op basis van de codicologische en inhoudelijke beschrijvingen van de overgeleverde tekstgetuigen zouden de fragmenten *E* (Heidelberg) of *Z* (Gent) uit dezelfde codex kunnen komen als fragment *Y*. Zowel de inhoud als het aantal versregels per kolom zijn compatibel. De Heidelbergse fragmenten kunnen echter uitgesloten worden omdat F.J. Mone, de negentiende-eeuwse bezitter van het fragment, slechts één van de twee dubbelbladen overleverde aan de Heidelbergse universiteitsbibliotheek: het andere dubbelblad ging omstreeks 1887 verloren en bevatte inhoud die overlap vertoonde met fragment *Y*.⁴⁷ Het Gentse fragment *Z* is eveneens onwaarschijnlijk omdat het fragment als vijftiende-eeuws wordt gedateerd en de beginletters van de versregels ‘nu weer wel, dan weer niet losstaan’ en ‘per strofe in één haal met rood opgehoogd’ zijn.⁴⁸

Geschiedenis en gebruikssporen

Behalve een verticale vouw – uit de tijd dat het perkamenten dubbelblad *Y* als buitenste blad van een katern functioneerde – is ongeveer halverwege ook een horizontale vouw aanwezig met daarin ook enkele bindgaatjes. Dat duidt erop dat dit dubbelblad – maar dan anders gevouwen – is gaan dienen als omslag voor een langwerpig document. Meer bepaald moet het gaan om een papieren cijnsregister. Tussen kolommen 2va en 2vb staat immers in moderner schrift *Papier censier du prieuré de marquemont comme aussy / un memoire de son revenu* (zie afb. 2).⁴⁹ De priorij van Marquemont is omstreeks 1880 afgebroken en lag in de huidige Franse gemeente Monneville (departement Oise, zo’n vijftig kilometer ten noordwesten van Parijs) en was gelieerd aan de nabijgelegen abdij van Saint-Martin de Pontoise.⁵⁰ De archiefstukken van Marquemont zijn bewaard in de departementale archieven van Val-d’Oise (Pontoise). Isabelle

⁴⁵ Verdam & Leendertz 1918, xiii.

⁴⁶ Kwakkel 2002, 4–6.

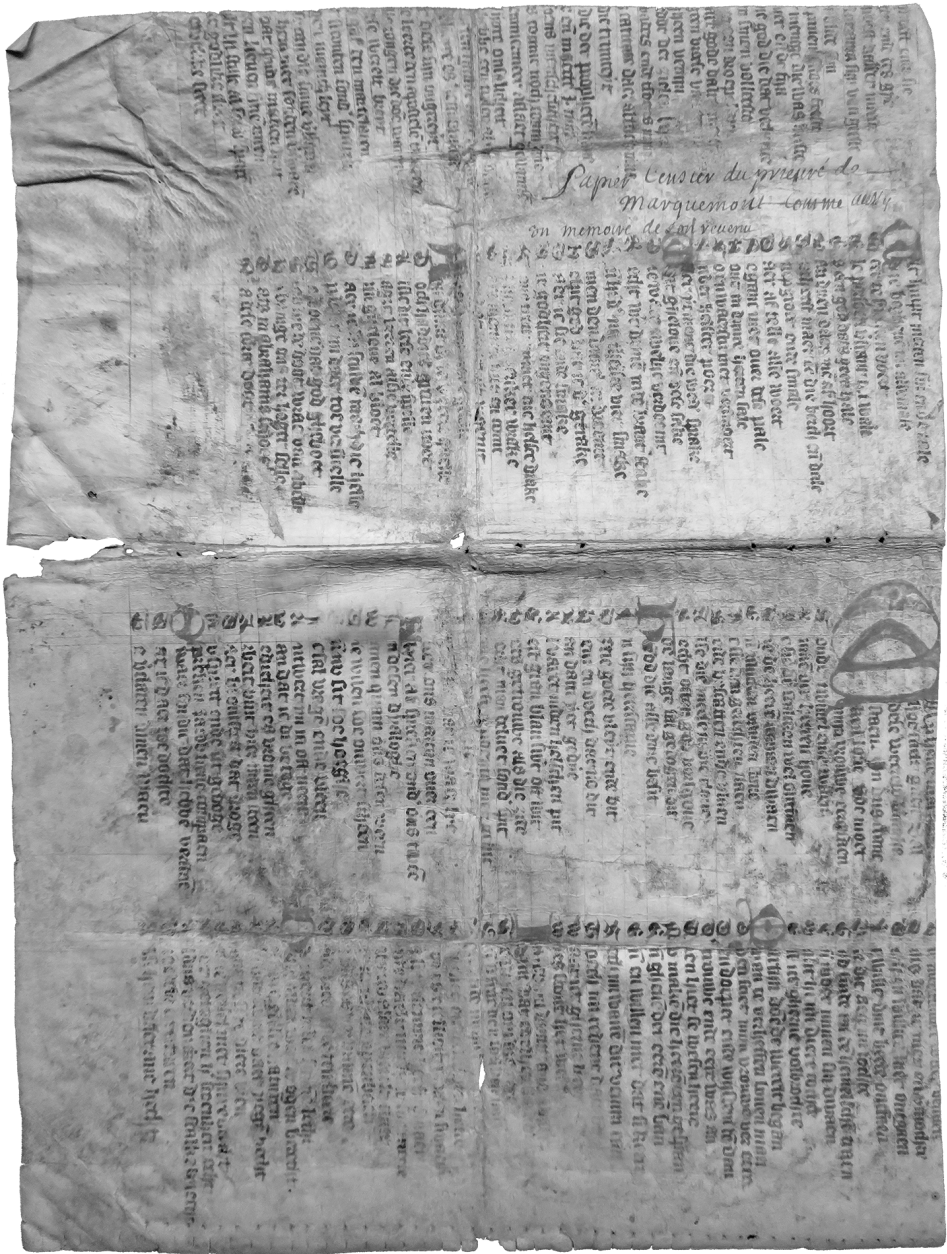
⁴⁷ Mertens 1978, 11 (de overlap betreft *Van der Drievoudecheide*, vs. 325–362).

⁴⁸ Mertens 1978, 73.

⁴⁹ Het woord *comme* is doorgeshaald.

⁵⁰ Graves 1827, 300. Zie tevens het onderdeel ‘Patrimoine et témoignages’ op de website van de gemeente Monneville <<http://www.monneville.com/patrimoine.html>> (geraadpleegd op 16-05-2019).

Afb. 2 Fragment Y in opengevouwen toestand met bovenaan fol. 2v en onderaan f. 1r. De verwijzing naar Marquemont staat rechtsboven tussen de kolommen 2va en 2vb. De rechterzijde van het dubbelblad zoals het hier getoond wordt, vormde de voorzijde van het cijsregister van Marquemont, de linkerzijde vormde de achterzijde.

Brethauer en Anne-Laure Alard-Bonhoure (Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne) zijn daar gaan zoeken naar een link met fragment Y. In archiefdoos 9H 86 vonden ze inderdaad een langwerpig cijnsregister waarvoor fragment Y als omslag kan hebben gediend. Dat cijnsregister is op basis van het schrift omstreeks 1440-1460 te dateren.⁵¹ Op welk moment fragment Y als omslag van dat stuk is gaan dienen, is niet te achterhalen. Dat kan rond het midden van de vijftiende eeuw zijn geweest, maar ook later. De vraag hoe het Brabantse fragment in de omgeving van Marquemont is beland, is helaas niet te beantwoorden.

Wijze van uitgeven

Om Y toegankelijk te maken voor verder onderzoek hebben we geopteerd voor een diplomatische editie met rechts daarnaast de betreffende passages uit de kritische standaardeditie van Verdam en Leendertz uit 1918. Die standaardeditie is gebaseerd op de tekst in het Comburgse handschrift (A), maar met deels aangepaste spelling, toevoeging van interpunctie en vooral ook met pogingen – op basis van de varianten – om de oorspronkelijke, dertiende-eeuwse tekst van Maerlant dichter te benaderen.⁵²

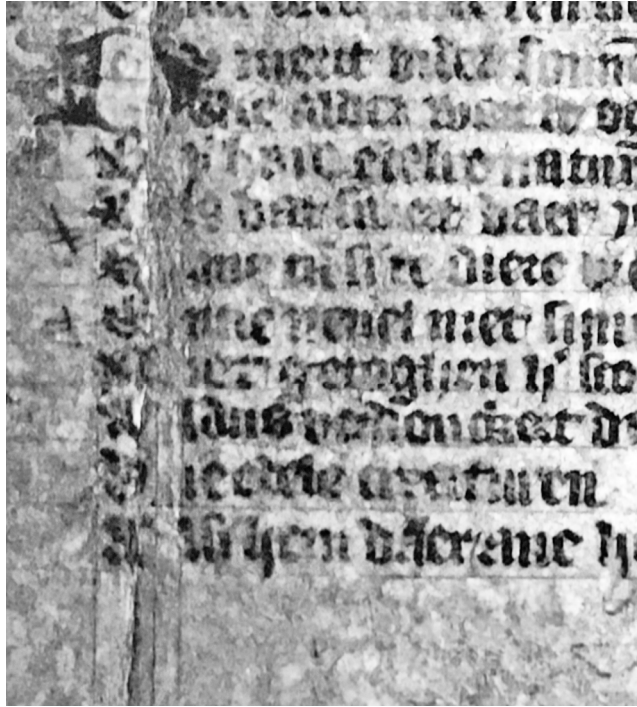
De diplomatische editie van Y is geïnspireerd door de uitgave van de *Fragmenten van de Roman van Heinric en Margriete van Limborch*.⁵³ Het gebruik van de vormvarianten *u-v*, *i-j* en *uu-w* is niet genormaliseerd. Kapitalen van *i* en *j* worden telkens als *I* getranscribeerd omdat er van die grafemen als kapitaal slechts één vorm bestaat. De Romeinse cijfers worden gehandhaafd en niet weergegeven met hun Arabische variant. Opnieuw worden de korte en lange *i* letterlijk overgenomen. Ook eventuele begrenzingspunten zijn weergegeven zoals ze in de tekst voorkomen. De rode initiaal aan het begin van *Wapene Martijn* (6 regels hoog) en alle rode lombarden (telkens 2 regels hoog) zijn in de editie vet gedrukt. Interpunctie vormt voor fragment Y zelden een probleem aangezien er haast geen leestekens aanwezig zijn. Afkortingen zijn opgelost en worden in de transcriptie telkens aangeduid door cursieve weergave van de oplossing. De verzen 83 en 84 van *Wapene Martijn* hebben we in onze editie omgekeerd ten opzichte van de volgorde in het handschrift omdat elk van deze verzen in de linkermarge door de kopiist (of eventueel een latere gebruiker) is gemarkeerd met een symbool dat vooral met UV-licht zichtbaar is (zie afb. 3) en dat kennelijk als correctieteken mag worden geïnterpreteerd. Met de gecorrigeerde volgorde sluit Y aan bij alle andere tekstgetuigen.

51 De hypothese dat fragment Y diende als omslag van het ongedateerde cijnsregister, wordt indirect bevestigd doordat de omslag van een ander langwerpig register in het archief van Val-d'Oise (eveneens 9H 86) tegenwoordig samen met Y worden bewaard in het archief van Yvelines (hs. 1F 183; een dertiende-eeuws commentaar op de *Coutume du Vermandois*). Persoonlijke communicatie door Isabelle Brethauer, 07-07-2016.

52 Zie 'Wijze van uitgave' in Verdam & Leendertz 1918, cvi-cvii.

53 Zie 'Wijze van uitgeven' in De Wachter e.a. 2001, 59-67.

Afb. 3 Correctietekens bij de verzen 83 en 84 van *Wapene Martijn* (f. 1rb). Foto gemaakt met uv-licht.

We hebben de transcriptie van *Y* voorbereid met foto's, maar zijn ook twee keer ter plaatse gegaan in Montigny-le-Bretonneux waarbij we het fragment hebben kunnen bestuderen en fotograferen met uv-licht. Daarbij hebben we het fragment samen met een eenvoudige uv-lamp in een gesloten doos geplaatst en vervolgens foto's gemaakt door een kier. Dat werkte bijzonder goed voor de passages waar de inkt is weggesloten. Passages, woorden of woorddelen waarvan de lezing onzeker is gebleven, zijn tussen ronde haken geplaatst. Ronde haken met daartussen een beletselteken duiden passages aan die zelfs met uv-licht vooralsnog niet leesbaar zijn. Ongeacht de omvang van zulke passages wordt telkens (...) gebruikt.⁵⁴ Met vierkante haken worden materiële lacunes aangeduid. Het gaat met name om passages die bij het besnoeien zijn weggevallen. We gebruiken [...] ongeacht de omvang van de lacune. Het symbool Ø wordt gebruikt om aan te geven dat er in *Y* versregels ontbreken ten opzichte van de standaardeditie.

⁵⁴ Dat is een afwijking ten opzichte van de editie van de *Limborch*-fragmenten. Daar wordt immers wel getracht de omvang van de onleesbare passages aan te duiden. Zie De Wachter e.a. 2001, 61–63.

Diplomatische editie van *Y* naast de kritische standaardeditie*Wapene Martijn*Fragment *Y*

Standaardeditie (Verdam & Leendertz 1918, 1-8)

<p>ira WAphene martijn hoe saelt gaen Sal dese weerelt langhe staen. In dus cranc ken loue Soe moet mijn vrouwe eere saen 5 Sonder twiuel ende waen Rumen der heeren houe Ic sie <i>den</i> scalcken wel ontfaen Die de heeren (<i>conn</i>)en dwaen Ende plucken vanden stoue 10 Ic sie den gerechten slaen Beide bescatten en vlaen Also die meese in die cloue Recht often god verscroue Hoe lange sal gedogen dit 15 God die alle dinc besit In sijn heerscaepie Dattie goede vleyt ende bit Hem en doech dat no dit Van datti yet gedye 20 Al varet inden helschen pit Eest grau blau swart oft wit Hets getrouwe als die zide Recht man deluet <i>sonder</i> spit Hine heeft poente niet gehit 25 In (...) baelgye (...)et dat ic waer lye Laet ons martijn ouer een Hier af spreken <i>onder</i> ons twee<i>n</i> In desen dyaloghe 30 Wanen quam ons deser ween Die wilen soe onwert scheen Ende <i>nv</i> sit soe hoeghe Ic sal vragen ende vleen Antwert nu ia oft neen 35 Van dat ic di betoge Ledicheit es vrome gheen Arbeit vint vier inden steen Daer bi ontsteect dat droge Nv spreect ende ict gedoge 40 Spreken Iacob lieue compaen Waer soudic dat hebben <i>verstaen</i> Dat ic daer toe dochte Te <i>verclaren</i> dinen waen</p>	<p>‘Wapene, Martijn! hoe salt gaen? Sal die werelt iet langhe staen In dus cranken love? So moet vrouwe ver Ere saen Sonder twifel ende waen Rumen heren hove. Ic sie den valschen wel ontfaen, Die de heren connen dwaen Ende plucken van den stove; Ende ic sie den rechten slaen, Bede bespotten ende vaen Also die mese in die clove, Recht offene God verscroue. Hoe langhe sal ghedoghen dit God, die alle dinc besit In sine heerscapië, Dat die goede vleeut ende bit Ende hem ne dooch no dat no dit, Dat hi iet ghedië? Al gaet in den helschen pit, Eist blaeu, graeu, swart of wit, Hets ghetrouwe als die sië. Recht man delvet <i>sonder</i> spit, Hine hevet te pointe niet ghehit In neghere baelgië. Mi es leet dat ic waer lieë. Laet ons, Martijn, over een Hier af spreken onder ons twee<i>n</i> In dit dialoghe, Wanen eerst quam dese ween: Die wilen so onweert scheen, Ende nu sit so hoghe. Ic sal vraghen ende vleen; Berecht mi ja of neen, Van dat ic di betoghe. Ledicheit es vrome negheen, Aerbeit vint vier in den steen, Daerbi ontsteect dat droghe. Nu spreect ende ic ghedoghe.’ “Spreken, Jacop, lieve compaen! Waer soudic dat hebben verstaen, Dat ic daer toe dochte, Te verclarne dinen waen,</p>
---	---

irb	Die met twiuel waer beuaen	Die in twifele ware bevaen?
45	Dats dat ic niet en vermochte	Dats dat ic niet en vermochte.
	Doch en willicx niet ontgaen	Doch en willics niet afstaen,
	Ic wille dine beede ontfaen	In wille dine bede ontfaen,
	Die dit aen mi sochte	Die dit ane mi besochte.
	God sinde mi den hemelschen traen	God sende mi den hemelschen traen
50	Ende moet minen sin dwaen	Ende moet mine sinne dwaen,
	Want hi mi diere cochte	Want hi mi diere cochte
	Ende ict gherne volbrochte	Ende ict gherne vulbrochte.”
	Martijn doen de werelt began	‘Martijn, doe die werelt began,
	man te verheffen bouen man	Man te verheffene boven man,
55	Doen sciet mijn vrouwe ver eere	Doe schiet mijn vrouwe ver Ere
	Den dorper ende wijstem den dan	Den dorper ende wijsdem den dan;
	Daer trouwe ende eere was an	Daer trouwe ende doghet was an,
	Dien hiet se wesen heere	Dien hiet soe sijn here.
	Nv maken die heeren een gespan	Nu maken die heren een ghespan
60	Ende gheuen der eeren enen ban	Ende gheven der Eren enen ban
	Ende en willen niet dat si keere	Ende willen niet dat soe kere.
	Sech mi wanen dit venijn ran	Sech mi, wanen dit venijn ran,
	Toech mi redene daervan	Tooch mi redene daervan,
	Want ict gherne leere	Want ic gherne lere,
65	Wies scout het weere	Wies scult dat het were.’
	Iacob mi dunct ouerwaer	“Jacop, mi dinct overwaer:
	Sint dat edelheit hadde vaer	Sint dat edelheit hadde vaer
	Te pinen om die eere	Te pijnne omme die ere,
	Ende so trac den scalke nare	Ende soe trac den scalken naer,
70	(...) rade nv hier(...)	Die raden nu hier, nu daer,
	Ende niet en scelden den heere	Ende niet schelden den here,
	Soe es edelheit worden swaer	So es edelheit worden so swaer,
	Dat si (...) clemmen heeft ommaer	Dat soe te clemmene heeft ommaer
	Ende daelt int lanc (...) meere	Ende daelt in lanc so mere.
75	Dats nv alder werelt claer	Dits nu al der werelt claer
	Ende (...)siene openbaer	Ende oghesien ende openbaer;
	Dat dus es verbannen eere	Dus es verbannen Ere
	Ende weder staen ten keere	Ende wederstaen ten kere.
	Nv merct bider sonnen lecht	Nu merc bi der sonnen lecht
80	Dat alder werelt ogen berecht	Dat al der werelt oghen berecht
	Bi hare edelre naturen	Bi sire edelre naturen:
	Als dat swerc daer yegen vecht	Alse dat swerc daer jeghen vecht
	Entie neuel met sijnre drecht ⁵⁵	Entie nevel met sire drecht,
	Sone can si te diere vren	Sone can soe tier uren
85	Niet getoghen haer scoenheit echt	Niet ghetoghen haer soonheit echt;
	Aldus verdonckert die scalke knecht	Aldus verdonkert die scalke knecht
	Die edele creaturen	Die edele creaturen,
	Alsi hem daer ane hecht. ⁵⁶	Alse hi hem daer ane hecht
iva	Ende haer edelheit verplecht	Ende hare edelheit verplecht,

55 In het fragment Y staan vs. 83-84 feitelijk in omgekeerde volgorde. In de linkermarge zijn beide verzen echter door de kopiist of een latere gebruiker gemarkeerd met een symbooltje ≠ dat kennelijk als correctieteken is op te vatten. Die gecorrigeerde volgorde hebben we in onze editie nagevolgd.

56 Op het einde van dit vers staat een punt in rode inkt.

- 90 Dat si laet ghedueren
By haer den scalken sueren
Sint dat scalke droeghen ouereen
Dat neen was la neen
Ende hem dat wijsheit dochte
- 95 Ende edelheit daer omme green
Want daer wasdom vut scheen
Wanen dat comen mochte
Soe es edelhert worden steen
Want haer ontfermt dinc gheen
- 100 Dan daer men gelt vut knochte
God gheue hem den langhen ween
Die te knagen gaf dit been
Den edelen ghedochte
Want hire mort aen wrochte
- 105 Wat sal zegel ende was
Ende brieue die gewagen das
Van dat lansheeren gheuen
Hets el niet dan gedwas
Alsoe lief hadt mi .I. sas
- 110 Oft een vriese bescreue
Trouwe es broescer dan gelas
Die wilen soe starc was
Es nv te broken bleuen
Ic waens noyt heere genas
- 115 Die scalke tsinen rade las
Hine moeste in dinde sneuen
Ende selc sijns lants verdreuen
Martijn du berechts mi wel
Hier bi sijn die heeren fel
- 120 Ende wandelen inde tale
In weeter wat toe seggen el
Die scalke hout boesheit ouer spel
Hi pijnt hoet hi doget versmale
Caym sloech den edelen abel
- 125 Dus soect die scalke sijns heeren vel
Hoe hine trect te dale
God die ons noch doemen sel
Hem biddic datti den duuel
Inden lesten male
- 130 Metten scalcken betale
Martijn nv berecht mi dies
Oft een god die noyt en wies
Berecht alle creaturen
- ivb** Dan heeft die quade⁵⁷ de kies
- 135 Entie goede valt int verlies
Wie sal dit voer recht curen
Mijn sin seit nv als een ries
Hi die adame dlijf in blies
- Dat soe laet gheduren
Bi hare den scalken suren.
Sint scalke droeghen overeem
Dat neen wart ja ende ja neen,
Ende hem dat wijsheit dochte,
Ende edelheit daer omme green,
Want daer wasdom ute scheen,
Wanen dat comen mochte,
So es edel herte worden steen,
Want haer ontfermt dinc engheen
Dan daer men ghelt ute cnochte.
God gheve hem den langhen ween,
Die te cnaeuwene gaf dit been
Den edelen ghedochte,
Want hire moort an wrochte.
Wat sal seghel ende was
Ende brieue, die ghewaghen das
Van dat dese heren gheven?
Hets al niet, hets een ghedwas;
Else lief hadt mi een wilt Sas
Oft een Vriese bescreuen.
Trouwe es brooscher dan een glas;
Die hier te voren so sterc was,
Soe es tebroken bleuen.
Ic waens noit landshere ghenas,
Die scalke te sinen rade las,
Hine moeste int ende sneuen
Ende sulc sijn slands verdreven.”
‘Martijn, du berechts mi wel:
Hierbi sijn die heren fel
Ende wandel in die tale.
In weeter wat toe segghen el.
Die scalc hout boosheit over spel:
Hi pijnt, hoe hi doghet versmale.
Caym slouch den edelen Abel;
Dus soect die scalc sijns heren vel,
Hoe hine ghetrect te dale.
God, die ons noch doemen sel,
Biddic dat hi den duvel
In den joncsten male
Metten scalcken betale.
Martijn, nu berecht mi dies
Berecht een God, die noit en wies,
Alle creaturen,
Twi hevet die quade dan den kies
Entie goede valt int verlies?
Wie salt over recht curen?
Mijn sin seghet mi als een ries:
Hi die Adame tlijf inblies,

57 De *d* in *quade* is met rode inkt doorstreept.

	Die meester der naturen	Die meester der naturen,
140	Heeft beuolen merct en besies	Hevet bevolen – merc ende besies –
	Dese dinc es waer soe gies	Dese dinc – eist waer, so ghies –
	Der blinder auonturen	Der blender aventuren,
	Die verkeert telker vren	Die verkeert telker uren.’
	Iacob segt bestu verdoort	“Jacop, sech, bestu verdoort?
145	Auonture nes maer .I. woert	Aventure es maer een woort
	Uan gheueinster spraken	Van gheveinsder spraken.
	Brincstu ongeloue voert	Brincstu onghelove voort?
	God siet alle dinc ende hoert	God siet alle dinc ende hoort;
	Wiltu den duuel maken	Wiltu den duvel maken?
150	Wat heeft dijn herte becoert	Wat hevet dijn herte dus becoert,
	Dattu hels aen dleger boort	Dattu helts ant legher boort?
	Die papen selent smaken	Die papen sullent smaken:
	Soe waerstu <i>verbrant ende versmort</i>	So wertstu verbrant ende versmoort;
	En gaue <i>om</i> dijn ziele niet .I. oert	In gave om dijn siele niet een oort,
155	Men mach met sulken saken	Men mach met sulken saken
	Gode niet ghenaken	Gode niet ghenaken.
	God en was noyt moede no mat	God en was noit moede no mat;
	Int wout nes loef no blat	Int wout en es loef no blat
	Buten sinere hoeden	Buten siere hoede.
160	Al dat es in elke stat	Al dat es in elke stat
	Dat besit hi ende besat	Dat behoet hi ende besat
	Met godliker hoeden	Met godliker goede.
	Al ghehincti dan dat	Al ghehinghet hi dan dat,
	Dattie quade gewint scat	Dat die quade ghewinnet scat
165	Ende men heet den vroeden	Ende menne heet den vroede:
	Soe hi hogher sit opt rat	So hi hoghere sit upt rat,
	Soe meere val soe dieper plat	So hogher val, so meere plat
	Inder helscer gloeden	In der helscher gloede
	Onder die duuele roede	Onder der duvele roede.
170	Den rechten wech ter hellen wt ⁵⁸	Die rechtste wech ter hellen waert
	Entie alre cortste vaert	Entie alre cortste vaert
	Dats geluc in sonden	Dats gheluc in sonden.
	Alsmen gheen mesdoen en spaert	Als men gheen mesdoen ne spaert
	Ende men emmer voert <i>beswaert</i>	Ende men emmer voort verswaert
175	Die zielen gebonden	Die siele ghebonden,
	Ende dan gesciet soe <i>men</i> begaert	Ende dan gheschiet, als men begaert,
	Ende men niet en roect wie <i>mes(u)aert</i>	Ende men en roect, wiere mesbaert,
	Nv noch te ghenen stonden	Nu noch te ghenen stonden:

Van der Drievoudecheide

Fragment Y

Standaardeditie (Verdam & Leendertz 1918, 76-84)

2ra	Onder der Ioden pleyt ⁵⁹	Enter Joden pleit.
	D <i>lie</i> mensheit liet haer besniden	Die menscheit liet hare besniden,
	Doep <i>en</i> ende proeuen in dien tiden	Dopen, proeven in dien tiden

58 Lees *waert*. De apostrof ter aanduiding van de afkorting ontbreekt echter.

59 *Ioden pleyt*: de *I* en de *l* zijn met rode inkt doorstreept.

	Vanden ouden viant	Van den ouden viant;
	Si liet <i>haer</i> vaen <i>ende</i> beniden	Soe liet hare vaen ende beniden,
330	Doorboren voete hande <i>ende</i> zide	Dorboren hande, voete, siden;
	Hi starf dus eest becant	Soe staerf, dus eist becant.
	Die ziele wilde ter hellen tiden	Die siele wilde ter hellen tiden,
	<i>Daer</i> si die ghene wilde verbliden	<i>Daer</i> soe die ghene wilde verbliden
	Die de duuel bant	Die de duvel bant.
335	Ay hoe si gode benedien	Ay! hoe si Gode benediden
	Dingle dien sagen striden	Die heleghe, diene saghen striden
	Yegen des duuels brant	Jeghen des duvels brant,
	<i>Daer</i> hise vut prant	<i>Daer</i> hise inne vant.
	D ie godheit wecte <i>van</i> dode te liue	Die Godheit wecte van dode te live
340	Tflesch dat hi vanden reinen wiue	Tflesch, dat hi van den renen wive,
	Vrouwen marien nam	Vrouwe Mariën, nam.
	Hi troeste sijn lieue keytiue	Hi trooste sine lieve keitive,
	Hier .ij. hier .iij. hier .iiij. hier viue	Hier twee, hier drie, hier vier, hier vive;
	Met hem hi eten quam	Met hem hi eten quam.
345	Dus es die gods sone alsic scriue	Dus es die Godssone, als ic scrive,
	God <i>ende</i> mensche elc man bliue	God ende mensche; elc man blive
	Hier in ghehoorsam	Hier in ghehoorsam.
	Waer oec enich sin soe stiuue	Es ooc enich sin so stive,
	Die yegen dit gelouue kiue	Die jeghen dit ghelouue kive,
350	Op hem sal themelsce lam	Hem sal themelsche lam
	Ten Ionxsten werden gram	Ten joncsten wesen gram.
	I nden hemel es hi geuaren	In den hemel es hi ghevaren,
	<i>Daert</i> de sine aen sagen twaren	<i>Daert</i> die sine an saghen twaren,
	Des vader rechte hant	Tes vaders rechtre hant;
355	<i>Daer</i> hi altoes sonder sparen	<i>Daer</i> hi altoos sonder sparen
	Den vader bidt voer sine caren	Den vader bidt vor sine caren,
	Die hem hier sijn becant	Die hem hier sijn becant.
	Noch comt hi <i>hem</i> openbaren	Noch comt hi hem hier verbaren,
	Die werelt doemen met sinen scaren	Doemen die werelt met sinen scaren
360	Enten helscen viant	Enten helschen viant.
	Sonne mane wilt hi <i>verclaren</i>	Sonne ende mane sal hi verclaren,
	Die bi adam verdonckert waren	Die bi Adame verdonkert waren;
	Water luucht ende lant	Lucht, water ende lant
	Sal purgeren een brant	Sal purgeren een brant.
365	A l waest <i>dat</i> hi dus oprande	Al waest dat hi dus uprande,
	Hi liet de sine hier te pande	Hi liet den sinen hier te pande
	Sijn vleesch <i>ende</i> sijn bloet	Sijn vleesch ende sijn bloet
	Te sacreren in des priesters hande	Te sacreerne in priesters hande.
	Wie was die selke gaue becade	Wie was, die sulke gave becade,
2rb	Oft beter ⁶⁰ oft alsoe [...] ⁶¹	Of beter, of so goet?
	Ay god nv brect on[...]	Ay God! nu brec onse bande
	Ende vergeeft ons di[...]	Ende verghef ons dine ande
	Ende dinen euelen mo[...]	Ende dinen evelen moet.
	<i>Dat</i> onse mont <i>ende</i> o[...]	<i>Dat</i> onse mont ende onse tande
375	Smaken moet sond[...]	Smaken moet sonder scande

60 De *b* van *beter* is met rode inkt doorstreept.

61 De verzen van kolom 2rb zijn onvolledig doordat de kolom werd besnoeid.

	Sine vleesch <i>ende</i> sijn[...]	Dijn vleesch <i>ende</i> dijn bloet,
	Dat vut sijnre ziden [...]	Dat uut dire siden woet.
	Uvt desen sone vu[...]	Uut desen sone, uut desen wonden,
	Wies godheit ny[...]	Wies Godheit niemen mach ghegronden,
380	Noch wies mensch[...]	Noch wies menschelicheit,
	Soe vloyden <i>ende</i> b[...]	So vloeyden <i>ende</i> begonden
	Die sacramenten t[...]	Die sacramente te dien stonden
	<i>Ende</i> alle salicheit [...]	<i>Ende</i> alle salicheit.
	Nv hebbic di tgelof[...]	Nu hebbic di tghelove ontbonden,
385	Soe ic naest hebbe[...]	So ic naest hebbe ondervonden,
	Na mijnre mogent[...]	Na mire moghentheit.
	Die dit geloue vast [...]	Die dit ghelove vast orconden,
	Aflaet <i>van</i> haren zon[...]	Aflaet groot <i>van</i> haren sonden
	Es <i>hem</i> altoes gereit	Es <i>hem</i> altoos ghereit,
390	Opdat mer in vols[...]	Up dat mer in vulsteit. ⁶²
	Iacob du berecht m[...]	“Jacop, du berechts mi scone.
	Berecht mi vand[...]	Nu berecht mi <i>van</i> den persone,
	Die <i>men</i> heet heilic[...]	Diemen heet Helich Gheest,
	Hoe men tgeloue son[...]	Hoe mijn ghelove sonder hone
395	Te hem clemmen <i>ende</i> [...]	Te hem clemme <i>ende</i> winne die crone,
	Die alder gauen es [...]	Die alre gaven es meest;
	Want vanden vader [...]	Want <i>van</i> den Vader <i>enten</i> Sone
	Hebbic di bediet <i>dat</i> [...]	Hebbic bi di, <i>dat</i> di God lone,
	Scone berecht vulle[...]	Scone berecht verheest.
400	Des danck <i>der</i> martel[...]	Dies danke di <i>der</i> martelare vrone
	<i>Daer</i> boven inden hogen [...]	<i>Daer</i> boven in den hoghen trone
	<i>Ende</i> gheue di vullees[...]	<i>Ende</i> gheve di vulleest,
	(...)ende wa[...]	Datture coms onghevreest.”
	Martijn ons leert die [...]	“Martijn, ons leert die scrifture,
405	Dat een god <i>ende</i> .i[...]	Dat één God <i>ende</i> éne nature
	Emmer sijn dese (...) [...]	Emmer sijn dese drie,
	Altoes euen na geb[...]	Altoos even na ghebure,
	<i>Ende</i> verscieden te g(h)e[...]	<i>Ende</i> verscheden te ghere ure,
	Noch en verscieden [...]	Noch en verschieden nie.
410	Vader kint <i>verstant</i> [...]	Vader, kint: – <i>verstant</i> ter cure –
	Vut dese(n) dobbelen g[...]	Uut deser dobbelre Gods dure –
	Wie cant gegronden w[...]	Wie caent ghegronden, wie? –
	<i>Dan</i> coomt die geest [...]	Coomt die gheest, die soete gure,
	Die reine godheit en[...]	Die rene Godheit entie pure;
2va	[...]proeft <i>ende</i> sie ⁶²	Hier up proef <i>ende</i> sie
	[...]ten <i>ende</i> des gye	Met herten <i>ende</i> dies ghie.
	[...]troest dalder meeste	Dits die troost, die alremeeste:
	[...]dye arm sijn <i>van</i> geeste	Hem, die arem sijn <i>van</i> geeste,
	[...]i blide sijn	Leert hi blide sijn;
420	[...] pinen altoes feeste	Hi es in pinen altoos feeste,
	[...] menegen die was beeste	Hi doet meneghen, die was beeste,
	[...]uer <i>ende</i> fijn	Sijn suver <i>ende</i> fijn.
	[...]ne god die <i>dat</i> verheeste	Wapene God! die <i>dat</i> verheeste,

62 De verzen van kolom 2va zijn onvolledig doordat de kolom werd besnoeid.

	[...]n sinen volleeste	Dat hi van sinen vulleeste
425	[...]te een droepelkyn	Smaecte een dropelkijn,
	[...]are gode dalre meeste	Die ware Gode die alreneeste,
	[...]gheen vreesse van tempeeste	Want ghene vrese van tempeeste
	[...]gheen venijn	Noch negheen venijn
	[...]jedde der zielen sijn	Ne scaedde der sielen sijn.
430	Ø	Dits des Vaders ende des Soons gave,
	Ø	Rijcheit boven alre have,
	Ø	Fonteine des levens al.
	Ø	Wie so gheporret wert hier ave,
	Ø	Wat rijcheden dat men hem gave
435	Ø	Soude hem dinken smal.
	Ø	Rijcheit, die coninc hevet of grave,
	Ø	Nes tiendendeel van enen cave
	Ø	Ghemict jeghen dit gheval.
	Ø	Jhesus, die rustes in den grave,
440	Ø	Met deser edelheit so lave
	Ø	Ons, alse men rumen sal
	Ø	Dit arme ertsche dal.
	[...]vaders ende tsoens minne	Dits des Vaders ende des Soons minne,
	[...]s caritate daer altoes inne	Dits caritate, daer altoes inne
445	[...]die triniteyt	Rust die triniteit.
	[...] die der propheten Sinne	Hi es die der propheten sinne
	[...]e ende maecte .I. inne	Leerde ende maecte in inne
	[...]soens menschelicheit	Des Godssoons menschelicheit
	[...]s coninc noch coninginne	Hennes coninc noch coninghinne,
450	[...]jemmermeer aflaet gewinnen	Die nemmer aflaet ghewinne
	[...]sijnre onsalicheit	Van sire onsalicheit,
	[...] hebbe een traen al waert dinne	Hine hebbe een traen, al waert ooc dinne,
	[...] desen dauwe tsine beginne	Van desen dauwe tsinen beghinne;
	[...](w)eluaeren es hem onteit	Al welvaren es onteit,
455	[...]r dese sijn ongereyt	Daer dese es onghereit.
	[...]se leerde den apostelen twaren	Dese leerde den apostelen twaren
	[...]lle tongen die doen waren	Alle tonghen, die doe waren
	[...]ese werelt breyt	In die werelt breet;
	[...] gaf den martelaren	Dese gaf den martelaren
460	[...]t si conden sonder sparen	Dat si consten sonder mesbaren
	[...]gen menich leyt	Ghedoghen menich leet;
	[...]se can die sinne verclaren	Dese can de sinne verclaren,
	[...]e hem met sonden verswaren	Die met sonden hem verswaren,
	[...] dat coude maken heit	Ende tcoude maken heet.
465	[...]nen lieuen sinen caren	Sinen lieven, sinen caren
	[...]lt hi stille al sonder sparen	Deelt hi sonder enich sparen
	[...]at godlike cleet	Dat godlike cleet
	[...] ewelike steet	Dat nemmermeer vergeheet.
2vb	Wat hulpt merten sin ende⁶³ tale	Wat helpt? Martijn – sin ende tale
470	Die begheuen mi alte male	Die begheven mi al te male –
	Meer te spreken voert	Meer te sprekene voort?

63 De *d* van *ende* is met rode inkt doorstreept.

	Elc persoen verstant mi wale	Elc persoon, verstant mi wale,
	Es een god dats geen hale	Es God, ende dies nes ghene hale,
	Van drien daer men af hoort	Van drien, daer men af hoort;
475	Doch eest maer een die berch ende dale	Doch eist waer één, die berch ende dale
	Sciep groet ende smale	Schiep ende al tgrote ende al tsmale,
	Daer af telle alle woert	Daer af tellen alle woort.
	Ne ganc niet ouer dese pale	Ne ganc niet over dese pale;
	Hout in dijne herten sale	Hout dit in dire herten sale,
480	So en waerstu niet versmoert	Sone wertstu niet versmoort
	Ynder helscer poert	In die helsche moort.
	Waer yement die weder sprake	Ware ooc iemen die wedersprake
	Dit gheloue ende dese sake	Dit ghelove ende dese sake,
	Die ware ewelijc verdoemt	Hi ware ewelike verdoemt;
485	Recht waert datmen inden brant stake	Recht waert dat men in den brant stake
	Ende hi daema thelsce vier smake	Ende daerna thelsche vier smake
	Daer men den duuel in droemt	Daerne die duvel in droemt.
	Helpt god dat ic daer gerake	Helpt God, dat ic daer gherake,
	Daer ic sie ende smake	Daer ic sie, daer ic af make:
490	Die godheit ongenoemt	Die Godheit onghenoemt.
	Sone trect mi niet die helse drake	Sone trect mi niet de helse drake
	Met hem ter eweliker wrake	Met hem ter eweliker wrake,
	Waer niemen vut en comt	Daer niemen ute coemt,
	Wie dat scaet oft vroemt	Wien dat scaet of vroemt.’
495	Amen Iacob (...) geselle	“Amen, Jacop, lieve gheselle!
	Mi dinct dat ic v zeere quelle	Mi dinct dat ic di sere quelle,
	Doch haddics groten noet	Doch haddics groten noot.
	Alsic dit lese ende spelle	Alsic dit lese ende spelle,
	Magic leeren alsic vertelle	Maghic leren, als ic vertelle
500	Mijn gheloue al bloet	Mijn ghelove al bloot,
	Daer ic bi scuwen mach die helle	Daer ic bi scuwen mach die helle,
	Op(dat) mi daer toe versnelle	Up dat ic mi daertoe versnelle,
	Te doene dat god gheboet	Te doene dat God gheboot.
	God dye de doot wrac van abelle	God die de doot wrac van Abelle,
505	Hi bringe ons ter hoger selle	Bringhe ons noch ter hogher celle,
	Dats in abrahams schoet	Dats in Abrahams scoot,
	Na dese corte doot	Naer dese corte doot!”

De varianten van Y

Om de positie van Y ten opzichte van de andere tekstgetuigen te bepalen, hebben we in eerste instantie alle varianten van Y toegevoegd aan het uitermate gedetailleerde variantenapparaat van Verdam en Leendertz.⁶⁴ De tekstgetuigen die later werden ontdekt en uitgegeven, vertonen geen overlap met Y en hebben we daarom buiten beschouwing gelaten. Het fragment in Lyon (*L*) vertoont wel overlap met Y (namelijk vs. 1-84 van *Wapene Martijn* en vs. 430-507 van *Van der Drievoudechede*) maar door het

64 Vgl. Verdam & Leendertz 1918, cvi-cvii.

ontbreken van een editie en foto's was vergelijking vooralsnog niet mogelijk.

Het invoegen van Y in het uitvoerige variantenapparaat van Verdam en Leendertz leverde voor ons een duidelijk beeld, maar het zou te veel plaats vergen dat volledige variantenapparaat hier over te nemen. We focussen in plaats daarvan op de belangrijkste varianten. Naar analogie met de editie van de *Fragmenten van de Roman van Heinric en Margriete van Limborch* hebben we een selectief variantenapparaat opgesteld waarbij we in het bijzonder hebben gelet op weggelaten woorden, toegevoegde woorden, gewijzigde woordvolgorde, vervangen van woorden door andere woorden. Spellingsvarianten, dialectografische verschillen, historische varianten, flexieverschillen zonder invloed op de betekenis, verschillende genera van hetzelfde woord en variaties door clisis hebben we in dit selectieve variantenapparaat niet meegenomen. Deze aanpak leidde tot het volgende selectieve variantenapparaat:

Wapene Martijn:

2: DGY'iet' ontbr. / **4:** BCDOGY mijn vr. BCDOY'ver' ontbreekt / **6:** FDOY der h. / **7:** FDGY den scalcken / **10:** FDOY 'Ende' ontbr. FDY d. gherechten / **11:** CFOY bescatten **18:** FDOY 'Ende' ontbr. / **20:** AGY varet / **21:** BFDOG graeu (G gr. eest) blaeu (Y grau blau) / **30:** CFDOY q. (O cam) ons / **36:** FDY gheen / **44:** OY met / **46:** BCFDGY ontgaen / **48:** FDOY sochte / **58:** DY wesen h. / **61:** BFDOGY en w. / **64:** FDY ict / **72:** AY worden sw. CFGY / **92:** Zint dat (Y Sint d.) / **107:** CBFDY lantsheren / **108:** FOGY En es (FY Hets) el niet dan (O dan een?) gh. / **109:** BFDOGY 'wilt' ontbr. / **113:** FOY 'So' ontbr. / **114:** FY w. n. here / **126:** CBFDY trect / **128:** FDGY Hem b. / **129:** FOY lesten / **136:** OGY sal dit (Y boec) / BCFDGY voir (G vore) (Y voer) / **137:** BFDGY seit / **140:** FDGY merct / **144:** BFDY segt / **150:** BDGY dus ontbr. / **154:** FY en / **161:** DY besit hy / **162:** FDY hoeden / **170:** FDY Den rechten / **174:** AFY bezwaert **177:** BFDOY niet en FDGY mesvaert / **178:** FY Onder der

Van der Drievoudecheide:

330: ABDY handen voeten CBDGWY ende s. / **331:** EYHi (Y starf) sterf / **338:** EFDGWY ute (EY uut) prant (GW geprant) / **350:** EFDY Op h. / **359:** GWY De w. doemen / **361:** FDY ende ontbr. / **381:** AY vloyden ende / **392:** BFDOGWY 'nu' ontbr. / **396:** FDY alder / **426:** GWY dalre / **452:** FDOGWY 'ooc' ontbr. / **454:** AFDOY es hem / **455:** FOGWY zijn o. / **466:** BY (Y stille) al sonder FY 'enich' ontbr. / **473:** DY g. dats gheen h. / **475:** DOGY maer / **479:** DOY 'dit' ontbr. / **481:** FDGWY h. poert **484:** CFY Die / **486:** CBYE. hi / **489:** BFGWY s. ende (BFGW dair ic) smake / **496:** AGWY (h)u / **505:** FDOGWY noch ontbr. / **507:** BFDGWY Na

Op basis van dit selectief variantenapparaat kan worden vastgesteld met welke andere tekstgetuigen de varianten van Y het meest clusteren. Dat biedt een vrij duidelijk resultaat:

- F: 47
- D: 45
- G: 30
- O: 25
- B: 20
- C: 12
- W: 12
- A: 7
- E: 3

Het selectief variantenapparaat suggereert, anders gezegd, vooral verwantschap met tekstgetuigen *F* (Clignett-Serurrehandschrift, Den Haag, KB: hs. 73 F 19) en *D* (Antwerpse druk, Den Haag, KB: 150 F 40) en in mindere mate ook met *G* (Heber-Serurrecodex, Gent, UB: hs. 1374). Dat *Y* precies met deze tekstgetuigen clustert, sluit aan bij de bevindingen van Verdam en Leendertz, die immers rapporteerden over ‘betrekkingen tussen *G* en *FD* of *F*’.⁶⁵

De samenhang van *Y* met *F*; *D* en *G* kan uiteraard concreter worden gemaakt. In vs. 21 van *Wapene Martijn* is de woordvolgorde in *F*, *D*, *G*, *B*, *O* en *Y* anders: *graue* gaat er in tegenstelling tot de standaardeditie *blaue* vooraf. In vs. 46 wordt *afstaen* in *B*, *C*, *F*, *D*, *G* en *Y* vervangen door *ontgaen*. In vs. 66 duikt vervolgens een variant op die afstand suggereert met *A* en *C*: in die twee laatste tekstgetuigen wordt immers Martijn en niet Jacob aangesproken. In vs. 107 staat *lansheeren* in *C*, *B*, *F*, *D* en *Y* terwijl de standaardeditie het bij *heren* houdt. *B*, *F*, *D*, *O*, *G*, *Y* laten het woord *wilt* weg in vs. 109. In vs. 114 is *heere* een variant die uniek is voor tekstgetuigen *F* en *Y*. Alleen in *F*, *D*, *G* en *Y* vangt vs. 128 aan met *hem*. Alleen in *F* en *Y* begint vs. 132 met *oft*. In *B*, *D*, *G* en *Y* ontbreekt het woord *dus* in vs. 150. Opmerkelijk is ook dat in vs. 162 alleen in *F*, *D* en *Y* *godliker hoeden* in plaats van *godliker goeden* staat. In vs. 170 gewagen *F*, *D* en *Y* van *den rechten* in plaats van *die rechtste*.

Hoewel de varianten voor *Van der Drievoudecheide* minder talrijk zijn, kan ook in dat deel verwantschap met *F*, *D* en *G* aannemelijk worden gemaakt. In vs. 338 van *E*, *F*, *D*, *O*, *G*, *W* en *Y* wordt *ute prant* gebruikt in plaats van *inne vant*. *E*, *F*, *D* en *Y* zijn de enige tekstgetuigen waarin vs. 350 aanvangt met *op*. In vs. 359 zien we een gewijzigde woordvolgorde die alleen voorkomt in *G*, *W* en *Y*. Ook in vs. 363 is de woordvolgorde in *B* en *D* anders. In *B*, *F*, *D*, *O*, *G*, *W* en *Y* mankeert in vs. 392 het woord *nu*. In vs. 452 van *F*, *D*, *O*, *G*, *W* en *Y* ontbreekt het woord *ooc*. *F*, *D*, *O* en *Y* vermelden *sparen* in plaats van *mesbaren* in vs. 460. De kopiïsten of drukkers van *D*, *O*, *G* en *Y* gebruiken *maer* in plaats van *waer* in vs. 475. In vs. 481 van *F*, *D*, *G*, *W* en *Y* wordt *helscer poert* gebruikt als variant voor *helsche moort*. Tot slot vermeldt de aanvang van vs. 507 *na* in plaats van *naer* in *B*, *F*, *D*, *G*, *W* en *Y*.

Daarnaast zijn er varianten in *Y* die in geen enkele andere overgeleverde tekstgetuige opduiken en aparte bespreking verdienen. In *Wapene Martijn* zijn versregels 83 en 84 door de kopiïst aanvankelijk van plaats verwisseld. Die fout zou gevolgen hebben voor het rijmschema van de zevende strofe, maar als we het goed zien, zijn in de linkermarge de contouren van een correctieteken zichtbaar dat aangeeft dat de versregels in de gangbare volgorde gelezen moeten worden (zie afb. 3). In dat geval gaat het dus niet echt om een variant. In vs. 57 kiest de kopiïst voor het substantief *eer* in plaats van *deugd*. Vs. 133 vangt aan met *berecht* in plaats van vs. 132. De inversie in de desbetreffende zinsnede heeft echter geen invloed op de lezing van de passage. In vs. 167 zien we twee unieke varianten: *hogher* is er vervangen door *meere* en *meere* door *diep*. In vs. 170 vermeldt fragment *Y wt* in plaats van *waert*. De unieke variant is hier veroorzaakt door het ontbreken van een afkortingsteken.

De meest opvallende unieke variant in *Van der Drievoudecheide* is het ontbreken van

65 Verdam & Leendertz 1918, xxiii.

de strofe 34 of vs. 430–442. Dit zal zijn gebeurd door een typische kopiistenfout, een *saut du même au même*: strofe 34 en 35 vangen immers op dezelfde manier aan, namelijk met *Dits des Vaders ende des Soons*. Een andere opmerkelijke variant wordt aangetroffen in vs. 336: *die heleghe* wordt er *dingle*, een proclisis van het Middelnederlandse lidwoord *die* en het substantief *engelen*. Vs. 468 wordt door de kopiist afgesloten met *ewelike steet* in plaats van het gebruikelijke *nemmermeer vergheet*. Diezelfde zinsnede kan aangetroffen worden in vs. 103 van dit Martijngedicht. Wellicht is die formulering de kopiist van fragment Y bijgebleven en leidde dat tot deze unieke variant.

Conclusie

Het uitgangspunt van dit onderzoek bestond erin het Middelnederlandse dubbelblad in Yvelines toegankelijk te maken voor nader onderzoek en te bekijken wat het toevoegt aan onze kennis over Maerlants *Martijns*. Een belangrijke vaststelling is allereerst dat het hier de zestiende tekstgetuige van de gedichtenreeks betreft. Er zijn vooralsnog geen andere fragmenten van deze vrij sobere codex opgedoken. Geschreven in het hertogdom Brabant aan het einde van de veertiende eeuw of rond 1400, onderstreept het fragment de voortdurende populariteit van het werk van Maerlant, ook buiten het graafschap Vlaanderen. Het is waarschijnlijk dat de codex waartoe dit dubbelblad behoorde, behalve de *Wapene Martijn* en *Van der Drievoudecheide*, ook *Dander Martijn* heeft bevat. In dat geval bestond het katern uit een bundel van vijf dubbelbladen, een *quinio*. Aangezien dat katern opende met het begin van *Wapene Martijn* en eindigde met het slot van *Van der Drievoudecheide* is het niet uitgesloten dat dit katern los functioneerde, als een schriftje op zichzelf.

De diplomatische editie van de 346 Middelnederlandse verzen heeft – in combinatie met de standaardeditie uit 1918 en het daarin opgenomen variantenapparaat – toegelaten de varianten in dit fragment te vergelijken met de rest van de tekstoverlevering, voor zover er althans sprake is van enige tekstoverlap. Het betreft een vergelijking met negen andere tekstgetuigen; het fragment in Lyon (*L*) kon hier door het ontbreken van een editie en foto's niet bij worden betrokken. Op basis van deze vergelijking hebben we kunnen vaststellen dat de varianten van *Y* vooral clusteren met het Brabantse handschrift *F* (van ca. 1475) en de Antwerpse druk *D* (van 1496) en in iets mindere mate met het Hernse handschrift *G* (laatste kwart veertiende eeuw). Het fragment *Y* bevat daarnaast enkele varianten die niet uit andere handschriften of fragmenten bekend zijn.

Summary

The *Martijns* – a series of three poems by the 13th-century Flemish author Jacob van Maerlant – were until now known from fifteen manuscripts or fragments of manuscripts and printed texts. In 2016 a new fragment was discovered in the departmental archives of Yvelines in France (Montigny-le-Bretonneux, Archives départementales

des Yvelines, ms. 1F 180). It is a bifolium that can be dated around 1400; the linguistic characteristics of the Middle Dutch verses suggest an origin in the duchy of Brabant. The bifolium has preserved the beginning of the first Martijn poem, *Wapene Martijn* ('Alas, Martijn'), and the end of the third, *Van der Drievoudecheide* ('About the Trinity'). An analysis and comparison with other text witnesses suggests that the complete quire was a quinion (5 bifolia) that also contained *Dander Martijn* ('The second Martijn'). Probably, this quire functioned autonomously as a self-contained booklet. This article offers a first diplomatic edition of fragment Y and a discussion of its variants.

Adres van de auteurs:

Universiteit Antwerpen

Prinsstraat 13

2000 Antwerpen

bosmans-glenn@hotmail.com; remco.sleiderink@uantwerpen.be

Bibliografie

- Armstrong, Adrian, 'Maerlant in French (Almost). Language, Verse, and Cultural Traffic in Late Medieval Bruges', in: *Cahiers de recherches médiévales et humanistes* [ter perse].
- Axters, S., 'Over "quaestio disputata" en "quaestio de quolibet" in de Middelnederlandsche literatuur', in: *Ons Geestelijk Erf* 17 (1943), 31-70.
- Berendrecht, Petra, 'Maerlants *Eerste Martijn*. Een "leer-rijk" quodlibet?', in: *Spektator* 19 (1990), 369-382.
- Besamusca, Bart, *Boeken uit Brugge. Over de materiële context van de Middelnederlandse literatuur*. Utrecht: Universiteit Utrecht, 2017 (oratie).
- Biblissima: Bibliotheca bibliothecarum novissima*. La Plaine Saint-Denis: Equipe Biblissima, z.d. <<http://beta.biblissima.fr/>> (geraadpleegd op 10-07-2019).
- Biemans, Jos A.A.M., 'Het Gronings-Zutphense Maerlant-handschrift', in: *Queeste* 3 (1996), 197-219.
- Biesheuvel, Ingrid, *Maerlants werk. Juweeltjes van zijn hand*. Amsterdam: Ambo / Amsterdam University Press, 1998.
- Biesheuvel, Ingrid, *Die pelgrimage vander menscheliker creaturen. Een studie naar overlevering en vertaal- en bewerkingstechniek van de Middelnederlandse vertalingen van de Pèlerinage de vie humaine (1330-1331) van Guillaume de Digulleville met een kritische editie van handschrift Utrecht, Museum Catherijneconvent BMH 93*. Hilversum: Verloren, 2005.
- Breugelmans, R., 'Een fragment van een onbekende druk van de *Wapene Martijn*. Beschrijving, commentaar en transcriptie', in: G. Van Eemeren & F. Willaert (red.), 't *Ondersoek leert. Studies over middeleeuwse en 17de-eeuwse literatuur ter nagedachtenis van prof. dr. L. Rens*. Leuven/Amersfoort: Acco, 1986, 125-136.
- Brinkman, Herman, & Janny Schenkel (ed.), *Het Comburgse handschrift. Hs. Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. poet. et phil. 2° 22*. Hilversum: Verloren, 1997.
- Derolez, Albert, 'A literary tour de force: the Latin translation of Maerlant's Martijns and the translator's prologues', in: Dirk Sacré & Jan Papy (red.), *Syntagmatia. Essays on Neo-Latin literature in honour of Monique Mund-Dopchie and Gilbert Tournoy*. Leuven: Leuven University Press, 2009, 93-103.
- Deschamps, Jan, & Herman Mulder, *Inventaris van de Middelnederlandse handschriften van de Koninklijke*

- Bibliotheek van België* (voorlopige uitgave). Zesde aflevering. Brussel: Koninklijke Bibliotheek van België, 2003.
- Deschamps, Jan, & Herman Mulder, *Inventaris van de Middelnederlandse handschriften van de Koninklijke Bibliotheek van België (voorlopige uitgave)*. Negende aflevering. Brussel: Koninklijke Bibliotheek van België, 2007.
- De Wachter, Lieve, Rita Schlusemann, Remco Sleiderink & Jeroen Van Craenenbroeck (ed.), *Fragmen-ten van de Roman van Heinric en Margriete van Limborch*. Leuven: Peeters, 2001.
- Franck, Joh., & J. Verdam (ed.), *Jacob van Maerlant's stropische gedichten*. Leiden: A. W. Sijthoff, 1898.
- Fredericq, Paul, 'Het Brugsch fragment der berijmde Fransche vertaling van Maerlant's *Wapene Martijn*', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 4 (1884), 275-291.
- Gabriël, Renée, 'Jan, leere mi so clare. Een vergelijking van de rolverdeling in de *Disputacie* van Jan de Weert met die in de *Martijn*-reeks van Jacob van Maerlant', in: *Spiegel der Letteren* 49 (2007), 265-283.
- Graves, Louis, 'Précis statistique sur le canton de Chaumont-Oise', in: *Annuaire statistique et administratif du département de l'Oise et du diocèse de Beauvais*. Beauvais: Moisand, 1827, 239-368.
- Gruijs, Albert, & Thom Mertens, 'A new fragment of Jacob van Maerlant's *Eerste* and *Tweede Martijn* (in Cod. Bodmer 101, Bibliotheca Bodmeriana, Geneva)', in: *Quaerendo* 5 (1975), 346-352.
- Haye, Thomas, 'Die *Martin*-Gedichte des Jacob van Maerlant in der lateinischen Übertragung des Jan Bukelare', in: *Sacris Erudiri* 49 (2010), 407-438.
- Hegman, W.E., 'De zg. *Vierde Martijn* voor het forum der geschiedenis', in: *Spiegel der Letteren* 2 (1958), 34-48.
- Hermans, Jos. M.M., *Het Gronings Zutphense Maerlant handschrift. Codicologische studies rond handschrift 405 van de Universiteitsbibliotheek te Groningen*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 1979.
- Jonckbloet, W.J.A., *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde II: de Middeleeuwen (2)*. Groningen: J.B. Wolters, 1889.
- Kestemont, Mike, 'Bloemlezen uit Velthem. Handschrift Wenen, Ö.N.B., Cod. 13.708 in Herne ten tijde van het Westers Schisma', in: Bart Besamusca, Remco Sleiderink & Geert Warnar (red.), *De boeken van Velthem. Auteur, oeuvre en overlevering*. Hilversum: Verloren, 2009, 251-266.
- Kwakkel, Erik, *Die dietsche boeke die ons toebehoren. De kartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)*. Leuven: Peeters, 2002.
- Mertens, Thom (ed.), *Den anderen merten. Synoptische archiefeditie van Jacob van Maerlant's tweede Martijn*. Nijmegen: Alfa, 1978.
- Obbema, Pieter, 'Een bijzondere manier van schrijven: werken op onopengesneden vellen', in: Pieter Obbema, *De middeleeuwen in handen. Over de boekcultuur in de late middeleeuwen*. Hilversum: Verloren, 1996, 49-68.
- 'Olim Leuven, UB: s.o.', in *BNM-1: Bibliotheca Neerlandica Manuscripta & Impressa*. Amsterdam: Huygens ING, 2013- <<https://bnm-i.huygens.knaw.nl/tekst dragers/TDRA00000006309>> (geraadpleegd op 10-07-2019)
- Overgaauw, E.A. (ed.), 'Een nieuw fragment van Jacob van Maerlant's *Eerste Martijn* (Koblenz, Landeshauptarchiv, Best. 701: Nr. 262, fol. 173)', in: *Queeste* 3 (1996), 191-196.
- Pleij, Herman, 'Jacob van Maerlant in Lyon', in: *Literatuur* 3 (1986), 126.
- Reynaert, J., 'Gespreksvorm, rolverdeling en personages in de *Martijns*', in: *Queeste* 3 (1996), 179-190.
- Reynaert, Joris, 'Kalenders, astrologie, literatuur. De functie van het voorwerk in handschrift Groningen, UB, 405', in: Remco Sleiderink, Veerle Uyttersprot & Bart Besamusca (red.), *Maar er is meer. Avontuurlijk lezen in de epiek van de Lage Landen. Studies voor Jozef D. Janssens*. Leuven: Davidfonds/Literair / Amsterdam: Amsterdam University Press, 2005, 257-282.
- Serrure, C.P. (ed.), 'Latijnsche vertaling van Jacob van Maerlants *Wapene Martijn*, door Jan Bukelare', in: *Vaderlandsch Museum voor Nederduitsche Letterkunde, Oudheid en Geschiedenis I*, Gent, 1855, 116-199.
- Staring van den Wildenborch, A.C.W., & M. Siegenbeek (ed.), 'De *Wapene Martijn* van Jacob van Maerlant naar het Zutphense handschrift', in: *Nieuwe werken van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde III*, tweede stuk (1843), 81-225.

- Van Beughem, A.E., *Jacob van Maerlant, Wapene Martijn*. Damme: Museum Van Maerlant, 1943.
- Van den Berg, E., 'Over het lokaliseren van Middelnederlandse rijmteksten', in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (1986), 305-322.
- Van den Berg, E., i.s.m. A. Berteloot, 'Van dichter tot kopiist. Een dialectgeografisch onderzoek', in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 110 (1994), 34-54.
- Van den Berg, Evert & Amand Berteloot, 'Waar kwam Jacob van Maerlant vandaan?', in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (1993), 30-76.
- Van Driel, Joost, *Meesters van het woord. Middelnederlandse schrijvers en hun kunst*. Hilversum: Verloren, 2012.
- Van Mierlo, J., *Jacob van Maerlant. Zijn leven, zijn werken, zijn betekenis*. Turnhout: J. Van Mierlo-Proost, 1946.
- Van Mierlo, J. (ed.), *Uit de Strophische gedichten van Jacob van Maerlant*. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink, 1954 (Klassieken uit de Nederlandse Letterkunde 3).
- Van Oostrom, F.P., 'Maerlant voor stad en burgerij', in: Herman Pleij (red.), *Op belofte van profijt. Stads-literatuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen*. Amsterdam: Prometheus, 1991, 52-68 & 353-357.
- Van Oostrom, Frits, *Maerlants wereld*. Amsterdam: Prometheus, 1996.
- Van Oostrom, Frits, *Wereld in woorden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1300-1400*. Amsterdam: Bert Bakker, 2013.
- Verdam, J. & P. Leendertz (ed.), *Jacob van Maerlant's Strophische gedichten. Nieuwe bewerking der uitgave van Franck en Verdam*. Leiden: A. W. Sijthoff's, 1918.
- Verwijs, E. (ed.), *Jacob van Maerlant. Strophische gedichten*. Groningen, 1879.
- Von Kausler, Eduard (ed.), *Altniederländische Gedichte, vom Schlusse des XIII. bis Anfang des XV. Jahrhunderts II*. Leipzig: Fues's Verlag, 1866.
- Wackers, Paul, 'Latinitas en Middelnederlandse letterkunde. Ter inleiding', in: Paul Wackers (red.), *Ver-raders en bruggenbouwers. Verkenningen naar de relatie tussen Latinitas en de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam: Prometheus, 1996, 9-42 & 265-275.
- Willaert, Frank, 'Sangsprüche in den Niederlanden? Die Unsichtbarkeit einer Gattung und deren Bedeutung für die Geschichte der mittelniederländischen Lyrik', in: Dorothea Klein, Trude Ehlert & Elisabeth Schmid (red.), *Sangspruchdichtung, Gattungskonstitution und Gattungsinterferenzen im europäischen Kontext*. Tübingen: Walter De Gruyter, 2007, 55-76.
- Willaert, Frank, [Kanaal Frank Willaert], op *Youtube* <<http://www.youtube.com/channel/UC83meqQjR09OYRJp2OqS6Wg>> (geraadpleegd op 10-07-2019)

Een nieuw onderzoeksproject: ‘The Multilingual Dynamics of the Literary Culture of Medieval Flanders, ca. 1200–ca. 1500’

BART BESAMUSCA

Op de binnenzijde van de achterkant van iedere aflevering van *Queeste* treft de lezer in vier talen de karakterisering van het tijdschrift aan. Dit periodiek richt zich naar eigen zeggen op de literatuur in de middeleeuwse Nederlanden en ‘wil recht doen aan de meertaligheid van deze regio door niet enkel aandacht te besteden aan Nederlandstalige literatuur, maar ook ruimte te bieden voor de bestudering van teksten in het Frans, Duits, Engels of Latijn’. Uit deze doelstelling zijn bijzondere afleveringen voortgekomen als ‘Tweespraak: het continuüm van Middelnederlandse literatuur en Latinitas’ (jrg. 15, nr. 1, 2008) en ‘Literature and Multilingualism in the Low Countries (1100–1600)’ (jrg. 22, nr. 1, 2015). Tegen deze achtergrond is het zeer gepast dat ‘The Multilingual Dynamics of the Literary Culture of Medieval Flanders, ca. 1200–ca. 1500’ hier voorgesteld wordt. Het betreft een vierjarig onderzoeksproject dat van start is gegaan in december 2018 en gesubsidieerd wordt door NWO.

In de vroege veertiende eeuw leefde in Brugge de koopman Simon de Rikelike, wiens rekeningenboek overgeleverd is. Naast zijn financiële gegevens heeft hij passages genoteerd uit een van de invloedrijkste Franse teksten van zijn tijd, de *Roman de la Rose* (Geirnaert 2006). Deze Vlaamse receptie van een Franse roman wordt door Frits van Oostrom vermeld in *Wereld in woorden*, zijn geschiedenis van de Nederlandse literatuur tussen 1300 en 1400 (2013, 350). Dat is typerend voor zijn streven om de internationale context van de Middelnederlandse letterkunde nadrukkelijk zichtbaar te maken. Maar vanzelf spreekt dit niet. Wie in Nederland en Vlaanderen interesse heeft voor literatuur uit het eigen verleden, is vrijwel uitsluitend aangewezen op literatuurgeschiedenissen die alleen Nederlandstalige teksten beschrijven. Zoals bekend, gaat dat uitgangspunt terug op de negentiende-eeuwse gedachte dat literatuur een belangrijke rol speelt bij de ontwikkeling van de nationale identiteit (Leerssen 2011). Het doet echter geen recht aan de culturele realiteit van Nederland en Vlaanderen in heden en verleden, want die was en is meertalig.

Het project dat hier voorgesteld wordt, overstijgt disciplinaire grenzen door te breken met het eentalig georiënteerde perspectief op de literatuurgeschiedenis van de Lage Landen. Om redenen van uitvoerbaarheid hebben we ervoor gekozen om ons onderzoek te beperken tot de literaire cultuur van het middeleeuwse graafschap Vlaanderen, dat naast het hertogdom Brabant de meest spraakmakende en meertalige regio van de middeleeuwse Nederlanden was. Het begrip literatuur vatten we breed op. Naast fictionele werken zullen we ook instructieve, religieuze en wetenschappelijke teksten in ons onderzoek betrekken. We zoeken daarbij een antwoord op de vraag hoe Franse, Latijnse en Nederlandse teksten in Vlaanderen functioneerden en op el-

kaar reageerden. Ons vertrekpunt wordt gevormd door de vele culturele circuits die in deze regio onderscheiden kunnen worden. Deze circuits, men denke onder meer aan het Vlaamse hof, stedelijke instituties en kloosters, vertonen overlap en grijpen in elkaar. Als chronologisch beginpunt hebben we gekozen voor circa 1200, omdat in die tijd de volkstalen voor het eerst op schrift kwamen. Het eindpunt van ons onderzoek ligt rond 1500, omdat de introductie van de boekdrukkunst halverwege de vijftiende eeuw de productie en receptie van literatuur, die eerder via handgeschreven boeken plaatsvond, ingrijpend wijzigde.

Wie de dynamiek van de meertalige literaire cultuur van het middeleeuwse Vlaanderen voor het voetlicht wil brengen kan zich niet beperken tot onderzoek dat uitgaat van één specifieke benadering. We hebben ervoor gekozen om vijf uiteenlopende theoretische posities te combineren. De literair-historische benadering zet ons bijvoorbeeld op het spoor van bepaalde teksttypen. We zullen nagaan of er tekstsoorten waren die in sommige talen beter vertegenwoordigd waren dan in andere talen en verschillen in receptie trachten te verklaren. Vanuit de optiek van de sociolinguïstiek kijken we onder meer naar het culturele prestige van talen en teksten. Zo willen we graag achterhalen welke teksten en tekstsoorten uitsluitend eentalig circuleerden en welke teksten in Vlaanderen in meerdere talen geschreven en gereciperd werden. Dit is relevant voor ons begrip van het culturele prestige dat de verschillende categorieën teksten ten opzichte van elkaar hadden. De institutionele benadering wenden we bijvoorbeeld aan om te ontdekken in welke sociale en culturele milieus in Vlaanderen teksten ontstonden en circuleerden. Waren zij alle meertalig, of zijn ook eentalige circuits aanwijsbaar? Vanuit het gezichtspunt van vertaalstudies zijn processen van culturele overdracht belangrijk. Zo is het interessant om te onderzoeken of Franse en Nederlandse vertalingen van Latijnse bronnen in Vlaanderen gelijksoortige verschillen ten opzichte van hun originelen vertonen. De boekhistorische benadering, ten slotte, vraagt aandacht voor de materiële aspecten van de tekstdragers, zoals het mogelijke verband tussen de waardering voor bepaalde teksten en de aanwezigheid van illustraties in de handschriften. Door deze combinatie van vijf benaderingen hopen we zicht te krijgen op het veelzijdige, complexe en dynamische karakter van de meertalige literaire cultuur in middeleeuws Vlaanderen.

Het project bestudeert (1) meertalige teksten uit Vlaanderen, (2) Vlaamse handschriften waarin één enkele Latijnse, Franse of Nederlandse tekst opgenomen is en (3) Vlaamse codices waarin meerdere teksten afgeschreven zijn, die één- of meertalig kunnen zijn. Het onderzoek is opgesplitst in drie deelprojecten. Het eerste deelproject wordt uitgevoerd door Jelmar Huguen. Sinds 1 december 2018 werkt hij aan een proefschrift over de meertalige diversiteit in Middelnederlandse teksten en handschriften die in Vlaanderen werden geschreven en gekopieerd tussen 1200 en 1500. Zoals hij elders verwoord heeft (Huguen 2019), onderzoekt hij hoe in de Vlaamse literatuur Latijnse en Franse elementen inwerkten op het Middelnederlands en hoe die interactie kan bijdragen aan ons beeld van de meertalige literaire dynamiek in het middeleeuwse Vlaanderen. Het postdoctorale onderzoek voor het tweede deelproject, dat op 1 oktober 2019 van start gegaan is, wordt verricht door David Murray. Hij richt zich op de Franse, Nederlandse en Latijnse teksten die in Vlaanderen geschreven zijn

en/of er werden gelezen. Ook het derde deelproject is postdoctoraal van aard. Sinds 1 oktober 2019 bestudeert Jenneke Janzen de Franse, Nederlandse en Latijnse handschriften die in Vlaanderen geproduceerd en gerecipieerd werden. Vanaf 1 mei 2019 zal ook Lisa Demets onderzoek verrichten binnen dit derde deelproject.

Het project bestaat uit drie, elkaar deels overlappende fasen. In de eerste, verkennde fase van het onderzoek worden teksten en handschriften uit middeleeuws Vlaanderen met behulp van databases en catalogi geïdentificeerd en bijeengebracht. In de tweede, verdiepende fase concentreren we ons met behulp van de vijf theoretische posities op de gevallen waarin de meertalige literaire cultuur van het middeleeuwse Vlaanderen zich het meest kenmerkend manifesteert. Het kan daarbij gaan om bepaalde teksttypen, steden, sociale milieus en tijdvakken. In deze fase verruimen de twee postdocs hun gezamenlijke onderzoeksmogelijkheden door hun bevindingen te combineren. In de derde fase van het project presenteren we synthetiserende bijdragen op de conferentie die tegen het einde van het project georganiseerd zal worden. We zullen verder in een tentoonstelling aan de hand van een selectie van middeleeuwse handschriften de dynamiek van de meertalige literaire cultuur in Vlaanderen visualiseren voor een breder publiek. We hopen dat deze tentoonstelling bij zal dragen aan een historisch perspectief op de individuele en maatschappelijke meertaligheid, die al geruime tijd een actueel hedendaags thema vormen.

De voortgang van het project kan worden gevolgd door onze website te raadplegen. We kondigen er onder meer onze evenementen aan en signaleren er publicaties die uit het project voortgevloeid zijn. Zie <https://multilingualdynamics.sites.uu.nl/>.

Summary

The project that is announced here breaks new ground by correcting the traditional, monolingual view on Flemish literature in the late Middle Ages. Seeking to do justice to the medieval cultural reality in Flanders, it will be the first large-scale investigation devoted to the literary culture of this region from a multilingual perspective.

Adres van de auteur:

Universiteit Utrecht
Utrecht Centre for Medieval Studies
Trans 10
3512 JK Utrecht
a.a.m.besamusca@uu.nl

Bibliografie

- Geirnaert, Dirk, 'A Reader of the *Rose* in Bruges: Fragments from the *Roman de la Rose* in a Middle Dutch Manuscript', in: *Neophilologus* 90 (2006), 13–24.
- Hugen, Jelmar, 'Teksten in drie talen. Meertaligheid binnen de literaire cultuur van middeleeuws Vlaanderen', in: *VakTaal. Tijdschrift van de Internationale Vereniging voor Neerlandistiek* 32 (2019), nr. 2, 22–23.
- Leerssen, Joep, *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en de afbakening van Nederland 1806-1890*, 2nd ed. Nijmegen: Vantilt, 2011.
- Van Oostrom, Frits, *Wereld in woorden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1300-1400*. Amsterdam: Bert Bakker, 2013.

Righting and Rewriting History

Recovering and Analysing Manuscript Archives Destroyed During World War II

KRISTA MURCHISON

During World War II, hundreds of archives suffered damages. Among all the material losses of the war, these are some of the most tragic, since archives serve as guardians of centuries-old knowledge and history. Perhaps the most devastating of these archival losses was the destruction of medieval manuscripts; since manuscripts are handmade, each stands as a uniquely valuable testament to history. While printed books often survive in multiple copies, manuscripts are by their very nature singular.

Decades after these irreplaceable manuscript archives were damaged and destroyed during the war, these archives, and the works they contained, continue to influence popular memory and historical investigations. These destroyed collections are directly relevant to some of the key questions in modern archival studies and its related disciplines, which have been increasingly interested in the role of the archive in society and in the construction of history. This project aims to explore the relationship between these destroyed collections and key questions in archival studies through the creation and analysis of a large-scale, fully 'immaterial' archive: a database of lost, or 'ghost', manuscripts.

The first stage of the project will be to gather together, in a systematic manner, traces of the destroyed manuscripts under investigation. Traditional catalogue information will be compiled for each manuscript using various sources. These include pre-war catalogue records of the destroyed manuscripts, which will provide the starting point for this investigation. Unfortunately, such catalogue records, when they exist, tend to be limited, and this investigation will necessarily be supplemented with research from other sources. These include medieval booklists, which often provide brief descriptions of items in their collections, including their *incipits* (or opening phrases), which can be useful for identifying the texts that a manuscript contained.

In some cases, a lost manuscript text survives in whole or in part in a pre-war print edition; in such a case, the lost text can be recreated using this pre-war edition. If the manuscript that was destroyed supplied the base text for this printed edition (the precise words upon which the edited text was based), the edition will provide a close reflection of the original manuscript text. If a different copy of the work served as a base text and the manuscript in question was used for variant readings alone, the lost work can be recreated from these variant readings. In this way, lost works can be brought back to life and read by future generations.

In some cases – unfortunately rare – scraps of the destroyed manuscripts survive in photographs or microfilm images taken before the war. These visual fragments will be collected and rearranged into their original order. Aside from offering a multi-

media experience of the lost manuscripts, these fragments will be used for identifying features of the destroyed manuscript, including what texts it contained, the script or handwriting used in the manuscript, and even the date at which it was produced. These images, combined with textual and other fragments, will allow for a more multidimensional recreation of a lost past.

The process can be illustrated using a destroyed manuscript known as Metz, Bibliothèque municipale MS 1228. Among other works, this manuscript contained a text known as the *Albucasis* – a French translation of an Arabic medical text. At the start of the war, it was part of the manuscript collection that was moved out of the municipal library in Metz, ostensibly to protect it. After Metz was occupied by German forces in 1940, the municipal library's manuscript and incunabula collection was moved again, and ultimately placed in Fort Manstein (also known as Fort Girardin) on Mount St. Quentin.¹

This move proved disastrous. On 1 September 1944, as the Allied troops started to advance toward Metz, the Germans received an order to destroy their munitions reserves to keep them out of Allied hands. The munitions storage of Fort Manstein was set on fire, and along with it, the precious collections of the municipal library. The fire was devastating. The fort had stored 1475 manuscripts, and 726 (almost half) were lost to the flames, including the manuscript containing the *Albucasis* text.²

Before it was destroyed, a researcher interested in the history of medicine had photographed the manuscript, but, tragically, these original photographs, which had been stored in Leipzig, were also destroyed during the war.³ Nevertheless, the manuscript can be virtually reconstructed based on the traces of it that do remain. Some of the original photographs were reproduced for a study of the medieval history of surgery by Karl Sudhoff.⁴ Sudhoff also printed fragments of the *Albucasis* text for the sake of his study. Shorter fragments were also printed prior to the manuscript's destruction for a strikingly different purpose: Frédéric Eugène Godefroy printed sections of the text to illustrate the development of the French language for his *Dictionnaire de l'ancienne langue française*.⁵

These textual and visual fragments offer only snapshots of the destroyed French *Albucasis* text, but thankfully there was a similar copy of the *Albucasis* produced during the medieval period and this one, which survives in Bibliothèque nationale de France, MS FR 1318, offers some insight into the content of the lost Metz copy. A comparison between the copy in BNF FR 1318 to the fragments of the Metz copy edited by Sudhoff and Godefroy has revealed that the content of the two texts was similar, although not identical,⁶ and provides an opportunity for recreating, however provisionally, the missing, unedited pieces of the lost Metz manuscript. At this stage of the

1 'Les manuscrits disparus' 2017.

2 'Les manuscrits disparus' 2017.

3 Trotter 2005, 4–5.

4 Sudhoff 1914.

5 Godefroy 1880; Kittel et al. 2004, 2, 1075.

6 Kittel et al. 2004, 2, 1077.

investigation, knowledge of codicology and of medieval French provides some support for piecing the lost text back together.

Aside from the texts in the original manuscript, the history of the manuscript can be pieced together based on pre-war booklists and other sources. So, it appears on a list of manuscripts that passed to the city of Metz from the collection of the Baron de Salis at the Baron's death in 1892.⁷ A note at the end of the list records that the Baron had acquired a large part of his manuscript collection in 1849, when the collection of a printer and bookseller in Sens, Théodore Tarbé, was sold upon this printer's own passing.⁸ Unsurprisingly, the manuscript also appears on a 1823 booklist of Tarbé.⁹ This printer had acquired a large portion of his collections from the library of the Cistercian abbey of Vauluisant, and it is possible that our manuscript originated in this abbey.¹⁰ Following the traces of the manuscript through booklists, then, allows us to reconstruct the history of a manuscript and may help with localizing an original manuscript in the absence of other evidence. Through investigations such as this, the contents, dating, and, in some cases, medieval circulation history of lost manuscripts can effectively be reconstructed. These details, along with the pre-war photographs and edited texts, enable a multimedia experience of a manuscript long lost.

This project will focus on the collections of four nations: The Netherlands, Belgium, France and the UK. These nations are, of course, not the only ones to have suffered manuscript losses during the war, but they have been selected out of all relevant European nations because preliminary research into lost and damaged collections suggests that the scope of their losses makes it possible to document them. So, for example, while it would have been valuable to include the lost manuscript collections of Italy on this list, the scope of its losses makes this impossible at present, since Italy is estimated to have lost some 39,000 manuscripts during World War II.¹¹ Such a scope presents a significant barrier to any comprehensive investigation into individual manuscripts, so this project, at least at this stage, is limited to nations that suffered more documentable losses.¹²

This same interest in maintaining a realistic scope of the project lies behind the decision to focus on public, rather than private, manuscript collections. Manuscripts lost from private collections may eventually be included in an expanded version of the database, but it would not be possible to include these in a comprehensive way at this stage, since private collections were often undocumented and their losses often impossible to estimate. For this wholly pragmatic reason, these manuscripts will not be included in the first stage of the database.

But while the scope of the project is necessarily geographically and structurally

⁷ It is item 78 on the booklist. Delisle 1894, 55, 561.

⁸ Delisle 1894, 55, 562.

⁹ Hänel 1830, 439.

¹⁰ Bougard et al. 2012.

¹¹ Van der Hoeven et al. 1996, 10.

¹² Preliminary data about manuscript losses is forthcoming.

limited in these ways, it is not, of course, limited to texts copied from the four focal nations. Manuscripts travelled widely during the medieval period and beyond. This was due to factors as varied as the movement of their owners, international conflict, and socio-political upheaval. To give a tragic example, during the abhorrent expulsion of England's Jewish communities in 1290, some of the Jewish people driven out of England were able to bring cherished manuscript collections with them and these manuscripts, originating in England, ended up in collections across Europe. The remarkable mobility of medieval manuscripts means, in practical terms, that the medieval manuscripts contained in a nation's library collections at the time of World War II were not necessarily copied within the borders of that nation. In this way, then, recreating the manuscript losses of these four key nations will provide insight into a much broader cross-section of medieval and modern book collections.

The database of destroyed manuscripts, once complete, will serve as a case study for exploring how digital technology, and the immaterial archival possibilities it entails, can help reconceptualise the archive. Technological developments of the past three decades have fundamentally changed both the shape of the archive and how it functions for society.¹³ These developments have enabled the archive to exist in a wholly immaterial form – one with no grounding in material objects. By creating an archive of 'ghost' manuscripts, effectively allowing the user to commune with an archive with no remaining physical or material reality, this project will highlight the potential of wholly immaterial archives.

The potential can be illustrated using the same manuscript containing the *Albucasis* text. When the manuscript existed, housed as a textual artefact in a regional library collection, it stood as a material testament to modern-day France's medieval history, with its French translation of an Arabic medical text representing a broader history of intercultural communication in the region. Now that the manuscript has been lost, it no longer stands for this history in any material way. Once the manuscript is effectively pieced back together in an online format, its representational power will differ from that of its original form in the sense that it will longer stand as a material link to past – and concomitantly, it will no longer be tied in a material form to one single collection or nation. Rather, it will become a culture heritage artefact that is equally accessible by anyone with an internet connection. The project is therefore aimed at not only breathing life back into these lost collections, but also at helping us think through the ways in which the archive can be productively transformed by the digital realm.

Samenvatting

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden duizenden manuscripten vernietigd. Dit project zal lopende discussies over het 'immateriële archief' en diens sociale en histo-

¹³ Voss & Werner 1999, 10; Brouwer & Mulder 2003, 4.

rische belang bevorderen door vernietigde archieven van vier landen digitaal tot leven te brengen.

Address of the author:

Leiden University Centre for the Arts in Society (LUCAS)
P.N. van Eyckhof 4
2311 BV Leiden

Bibliography

Primary

Metz, Bibliothèque municipale MS 1228.

Secondary

- Bougard, François et al., *La bibliothèque de l'abbaye cistercienne de Vauluisant. Histoire et inventaires*. Paris: CNRS Éditions, 2012.
- Brouwer, Joke & Arjen Mulder, 'Information is Alive', in: Joke Brouwer & Arjen Mulder (eds.), *Information is Alive. Art and Theory on Archiving and Retrieving Data*, edited by. Rotterdam: V2_Lab for the Unstable Media, 2003.
- Delisle, Léopold, 'Les manuscrits du baron de Salis', in: *Bibliothèque de l'École des Chartes* 55 (1894), 560-62.
- Godefroy, Frédéric Eugène, *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IXe au XVe siècle*. Paris: FVieweg, 1880.
- Hänel, Gustav Friedrich, *Catalogi Librorum Manuscriptorum, Qui in Bibliothecis Galliae, Helvetiae, Belgii, Britanniae M., Hispaniae, Lusitaniae Asservantur*. Lipsiae: Hinrichs, 1830.
- Kittel, Harald et al., *Übersetzung ein internationales Handbuch zur Übersetzungsforschung = Translation: An International Encyclopedia of Translation Studies = Traduction : encyclopédie internationale de la recherche sur la traduction*. Berlin: W. De Gruyter, 2004.
- 'Les manuscrits disparus de la Bibliothèque de Metz', in: *Le Républicain lorrain*, 2017 <<https://www.republicain-lorrain.fr/actualite/2017/02/14/les-manuscrits-disparus-de-la-bibliotheque-de-metz>> (consulted 05-09-2019).
- Sudhoff, Karl, *Beiträge zur Geschichte der Chirurgie im Mittelalter. Graphische und textliche Untersuchungen in Mittelalterlichen Handschriften*. Leipzig: Barth, 1914.
- Trotter, David, *Traité de chirurgie. Édition de la traduction en ancien français de la chirurgie d'Abū al-Qāsim Khalaf ibn Abbās al-Zahrāwī du manuscrit BNF, Français 1318*. Boston: De Gruyter, 2005.
- Van der Hoeven, Hans & Joan Van Albada, *Lost Memory. Libraries and Archives Destroyed in the Twentieth Century*. Paris: UNESCO, 1996.
- Voss, Paul & Marta Werner, 'Toward a Poetics of the Archive. Introduction', in: *Studies in the Literary Imagination* 32.1 (1999), i-viii.

Subversieve literatuur in tijden van censuur

Beeldvorming van de Opstand in de Zuidelijke Nederlanden (1585-1621) en de casus van een Mechels vroegmodern handschrift met rebelse inhoud

BRAM CAERS

Menich vroom helt, die de crych meest heeft verslint,, al
aen-schouwers,, bemint,, al, salmen u doen blijcken
vaen-draghers die cloeckelyck hebben ghedint,, al
oock ruyters ghy,, vint,, al, om naer te kycken
wildy slechts de bladeren om strycken
ghy sult u daer af verwonderen van
end noch eenighe baladen desghelijcken
met incarnatien oft iaer-dichten dan
isser oock iemant die t'beter can
en wilt my daer-om berispen oft quellen,, niet
maer wilt u conste oock hier neffens stellen,, ziet
(Koninklijke Bibliotheek van België, hs. 15.662, schutblad)

Met bovenstaand gedicht, ondertekend met de kenspreuk 'naer t'suer compt zoet' van de Mechelse rederijker Willem de Gortter (1585-na 1637), opent een vroegmodern rederijkershandschrift dat om verschillende redenen bijzonder intrigerend is. Het meest in het oog springende is wel dat in deze codex de oudste handgeschreven versie bewaard wordt van het *Wilhelmus*. Het lied is genoteerd op een verso- en recto-zijde waarop ook kleurige ruiters staan afgebeeld, waardoor het handschrift een veel gevraagde bruikleen is in tentoonstellingen. Het *Wilhelmus* gaat in deze versie bovendien vergezeld van een soort colofon waarin het lied wordt verbonden aan de figuur van Filips van Marnix van Sint-Aldegonde (1540-1598). Deze vermelding heeft een rol gespeeld in de discussie over het auteurschap van het Nederlandse volkslied, die recent een nieuwe impuls kreeg vanuit de computationele stilistiek.¹

De relatieve bekendheid van het handschrift als literair-historisch interessante en visueel aantrekkelijke tekstgetuige van het *Wilhelmus* staat in schril contrast met wat we eigenlijk over de rest van de codex weten. Buiten een Leuvense licentiaatsverhandeling (doctoraalscriptie) uit 1945 en twee samenvattende artikelen uit 1968, is geen enkele uitvoerige studie voorhanden.²

Duidelijk is wel dat de maker van dit handschrift nadrukkelijk de kant koos van de staatse zijde, in de Opstand tegen Spanje. Het is ook bekend dat een Mechelse rederijker, Willem de Gortter, het grootste deel van de teksten in het handschrift eigenhandig noteerde – vele van de teksten dragen acrostichons of zijn door hem ondertekend – maar niemand nam ooit de moeite om al die teksten uit te geven of nader te

¹ Kestemont e.a. 2017.

² Van Caudenberg 1968 (een samenvatting van zijn licentiaatsverhandeling uit 1945); Van Autenboer 1968 (in feite een samenvatting van Van Caudenberg 1968).

bestuderen. Vanwege de protestantse en subversieve inhoud van het handschrift gingen er ook voetstoots van uit dat De Gortter naar het noorden gevlucht was, omdat men het immers niet mogelijk achtte dat iemand in het gereconcilieerde, door de contrareformatie getekende zuiden een dergelijk handschrift vervaardigd zou kunnen hebben. Uit archiefonderzoek is echter gebleken dat De Gortter zijn hele leven in Mechelen is blijven wonen.³ De schijnbare tegenstelling tussen de subversieve inhoud van De Gortters handschrift en zijn overtuigd protestantse en staatse sympathieën enerzijds, en de aartsbisschoppelijke, door de katholieke censuur gecontroleerde stad waarin hij leefde en werkte anderzijds, roept een heel aantal vragen op. De komende jaren hoop ik die te beantwoorden in een postdoctoraal onderzoek aan de Universiteit Leiden, dat gefinancierd wordt door het NWO (Veni).

De centrale onderzoeksvraag spits zich toe op de beeldvorming van het recente, gedeelde, verleden van de Opstand. Nadat Alexander Farnese in de jaren 1580 stelselmatig het grootste deel van de zuidelijke Nederlanden heroverde voor de Spaanse kroon, keerden de kansen in de Nederlandse Opstand, en kwamen de grenzen zoals we die vandaag kennen gedeeltelijk vast te liggen. Steden die een leidende rol hadden gespeeld in de Opstand, en die niet zelden werden 'bevrijd' uit een calvinistisch bewind, werden door Farnese 'gereconcilieerd', wat onder meer inhield dat men het verleden moest laten rusten. Expliciet schrijven over de Opstand, en daarmee over het schrikbewind van de hertog van Alva, was dus niet toegestaan. Deze bepaling vormt in feite het begin van twee onderscheiden 'herinneringsculturen' van het gedeelde verleden, die vanuit propagandistisch oogpunt tegen elkaar werden ingezet.⁴ De uiteenlopende lezingen van het verleden gaven de aanzet voor de vorming van (proto-) nationale identiteiten in noord en zuid, een proces dat de voorbije jaren ruim aandacht heeft gekregen in (literair-)historisch onderzoek.⁵ Wat tot nog toe minder in beeld kwam, is de vraag in hoeverre de twee verschillende herinneringsculturen met elkaar de dialoog aangingen op een lokaal niveau. Cruciaal daarbij is de studie van het vroegmoderne handschrift. Door een al te sterke nadruk op gedrukte teksten is immers het beeld ontstaan van een 'waterscheiding' tussen het vrije noorden en het geknechte zuiden, dat onder een sterke censuur te lijden had. Door handschriften in de discussie te betrekken, wordt het beeld van de literaire cultuur in de zuidelijke Nederlanden diffuser, complexer en interessanter.

Het onderzoek is opgezet vanuit het idee van drie concentrische cirkels, met het handschrift van Willem de Gortter als middelpunt. Met andere woorden: in drie op elkaar ingrijpende onderzoeksfases breid ik stelselmatig het onderzoekscorpus en de portee van de onderzoeksvragen uit. Het centrale uitgangspunt van het onderzoek is dat het handschrift van Willem de Gortter, dat literair-historisch gesproken een anomalie lijkt te zijn in het contrareformatische zuiden, kan fungeren als lens om een voorheen onder de radar gebleven subversieve cultuur in de zuidelijke Nederlanden aan het licht te brengen.⁶

³ Van Autenboer 1968, 238.

⁴ Vgl. het Leidse onderzoek van Judith Pollmann en haar medewerkers, o.a. in Kuijpers e.a. 2013.

⁵ Bv. Pollmann 2010, Jensen 2016, etc.

⁶ Het idee van de 'lens' dank ik aan Dieuwke van der Poel, die samen met Bart Besamusca (allebei Universiteit

In de eerste fase spits ik me toe op het handschrift en zijn onmiddellijke context. Oorspronkelijk was handschrift Brussel, KBR, hs. 15.662 een door een anonieme kunstenaar vervaardigd album met tientallen kleurige waterverftekeningen van ruiters en vaandrigs die actief waren tijdens de eerste decennia van de Opstand.⁷ Willem de Gortter kreeg het boek zelf pas in handen in de zeventiende eeuw, en noteerde er zijn eigen literaire werk in, naast materiaal van andere auteurs dat hij onder andere ook uit gedrukte bronnen haalde. Het handschrift bevat tientallen bekende en onbekende balladen, sonnetten, refreinen, chronogrammen en andere gedichten, en zeventien liederen. Er werden echter ook nieuwe tekeningen aan het handschrift toegevoegd, gemaakt door Willem van Orssaghen, een Mechelse rederijker die met De Gortter op vriendschappelijke voet moet hebben gestaan. Samen vervaardigden ze ook een album met waterverftekeningen van zee- en veldslagen en belegeringen van steden die in de eerste fase van de Opstand plaatsvonden (Brussel, KBR, hs. 22.089), vergezeld van chronogrammen die De Gortter aanleverde.⁸ Net als het handschrift met zijn literaire teksten, getuigt ook dit album van een rebelse, anti-Spaanse overtuiging, die in het Mechelen van de vroege zeventiende eeuw dus minstens door Willem van Orssaghen gedeeld werd.

Het onderzoek in de ‘binnenste cirkel’ spitst zich daarom toe op deze twee figuren en de twee handschriften waaraan ze samen werkten. De centrale vraag is uiteraard wie er op de hoogte was van hun literaire en iconografische activiteiten, en wat we ons moeten voorstellen bij het primaire geïntendeerde publiek van de twee handschriften. Door de inhoud en de toon van de handschriften te bestuderen, schets ik in een eerste fase van het onderzoek een scherper ideologisch en literair profiel van De Gortter en Van Orssaghen.

In een tweede fase breid ik de focus uit naar de stad Mechelen tussen 1585 en 1621. Ondanks hun rebelse overtuiging waren De Gortter en Van Orssaghen waarschijnlijk allebei lid van de grootste van de drie Mechelse rederijderskamers, *De Peoene*. In deze onderzoeksfase probeer ik hun complexe positie in de literaire cultuur van Mechelen in te schatten. Mijn bedoeling is om alles wat in Mechelen geschreven of gepubliceerd is over de Opstand, in handschrift of in druk, in de discussie te betrekken, met een specifieke focus op raakpunten tussen de twee tegenovergestelde discoursen die zich in noord en zuid over het recente verleden vormden. Een voorbeeld is de staatste verrassingsaanval op het nabije Lier in 1595, die nog dezelfde dag werd afgeslagen door het Antwerps garnizoen en de burgermilities van Mechelen. De overwinning inspireerde verschillende Mechelaars tot triomfalistische gedichten, pamfletten en schilderijen.⁹ In De Gortters handschrift krijgt de gebeurtenis vanzelfsprekend een heel andere lading.

De literaire raakpunten in de beeldvorming van het recente verleden krijgen vervolgens meer diepgang via een meer archivalisch ondersteunde ‘Social Network Analysis’ van de centrale figuren in dit onderzoek. Door de contacten, zowel familiaal,

Utrecht) mee nadacht over dit project in de beginfase van de aanvraag. Daarvoor wil ik hen hier bedanken.

⁷ Smit 1938 [2016]. Vgl. over de kunstenaar Van Caudenberg 1968, 214.

⁸ Van Autenboer 1968, 243.

⁹ Caers 2013.

professioneel als cultureel, van De Gortter en Van Orssaghen in kaart te brengen, en door dat netwerk ook stelselmatig uit te breiden met andere figuren die in Mechelen (en daarbuiten) op het einde van de zestiende en in het begin van de zeventiende eeuw literair of anderszins cultureel actief waren, hoop ik preciezer grip te krijgen op de kruisbestuiving tussen twee herinneringsculturen op een lokaal niveau.

De derde en laatste fase slaat de brug naar de grotere literair-historische vraag die de drijfveer vormt van dit onderzoek: in hoeverre geeft het bestaan van het handschrift-De Gortter blijk van een subversieve literaire cultuur in de zuidelijke Nederlanden na 1585? Het startpunt voor deze onderzoekslijn ligt in de eerste plaats in het handschrift van De Gortter zelf. In zijn literaire werk geeft hij blijk van een grote waardering voor rederijkers uit Antwerpen en Brussel, zoals Willem van Haecht en Jan Baptist Houwaert. Aan die laatste wijdt De Gortter enkele lofdichten, hij geeft aan verschillende van diens boeken in zijn bibliotheek te hebben gehad, en vertelt zelfs over een wandeling die hem naar *Cleyn venegien* voerde, het landgoed van de Brusselse dichter.¹⁰ Zowel Van Haecht als Houwaert waren tijdens de Opstand niet onbesproken: Van Haecht volgde na vele omzwervingen zijn overtuigingen naar het noorden, en Houwaert schipperde zijn hele leven tussen trouw aan Kerk en Koning, en zijn afkeer van tirannie.¹¹ Dat De Gortter precies deze figuren bezingt in zijn werk, verdient aandacht. Verder bouwend op de netwerkanalyse die het sluitstuk vormt van de tweede onderzoeksfase, wil ik nagaan in hoeverre De Gortters literaire horizon zich ook vertaalde in daadwerkelijke contacten met rederijkers in andere steden in de zuidelijke Nederlanden. Dat doe ik vooral aan de hand van teksten die hij in naam van *De Peoene* of als particulier, inzonder voor rederijkerswedstrijden in Mechelen en daarbuiten. Een belangrijke rol daarbij is weggelegd voor het Blazoefees dat in Mechelen werd gehouden in 1620, en waaraan – voor de laatste keer voor de oorlog weer uitbarstte – rederijkerskamers uit het noorden én het zuiden deelnamen.

De centrale hypothese van mijn onderzoek is dat het subversieve gedachtegoed dat in De Gortters handschrift vervat zit, breder verspreid was in de zuidelijke Nederlanden dan tot nog toe is vermoed, zij het dan in het voor de censuur moeilijk bereikbare medium van het handschrift.¹² Met mijn onderzoek hoop ik een subversieve literaire cultuur in kaart te brengen die zich in de zuidelijke Nederlanden vooral in handschriftelijke vorm zal hebben verspreid. Ik hoop aan te tonen dat dit literaire circuit, zeker op lokaal niveau, actief de dialoog aanging met het dominante, contrareformatische discours over de Opstand dat in de zuidelijke Nederlanden in druk de dienst uitmaakte. Op die manier wil ik een bijdrage leveren aan het nog prille debat over het functioneren van vroegmoderne handschriften, die in het onderzoek over het algemeen relatief weinig aandacht hebben gekregen vergeleken met gedrukte teksten.¹³

10 De Gortter schreef een heus 'bibliotheekgedicht' waarin hij de boeken in zijn bezit op rijm zette. Daarover is een publicatie in *De gulden passer* in voorbereiding.

11 Zie Porteman & Smits-Veldt 2009, 48, 84-86.

12 Er zijn voorbeelden bekend, maar die zijn tot nog toe niet in onderlinge samenhang bestudeerd, vgl. bijvoorbeeld Van Eghem 1939-1940 en Ferket & Caers 2019.

13 Zie met name het onderzoek van Nelleke Moser (bv. Moser 2007); en vgl. Caers [2019], Ferket & Caers 2019.

Summary

It is widely believed that after the Fall of Antwerp (1585), sympathisers of William of Orange fled north or kept to themselves. An ostentatiously orangist manuscript produced in the southern city of Mechelen testifies to the contrary and shows that alternative opinions continued to linger in the Southern Low Countries. In a threefold research initiative, I will first study the manuscript and its makers, moving on to the literary culture of the city of Mechelen, in which the manuscript was produced. In a last stage, I will look for similar sources and incorporate printed texts, so as to shed light on the dialogue between two opposing memory cultures of the Dutch Revolt, in the Southern Low Countries. My research addresses questions relating to the function and cultural significance of early modern manuscripts, their relation to print, and their place in literary history.

Adres van de auteur:

Leiden University Centre for the Arts in Society (LUCAS)

P.N. van Eyckhof 1, kamer 2.05b

2311 BV Leiden

b.j.m.caers@hum.leidenuniv.nl

Bibliografie

- Caers, Bram, 'In fide constans? Politiek van herinnering in het Mechelse stadsbestuur', in: *De zeventiende eeuw* 29 (2013), 228-246.
- Caers, Bram, *Vertekend verleden. Geschiedenis (her)schrijven in vroegmodern Mechelen (1500-1750)*. Hilversum: Verloren, [2019], ter perse.
- Jensen, Lotte (red.), *The roots of nationalism. National identity formation in Early Modern Europe (1600-1815)*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016 (Heritage and memory studies, 1).
- Kuijpers, Erika e.a. (red.), *Memory before modernity. Practices of memory in early modern Europe*. Leiden: Brill, 2013 (Studies in Medieval and Reformation Traditions, 176).
- Ferket, Johanna & Bram Caers, 'Changing the script: a typology of Dutch theatre manuscripts in the Southern Low Countries, and the interaction between manuscript and print (17th-18th centuries)', in: *In Monte Artium* 12 (2019): ter perse.
- Kestemont, Mike e.a., *Van wie is het Wilhelmus? De auteur van het Nederlandse volkslied met de computer onderzocht*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017.
- Moser, Nelleke, "'Poëzijlust en vriendenliefd": literaire sociabiliteit in handschrift en druk na 1600', in: Jo Reynaert & Wim van Anrooij (red.), *Literatuur in handschrift en druk in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd*. Speciaal nummer van: *Spiegel der letteren* 49 (2007), 247-264.
- Pollmann, Judith, 'No man's land. Reinventing Netherlandish identities, 1585-1621', in: Robert Stein & Judith Pollmann (red.), *Networks, regions and nations. Shaping identities in the Low Countries, 1300-1650*. Leiden: Brill, 2010, 241-261 (Studies in Medieval and Reformation Traditions, 149).
- Porteman, Karel & Mieke B. Smits-Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen: geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1560-1700*. Amsterdam: Bert Bakker, 2008.
- Smit, J.P.W.A., *De legerlagen uit den aanvang van den 80-jarigen oorlog*. Fotografische herdruk Soesterberg: Aspect, 2016.

- Van Autenboer, Eugeen, 'Een raadselachtige figuur: de Mechelse rederijker Willem de Gortter (geb. 1585)', in: A. Van Elslander (red.), *Gedenkboek 1943-1968*. Speciaal nummer van: *Jaarboek van de Koninklijke Souvereine Hoofdkamer van Rhetorica de Fontaine* 18 (1968 [versch. 1969]), 229-246.
- Van Caudenberg, Jozef, 'Het verzamelhandschrift van Willem de Gortter', in: Norbert De Paepe & Lode Roose (red.), *Liber alumnorum Prof. Dr. E. Rombauts: aangeboden ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag en zijn dertigjarig hoogleraarschap*. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven, 1968, 211-230.
- Van Eeghem, Willem, 'Contrabandetoneel', in: *De Vlaamse Gids* 28 (1939-1940), 25-39; 512-537.

Naar aanleiding van ... / Apropos of ...

Lanfranc van Milaan: heekunde vóór Andreas Vesalius en Ambroise Paré

MAURITS BIESBROUCK

Naar aanleiding van: Joost Jonkman, Ludo Jonken & Al de Weerd, *Lanfranc van Milaan, een bloemlezing uit zijn middeleeuwse chirurgie*. Houten: Sapientia, Prelum Uitgevers, 2016. 218 p., ill., ISBN 978-90-8240-945-1, prijs: € 19,50.

Lanfranc, dikwijls Lanfrancus Mediolanensis of Lanfranc van Milaan (soms Guido Lanfranchi, Lanfranco, Alanfrancus, Léon Franco, ...) werd geboren rond 1245, vermoedelijk in Milaan. Volgens de meeste bronnen stierf hij in Parijs in 1306, volgens Haeser zelfs daarvoor, maar volgens de auteurs leefde hij van 1245 tot ca. 1315.¹ Wie de figuur van Lanfranc 'kent' associeert hem gewoonlijk met Henri de Mondeville (ca. 1260-1316), chirurg voor de Franse koninklijke familie in Parijs, en Guy de Chauliac (1298-1368), wiens *Chirurgia magna* de basis vormde voor het chirurgisch werk *De chirurgica institutione libri quinque* (Parijs: Christian Wechel, 1543) van Jean Tagault (c. 1486-1546), later eveneens professor heekunde in Parijs.² Elk van dit drietal schreef zijn eigen *Chirurgia*, toen prestigieuze overzichtswerken, die niet alleen de heekunde, maar eigenlijk het

gehele gebied van de geneeskunde overspanden.

Over de biografie van Lanfranc is niet zoveel gekend en over de juistheid van bepaalde gegevens wordt af en toe onder auteurs geredetwist. Wat wij weten komt hoofdzakelijk van hemzelf en werd reeds samengevat door E. Gurlt, Pagel en anderen.³ Hij werd vermoedelijk geboren in een oude familie afkomstig uit Pisa. Hij was een leerling van Willem van Saliceto, die les gaf in Bologna, en beoefende dan de heekunde en de geneeskunde in Milaan, maar werd ten gevolge zijn politieke keuze tegen Matthias Visconti rond 1290 uit zijn vaderstad verbannen. Hij trok naar Lyon, waar hij zijn *Chirurgia parva* (de 'kleine heekunde') schreef en zich bezighield met de opvoeding van zijn zoon.⁴ Op basis daarvan concluderen velen dat hij de medische en chirurgische kennis vanuit Italië in Frankrijk introduceerde. Van Lyon trok hij naar Parijs, waar hij een groot aantal leerlingen opleidde. Daar voltooide hij op aanraden van Jean de Passavant in 1296 zijn *Chirurgia magna* (de 'grote heekunde'), opgedragen – volgens sommigen – aan Filips de Schone.⁵

3 E. Gurlt, *Geschichte der Chirurgie und ihrer Ausübung. Drittes Buch. Mittelalter*. Berlin: Verlag von August Hirschwald, 1898, p. 765-791. Deze auteur geeft ook een analyse van het werk; Pagel, 'Lanfranchi', in: August Hirsch (red.), *Biographisches Lexikon der Hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker*, Dritter Band, Wien/Leipzig: Urban & Schwarzenberg, 1886, p. 599.

4 Konrad Schreck, *Lanfranks Chirurgia parva in der Abschrift Konrad Schrecks von Aschaffenburg*. Würzburg: Institut für Geschichte der Medizin der Universität Würzburg, 1975 (Altdeutsche Lanfrank-Übersetzungen, 3); Detlef Scholz, *Lanfranks 'Chirurgia parva' in einer Prager Überlieferung des Spätmittelalters*. Würzburg: Institut für Geschichte der Medizin der Universität Würzburg, 1977. (Altdeutsche Lanfrank-Übersetzungen, 4); Roman Sosnowski, *Volgarizzamento della Chirurgia parva di Lanfranco da Milano nel manoscritto Ital. quart. 67 della collezione berlinese, conservato nella Biblioteca Jagellonica di Cracovia*. Kraków: Faculty of Philology, Jagiellonian University of Kraków, 2014. (Collectio Fibulae).

5 Die opdracht aan de koning wordt bestreden door

1 Het sterfjaar 1315 wordt ook (zonder bewijs) aangehouden door Leo M. Zimmerman & Ilza Veith, 'Lanfranc (d. 1315)' in *Great Ideas in the History of Surgery*. San Francisco: Norman Publishing, 1993, 124-129. Te vergelijken met Heinrich Haeser, *Lehrbuch der Geschichte der Medizin und der epidemischen Krankheiten. Erster Band Geschichte der Medizin im Alterthum und Mittelalter*. Hildesheim/Zürich/New York: Georg Olms Verlag, 1996, 767.

2 Maurits Biesbrouck, Omer Steeno & Theodoor Goddeeris, 'Jean Tagault (c. 1486-1546), professor heekunde in Parijs, plagiarior van Vesalius' *Tabulae anatomicae sex* (1538)?', in: *In Monte Artium. Journal of the Royal Library of Belgium* 10 (2017), 7-63. Zie <<http://www.brepolononline.net/doi/pdf/10.1484/J.IMA.5.114681>> (geraadpleegd op 28/10/2018).

Hij noemde het zelf zijn *Practica*. Het jaar daarvoor zou hij reeds lid geworden zijn van de confrérie of broederschap van Sint Cosmas, later het *Collège de Saint Côme*, maar Wickersheimer betwijfelt dat.⁶ Toch is het ontbreken van elk document dat zou kunnen wijzen op zijn aanwezigheid in de medische faculteit een aanwijzing dat hij lid moet geweest zijn van de broederschap.⁷ De eerste Latijnse druk van zijn chirurgisch werk verscheen volgens A. Hirsch in 1490 in Venetië, maar daar zijn geen exemplaren van te vinden. Zijn werk werd verschillende keren heruitgegeven en vertaald in het Frans (Guillaume Yvoire, Lyon 1490), het Duits (Otto Brunfels, Frankfurt am Main 1566), het Engels (1565, Ms. van 1380 in Bodleian), het Hebreeuws en naast andere ook enkele Nederlandse vertalingen: Darmstadt en Gent, Uppsala, Amsterdam.⁸ Merkwaardig genoeg was er geen Italiaanse versie gekend, tot Roman Sosnowski een Italiaanse versie van de *Chirurgia parva* aantrof in de universiteit van Krakau in de Jagiellonische Bibliotheek.⁹ De Mid-

delnederlandse manuscripten zijn niet identiek, soms ontbreken stukken en de Latijnse tekst wordt niet steeds nauwkeurig gevolgd.

De bloemlezing zelf nu. Het is uit de *Derde Middelnederlandse vertaling* (Amsterdam, ca. 1460 en nooit gedrukt) van de *Chirurgia magna* of de ‘Groten Lanfranc’, dat de auteurs geput hebben voor deze bloemlezing.¹⁰ Zij bestaat uit vijfen-twintig fragmenten, elk in een apart hoofdstuk, die nu voor de moderne lezer hertaald werden. Die hertalingen worden voorafgegaan door een transcriptie van de oorspronkelijke Middelnederlandse vertaling (de ‘kritische tekst’). Deze fragmenten zijn geen volledige weergave van de betrokken hoofdstukken in Lanfranc, want de auteurs hebben doorgaans de vrij uitvoerige passages met zijn geneesmiddelenvoorschriften weggelaten. Ze worden gevolgd door een commentaar of duiding bij het besprokene. Een verantwoording voor de keuze van de hoofdstukken geven de auteurs in hun ‘woord vooraf’. Zij biedt een interessante mix van de door Lanfranc behandelde onderwerpen, gaande van de medische ethiek, chirurgische onderwerpen *stricto sensu* zoals oog-, neus-, keel-, oor- en tandheelkunde, de orthopedie en traumatologie, maar ook van de interne geneeskunde, huidziekten met lepra en antrax en ook rabiës (nu alle drie ‘infectieziekten’) worden behandeld en ook kanker en therapieën als aderlaten, bloedzuigers en cauteriseren.

Door hun glasheldere inleiding zullen de auteurs ongetwijfeld veel lezers helpen hun weg te vinden in de soms obscure gedachtegang van de middeleeuwer over de betekenis van de *humores* en in de organisatie van het onderwijssysteem toen. Anderen daarentegen zullen tevergeefs zoeken naar meer biografische gegevens, al ware

Émile Littré, ‘Lanfranc, chirurgien’, in: *Histoire littéraire de la France, ouvrage commencé par des religieux bénédictins de la congrégation de Saint-Maur, et continué par des membres de l’institut*, Tome XXV. Quatorzième siècle. Paris: Firmin Didot, frères, fils et Cie, 1869, 284-294, zie p. 293; maar dan weer beklemtoond in een latere uitgave in dezelfde reeks: Tome XXVII. Quatorzième siècle, Paris, Imprimerie nationale, 1877, zie p. 626-627. In de editie van 1869 vermeldt Littré (p. 286-287) het opmerkelijk detail dat Lanfranc, toen blijkbaar tegen het einde van zijn leven, zelf aan blaasstenen leed en de vraag mag gesteld of dit soms niet tot zijn dood heeft geleid.

6 Ernest Wickersheimer, ‘Lanfranc de Milan’, in: Idem (red.), *Dictionnaire biographique des médecins en France au moyen âge*. Paris: E. Droz, 1936, 518. Heruitgave: Genève: Librairie Droz, 1979.

7 ‘Lanfranco da Milano’ in M. Caravale et al. (red.), *Dizionario Biografico degli Italiani*, Volume 63, Roma: Labroca-Laterza, 2004.

8 In het Spaans vertaald door Guadalupe Albi Romero in 1988 (Valladolid: Universidad de Valladolid en Salamanca: Caja de Ahorros y M.P. de Salamanca), met een transcriptie van Madrid, Biblioteca Nacional, Ms. 2.147. Voor de Hebreeuwse vertalingen: *Histoire littéraire de la France, ouvrage commencé par des religieux bénédictins de la congrégation de Saint-Maur, et continué par des membres de l’institut*, Tome XXVII. Quatorzième siècle, Paris, Imprimerie nationale, 1877, zie ‘Traductions d’ouvrages médicaux’, p. 624-628.

9 Roman Sosnowski, *Volgarizzamento della ‘Chirurgia*

parva’ di Lanfranco da Milano nel manoscritto Ital. quart. 67 della collezione berlinese, conservato nella Biblioteca Jagellonica di Cracovia, viij, Collectio Fibulae, 2014; zie p. 7-8.

10 Dit Amsterdamse manuscript wordt bewaard in de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam, signatuur II F 39, dateert van ca. 1460 en telt in totaal 188 folio’s, verdeeld over 94 hoofdstukken. De volledige tekst, verzorgd door L. Jongen en E.J. Jonkman, is online te vinden op Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren als *Dit is die tafel vanden Groten Lanfranc* (2015) <www.dbnl.org> [geraadpleegd 28/10/2018].

het maar wat Lanfranc daar zelf over vertelde.

De meeste hoofdstukken zijn voorzien van een illustratie, doorgaans mooi en van een goede kwaliteit. De keuze daarvan zal niet voor alle lezers ideaal zijn. Een objectieve lezer die de middeleeuwse bewering (hoofdstuk 13), dat twee mannenhoofden te zien zijn in de twee dingen die 'uit het voorste deel van de hersenen komen', wil toetsen aan de werkelijkheid, zal deze liever confronteren met een foto van een vers anatomisch preparaat dan met een tekening, ook al is het een plaat uit Vesalius' *De humani corporis fabrica* (Oporinus: Bazel, 1543). Vesalius zelf schrijft daar trouwens niets over en zijn afbeelding dient in de eerste plaats om de oorsprong van de craniale zenuwen te tonen. De prachtige foto van een *pterygium* (een sterk doorbloed bindweefselvlies op het oog) in hetzelfde hoofdstuk daarentegen laat aan duidelijkheid niets te wensen over, net als de foto van een antraxulcus (een zweer veroorzaakt door de miltvuurbacil) in hoofdstuk 17.¹¹ Slechts zelden is de originele pagina van het manuscript als illustratie weergegeven: enkel in de hoofdstukken 4 en 22 en dan nog partieel.

Commentaren verduidelijken de inhoud in het licht van de huidige medische kennis in een poging om de soms verbazende gedachtegang van de oude collega's te vatten, die de zaken toen volledig anders bekeken dan nu. Dit houdt steeds het gevaar in zich om oude schrijvers oneerlijk te beoordelen aan de hand van huidige criteria ('presentisme') of van zelfgenoegzaamheid door een misplaatst superioriteitsgevoel. Die valkuilen zijn hier zoveel mogelijk vermeden. Er is tegelijk voor gezorgd duidelijk te blijven voor een breed publiek maar toch interessant voor de huidige collegae. De auteurs betwijfelen in hoofdstuk zes terecht dat Lanfranc de leermeester was van Jan Yperman. Hoewel dit dikwijls wordt aangenomen, ontbreekt hiervoor elk bewijs.¹²

11 De juiste Nederlandse benaming voor een *pterygium* (met Griekse stam) is 'vleugelvlies'. Zie H. Pinkhof, *Vertalend en verklarend woordenboek van uitheemse geneeskundige termen*. Haarlem: De Erven F. Bohn, 1963, 445.

12 R. Jansen-Sieben, 'De heilkunde in Vlaanderen tijdens de late middeleeuwen' in R. Van Hee (ed.), *In de voetsporen van Jan Yperman. Heilkunde in Vlaanderen door de eeuwen heen*, Antwerpen, Gemeentekrediet, 1990, 67-77.

Voor hoofdstuk 19 ware het interessant om over een reproductie uit het originele manuscript te beschikken, want Lanfrancs bewering dat de onderkaak vijftien tanden bezit en de bovenkaak zeventien is inderdaad verbazend en kan door iedereen gemakkelijk ontkracht worden. Dit is des te opmerkelijker daar Lanfranc op verschillende plaatsen duidelijk aantoonde het werk van Galenus goed te kennen. Deze laatste gaf de juiste toedracht reeds weer in zijn *De usu partium* en hij vergeleek ons gebit zelfs reeds met dat van andere zoogdieren.¹³

De bibliografie roept soms vraagtekens op. Zij is grotendeels beperkt tot de vrij recente Nederlandse en Angelsaksische literatuur. Slechts één enkele Franstalige verwijzing: naar E. Nicaise (1893) met een werk over Henri de Mondeville, waarin slechts een terloopse opmerking over Lanfranc (p. 697). Eén Duitstalig werk ook, van Jankrift (2005), behandelt de Middeleeuwse geneeskunde meer in het algemeen. Waarom Lyons en Petrucelli vermelden, waarin slechts kort naar Lanfranc verwezen wordt, en niet bijvoorbeeld Gurlt, die meer vertelt over zijn biografie en die zelfs de Latijnse editie van de *Chirurgia magna* vrij extensief bespreekt? Zo ligt de literatuur die specifiek naar Lanfranc en zijn werk verwijst, verscholen tussen de overvloediger algemene werken. Een namen- en zakenindex achteraan had de bruikbaarheid kunnen verhogen.

De voornaamste verdienste van deze mooie uitgave is dat zij de vrij onbekende figuur van Lanfranc opnieuw wat tot leven wekt en een goed begrijpbare hedendaagse vertaling biedt van een nog nooit gedrukt manuscript van een belangrijk chirurgisch werk uit de periode tussen de School van Salerno en de Renaissance. Zij wakert zo ook de interesse aan voor de geschiedenis van de geneeskunde in het algemeen. Zij nodigt meer bepaald uit tot een verdere studie van de geneeskundepraktijk in de Middeleeuwen. Mooi als geschenk. Wie weet voelt iemand zich geroepen om van Lanfranc een volwaardige biografie te schrijven?

13 Margaret Tallmadge May, *Galen on the Usefulness of the Parts of the Body. Περὶ χρείας μορίων. De usu partium*, vol. II. Ithaca, New York: Cornell University Press, 1968, 516-521.

Adres van de auteur: Koning Leopold III laan 52, 8800 Roeselare, België, maurits.biesbrouck@scarlet.be

Altijd weer Artur

FRANK BRANDSMA

Naar aanleiding van: Jozef Janssens, *Koning Artur in meervoud. De mythe ontrafeld*. Leuven/Amsterdam; Davidsfonds/Amsterdam University Press, 2017. 256 p., ill., ISBN 978-90-5908-862-7 of 978-94-6298-726-5, prijs: € 39,99.

Als er iemand het verhaal van Koning Artur op een enthousiasmerende en toegankelijke manier kan vertellen, dan is het Jef Janssens. Hij heeft, zeker ook in de jaren na zijn emeritaat, een fraaie reeks populariserende boeken over de middeleeuwse cultuur en vooral literatuur gemaakt, zoals *In de schaduw van de keizer. Hendrik van Veldeke en zijn tijd* (2007), *Floris ende Blancefloer van Diederik van Assenede: liefde in het graafschap Vlaanderen van de dertiende eeuw* (2015) en *Superhelden op perkament* (met Veerle Uyttersprot, uit 2005). Stuk voor stuk prachtige boeken, rijk geïllustreerd en getuigend van een enorme bewondering en liefde voor de middeleeuwse verhalen. Dit nieuwe boek past helemaal in die reeks. Het toont Janssens in de kracht van zijn schrijverschap, als verhalenverteller pur sang, met veel kennis van zaken en daarbij ook nog het vermogen zich niet teveel in de details te verliezen.

‘Meervoud’ en ‘mythe’ zijn de belangrijkste woorden uit de titel. Janssens heeft er namelijk voor gekozen de ontwikkeling van het Arturverhaal vanaf de oorsprong te vertellen, in internationaal perspectief (‘meervoud’) en met veel aandacht voor de historische en culturele context van het verhaal. Dit levert een chronologisch opgebouwd boek op, met weliswaar een stevig hoofdstuk over de Middelnederlandse Artur, maar ook veel aandacht voor het Oudfrans, Welsh en Engels (Malory). Het personage Artur in zijn verschillende verschijningsvormen (de ‘mythe’) is de rode draad van het boek. Er zijn zeven hoofdstukken, van ongeveer gelijke lengte (een pagina of 30), met tussenkopjes. De bibliografie en noten zijn aan het eind van het boek te

vinden, evenals een uitgebreid register. De opmaak in twee kolommen leest prettig en er zijn heel veel mooie illustraties in kleur. De keuze, scherpste, uitsnede, inbedding en kleur van de afbeeldingen zijn een apart compliment waard. Voor de doorgewinterde Arturist zitten er onder de vele afbeeldingen natuurlijk wat ‘usual suspects’, maar die zijn dan vaak weer zo fraai uitgevoerd dat ze als nieuw overkomen. De verluchte beginletter van de *Ferguut* (p. 196) is hier een mooi voorbeeld van.

Het boek begint heel persoonlijk met een ‘Ten geleide’ over de enorme indruk die de Camelot-mythe op de jonge, idealistische auteur (toen nog student in Leuven) maakte na de moord op John F. Kennedy. Dit kondigt het eerste hoofdstuk aan, en eigenlijk ook al het laatste, waarin de doorwerking van de mythe in onze tijd centraal staat. Het ‘ten geleide’ toont meteen ook hoe gepassioneerd Janssens over het onderwerp denkt: het bericht dat presidentskandidaat Donald Trump in het Camelothotel te Tintagel tot ridder van de Ronde Tafel is benoemd, leidt tot deze tirade: ‘Vanwege zijn *services to humankind* mag de extreem narcistische, brutale en leugenachtige president – in alles het tegendeel van de ridders van de Ronde Tafel – als Sir Donald Trump of Camelot door het leven gaan; en de titel is erfelijk ...’ (p. 10). Janssens’ reservering in het hotel annuleerde hij direct. Persoonlijke meningen en vooral ervaringen komen in het boek geregeld terug, bijvoorbeeld in de vorm van reisimpressies, en dat werkt heel goed.

Het eerste hoofdstuk (‘Gedroomde helden’, p. 13-42) slaat de brug tussen heden en verleden door heen en weer te bewegen tussen de middeleeuwse verhalen en moderne bewerkingen. De Negen Besten komen aan de orde, maar ook Harry Potter, Tolkien, Dan Brown, Graalvier en verfilmingen/bewerkingen van het Arturverhaal, met veel aandacht voor *Monty Python and the Holy Grail*. Al dat materiaal leidt als vanzelf naar de centrale vraag: ‘Wie was Artur dan echt?’ (p. 42) en daarover gaat dan ook het tweede hoofdstuk (‘In den beginne ...’, p. 43-71). De schaarse historische bronnen (Gildas, Nennius) worden helder behandeld, evenals de historische context en de opvallende visuele getuigen van een orale verspreiding van het Arthurverhaal in Europa

(de archivolt van Modena, het mozaïek van een gekroonde ruiter met het bijschrift 'rex arturus' in de vloer van de kathedraal van Otranto). Er is ook de nodige aandacht voor het Welshe verhaal van Culhwch en Olwen, waarin Artur voor het eerst als koning met een hof beschreven wordt. Dit hoofdstuk eindigt chronologisch in 1066; terecht, want de verovering van Engeland door Willem de Veroveraar leidt een nieuwe fase in de Arturtraditie in.

Het derde hoofdstuk heet 'Rex Arturus' (p. 72-108) en leidt via het Tapijt van Bayeux naar een uitgebreide bespreking van de eerste, Latijnse Arturbioografie door Geoffrey van Monmouth. De bespreking wordt heel fraai begeleid door een hele reeks miniaturen uit een handschrift van de *Roman de Brut*, de allereerste vertaling van Monmouths tekst door de Normandische dichter Wace. Hij voegde er onder meer de Ronde Tafel aan toe, zich baserend op orale verhalen die de Bretoenen zouden vertellen. Janssens rondt dit hoofdstuk af met paragrafen over de manier waarop de Britse vorsten met hun legendarische voorganger omgingen. Het vinden van het graf in Glastonbury in 1191 en de Arturcultus die daar nog steeds heerst, worden beschreven en ook de dertiende-eeuwse Ronde Tafel van Winchester.

De hoofdstukken IV ('Het centrum van hoofdsheid', p. 111-162), V ('De tragische vorst', p. 163-182) en VI ('Artur in de Nederlanden', p. 183-214) behandelen de Arturverhalen in de volkstaal, met name in het Oudfrans en Middelnederlands. Dat hier voor deze twee talen wordt gekozen is verdedigbaar en verstandig, maar het verhaal heeft over heel Europa interessante vertakkingen en er zouden ook heel mooie hoofdstukken over de Duitse, Scandinavische en Middelenegse varianten te schrijven zijn.

Hoofsheid en Chrétien de Troyes vormen de kernelementen van het vierde hoofdstuk, met mooie analyses van de romans *Erec et Enide*, *Lancelot ou le chevalier de la charrette* en de *Conte du Graal*, terwijl het vijfde hoofdstuk geheel is gewijd aan de Oudfranse Lancelotcyclus, een 'kathedraal in proza' (p. 164). Ook hier weer mooie illustraties en heldere uitleg, met de terechte opmerking dat er zoveel versies en varianten van de prozacyclus zijn dat 'ook de niet-gespecialiseer-

de mediëvist al snel de pedalen verliest' (p. 167). Dit inzicht heeft in dit hoofdstuk en ook in het zesde naar mijn idee sterk bepaald wat wel en niet wordt behandeld. Dat is passend in dit boek, maar het element 'meervoud' uit de titel lijkt er wel een beetje onder. Er is ook in de Franse Arturliteratuur nog zoveel moois na Chrétien en naast de *Lancelot en prose* geschreven en daar horen we weinig over. Maar wellicht denk ik nu wel teveel als een ingewijde die weet dat er zoveel meer is, en, wetende dat Janssens dat ook weet, hem er graag over zou horen vertellen aan het brede publiek.

De Middelnederlandse Arturverhalen staan centraal in het zesde hoofdstuk. De tweetaligheid van het graafschap Vlaanderen, waar ook prachtige handschriften van de Oudfranse romans circuleren, brengt Janssens ertoe de Middelnederlandse versies te kenschetsen als '[d]e bescheiden Volkswagen Kever' (p. 186). Hij bespreekt de overlevering en de verhaalstructuur van de avonturenroman, met *Die Wrake van Ragisel* als voorbeeld. De *Ferguut* wordt behandeld als 'omkering van het schema' (p. 197), als variant op de vertrouwde verhaalopbouw. In de paragraaf 'Originele composities' (p. 199-206) staat de *Roman van Walewein* (voor Janssens een oude vriend) centraal, met een lange samenvatting en analyse. Daarna komen de Lancelotvertalingen aan bod, evenals de Merlijnteksten en de berijmde wereldkroniek *Spiegel historiael* van Jacob van Maerlant en Lodewijk van Velthem. Het hoofdstuk sluit af met een korte beschouwing over de positieve behandeling van de Gauvain/Walewein figuur in de lage landen.

Terecht begint het zevende en laatste hoofdstuk ('Artur herrezen', p. 215-229) met de Engelse auteur Sir Thomas Malory, wiens *Le Morte Darthur* (gedrukt in 1485 door William Caxton) gezien kan worden als sluitsteen van de middeleeuwse traditie en tegelijk als fundament van alle 'Nachleben'. Rode draad van dit hoofdstuk is de hoop dat de inspirerende kracht van het verhaal opnieuw zal kunnen werken, zoals dat in de moderne geschiedenis op een aantal momenten gebeurde. Janssens behandelt de prerafaëlieten, Lord Tennyson en zijn *Lady of Shalott*, Baden-Powell en de Arturinspiratie voor de scouting, maar ook de fascinatie van de nazi's voor Graal

en Tafelronde. Onze tijd van desillusie, aldus Janssens, kan wel een nieuw Camelot-ideaal gebruiken. Daarmee is hij aan het einde ook weer terug bij de inleidende zinnen en grondstemming van zijn boek.

Het boek is in ieder geval een inspirerend getuigenis van Janssens' liefde voor de Arturstof, zijn brede kennis en zijn vermogen tot enthousiasmeren. De specialist zal misschien bepaalde teksten en kwesties missen en bijvoorbeeld hoofdstuk 6 als wat onevenwichtig ervaren, met zoveel samenvattingen en minder aandacht voor actuele onderzoeksvraagstukken, maar het beoogde publiek zal daar niets van merken en meegesleept worden in Janssens' heerlijk lezende en prettig persoonlijke relaas. De Arturwereld blijft vitaal en creatief productief. Zo kan men bij de Nederlandse ANWB niet alleen informatie vinden over een Arthurreis naar Wales, maar ook over pretpark Movie Park in Duitsland, waar een hypermoderne wildwaterbaan een Arturiaanse queeste vormgeeft: 'Ontdek de nieuw gethematiseerde wildwaterbaan *Excalibur – Secrets of the Dark Forest* en begeef je samen met Koning Arthur, de ridders van de Ronde Tafel en duistere wezens en sprookjesfiguren op een riskante zoektocht naar het legendarische zwaard Excalibur' (website ANWB, geraadpleegd 15-08-2018). Als Donald Trump hem niet voor is, kan Janssens daar misschien een bezoekje gaan brengen?

Adres van de auteur: Universiteit Utrecht, Trans 10, 3512 JK Utrecht, Nederland. Ep.c.brandsma@uu.nl

De gouden legenden – maar welke?

SUZAN FOLKERTS

Naar aanleiding van: Amand Berteloot, Geert Claassens en Willem Kuiper (ed.), *Gulden legende. De Middelnederlandse vertaling van de Legenda aurea door Petrus Naghel uitgegeven naar handschrift Brusel, Koninklijke Bibliotheek, 15140, Deel I-II*. Turnhout: Brepols, 2011–2017. 411 en 621 p., ISBN 978-2-503-54502-8, prijs: € 240,-

Het produceren (en recenseren) van edities is in het tijdperk na de *material turn* een precaire

zaak. De meeste onderzoekers wenden zich tegenwoordig tot de individuele tekstdrager, in de overtuiging dat we ons beter kunnen verhouden tot een tekst die werkelijk heeft gefunctioneerd dan tot een (re)constructie ervan. Ook zijn we met zijn allen – aangejaagd door vereisten van subsidieverstrekkingen – meer geïnteresseerd in vernieuwende benaderingen dan in het ambachtelijke filologische werk. Promoveren op een editie is, zo horen we al twintig jaar, echt niet meer van deze tijd.

Wat, in deze constellatie, te denken van de ruim duizend pagina's tellende teksteditie die nu voor ons ligt? Tientallen jaren heeft een team van medioneerlandici noest gewerkt aan de uitgave van een van de belangrijkste teksten die in de middeleeuwen circuleerde: de *Gulden legende*. Deel II verscheen als eerste in 2011 en werd voorzien van een korte introductie, en met het verschijnen in 2017 van Deel I, dat een uitvoerige inleiding bevat, ligt het complete werk nu ter beoordeling op tafel. Een beoordeling kan verschillende aspecten belichten: editietechnieken, gemaakte keuzes, verzorging en, wat lastiger te meten, impact. Ik wil met dat laatste beginnen. Nog even voorbijgaand aan de discussie over nut en noodzaak van edities en over vernieuwing en traditie, moet benadrukt worden dat het heel goed is dat er weer een boek verschijnt over heiligenlevens. Dit genre was een van de belangrijkste, zo niet het belangrijkste, in de middeleeuwse samenleving. De structuur van het kerkelijk jaar maar ook van het maatschappelijke en persoonlijke leven, de aankleding van de kerken en andere gebouwen, verwijzingen in kunst en literatuur: het leven was doordrenkt van de aanwezigheid van heiligen. De verhalen over heiligen, *vitae* of heiligenlevens, dienden als bron. Deze editie van zo'n essentiële bron kan, naast de Latijnse *Legenda aurea* die in Engelse en Duitse vertalingen beschikbaar is maar vooralsnog niet in Nederlandse vertaling, gelden als een standaard in onderwijs en onderzoek over heiligen en hun levens.

Heiligenlevens stammen in de christelijke traditie al uit de vierde eeuw. De meeste heiligenlevens hebben tot doel de heiligheid van de overledene aan te tonen en een heiligverklaring te bewerkstelligen. In een dossier werden daarom,

behalve het deugdzaam leven, in het bijzonder de wonderen die de heilige na zijn/haar overlijden had verricht, opgevoerd als bewijs. Vanaf de dertiende eeuw werden heiligenlevens door de nieuwe bedelorden, vooral die van de dominicanen, bijeengebracht in grote verzamelingen en ingezet bij de prediking. In die context schreef Jacobus de Voragine de meest bekende en verspreide verzameling heiligenlevens: de *Legenda aurea*. Hij structureerde zijn werk volgens de kalender van het kerkelijk jaar en schreef bij elk leven een korte moraliserende introductie over de betekenis van de naam van de heilige. De *Legenda aurea* was na de Bijbel de meest verspreide tekstcompilatie in Europa. Meer dan duizend Latijnse *Legenda aurea*-handschriften zijn bekend. Al snel ook werd de *Legenda aurea* vertaald in allerlei volkstalen, waaronder het Middelnederlands. Daarnaast werd de verzameling aangepast aan regionale voorkeuren. Evenals in de Latijnse traditie werden in de Middelnederlandse tekstoverlevering de levens van lokale heiligen toegevoegd, zoals Sint Bavo in Gent en Sint Lebuinus in de IJsselstreek.

Dat de Middelnederlandse *Gulden legende* een uitgave verdiende, is te rechtvaardigen wanneer men het succes van de overlevering in de Middeleeuwen beziet: circa 150 handschriften met de Middelnederlandse *Gulden legende* (of delen ervan) zijn bewaard gebleven. Toch wil ik bij de keuze een kanttekening plaatsen, niet omdat die niet redelijk zou zijn, maar omdat die het zicht enigszins vertroebelt op de grillige overlevering van middeleeuwse hagiografie. De *Legenda aurea* is mogelijk tweemaal in het Middelnederlands vertaald. We spreken van een Zuid-Nederlandse vertaling en een Noord-Nederlandse bewerking, die in 1357 respectievelijk rond 1400 zijn ontstaan (volgens Jan Deschamps betreft die laatste een geheel nieuwe vertaling, maar omdat er nog te veel onduidelijk is, laten de editeurs dit in het midden). De Zuid-Nederlandse vertaling is hoogstwaarschijnlijk van de hand van de kartuizer monnik Petrus Naghel uit het klooster Herne bij Brussel, aan wie ook de Zuid-Nederlandse Bijbelvertaling wordt toegeschreven: de zogenaamde Hernse bijbel, voorheen bekend als Bijbelvertaling van 1360. De voorliggende editie is gebaseerd op handschrift Brussel, KBR, 15140,

en dit is niet alleen een van de oudste maar ook een van de zeldzame complete exemplaren van de Zuid-Nederlandse *Gulden legende*. Het wordt ook het dichtst bij de originele Hernse vertaling geplaatst. Zowel Jan Deschamps als Werner Williams-Krapp, die een voorstel voor een stemma maakte en dit handschrift in de zogenoemde Zuid-Nederlandse X-groep plaatste, stelden al voor dat dit handschrift als basis voor een editie zou dienen. De Zuid-Nederlandse tekst werd vervolgens bewerkt in de Noord-Nederlandse IJsselstreek (Deventer) in de context van de Moderne Devotie (groep Y2 in de stamboom van Williams-Krapp – groep Y bevat diverse Noord-Nederlandse redacties van de Zuid-Nederlandse tekst). Deze bewerking kent veruit de meeste afschriften en is bovendien gebruikt voor gedrukte uitgaven door Geraert Leeu en anderen. Daarmee had deze bewerking een veel grotere impact dan de X-groep. Voor de *Gulden legende* geldt mijns inziens hetzelfde als voor de Middelnederlandse Bijbelvertalingen: in edities en onderzoek krijgen de Zuid-Nederlandse vertalingen en bewerkingen veel meer aandacht dan de Noord-Nederlandse, terwijl die laatste in veel meer handschriften bewaard zijn gebleven, en, stel ik voorzichtig, een grotere impact moeten hebben gehad op de leescultuur in de laatmiddeleeuwse Nederlanden. De hang naar ‘het origineel’, het centrum, is nog altijd leidend bij keuzes. Latere afschriften worden zo, met hun lezers, als marginaal weggeschoven (hoewel een onderzoek naar de bezitters van de handschriften een desideratum is van de editeurs, p. XLIII, en de Noord-Nederlandse tekst van twee handschriften uit groep Y1.5, een Utrechtse redactie, digitaal beschikbaar zal worden gesteld, p. XLIV)

Een tweede kanttekening is van een iets andere aard, maar betreft ook het perspectief op centrum versus marge. De *Legenda aurea* is weliswaar de populairste verzameling heiligenlevens, maar daarbuiten circuleerden talloze individuele *vitae*, die we niet mogen vergeten in onze opsommingen en ons verhaal over hagiografie. Daarnaast kregen heiligenlevens in dezelfde periode als waarin de *Legenda aurea*-verzamelingen aan populariteit wonnen, een ander doel dan het aantonen van de heiligheid en canonisatie, namelijk het verheffen van de lezer en hem/haar een

deugdzaam voorbeeld te verschaffen. Dit leidde ertoe dat vanaf de dertiende eeuw nieuwe heiligenlevens werden vervaardigd van nieuwe, eigentijdse heiligen. Ook deze levens werden wel vertaald in de volkstalen, zoals die van Lutgard van Tongeren en Christina Mirabilis van Sint-Truiden (beide maar liefst driemaal vertaald in het Middelnederlands), Ida van Nijvel en uiteraard de veel bekendere Lidwina van Schiedam. Een editie van de *Gulden legende* is een prachtige aanwinst, maar leidt af van de rijke en wilde overlevering die daarnaast bestond, al kan ik dat de editeurs uiteraard niet aanrekenen.

De uitgave is netjes verzorgd en de basishandschriften zijn uitvoerig beschreven. Afkortingen zijn opgelost en spelling is aangepast aan modern gebruik, waardoor de tekst prettig leest. Door de invoeging van folionummers kan de uitvoering van de tekst in het handschrift nog wel worden gevolgd. De voetnoten bevatten helder onderscheiden noten met paleografisch-codicologisch commentaar, tekstkritiek en de Latijnse tekst (die soms nodig is om het Middelnederlands te begrijpen). De enige (ten opzichte van het Latijnse basiscorpus) in het Brusselse handschrift ontbrekende legende van Sint Pelagius is met behulp van een ander handschrift uitgegeven in een appendix. Rest nog een woordje over de omslag van beide delen. Onder de titel prijkt een foto van een handgeschreven lijst van heiligen. Wie de afbeelding en het bijbehorende bijschrift goed bekijkt, bemerkt dat hier niet is gekozen voor een folio uit het geëditeerde handschrift, zelfs niet voor een ander exemplaar van de *Gulden legende*, maar voor een heiligenkalender uit een getijdenboek. Dat is toch jammer. Het Brusselse handschrift is evenwel te bewonderen in Appendix 6.

Adres van de auteur:

suzanfolkerts@bibliotheekdeventer.nl.

‘Mind the gap’: Building Literary Bridges between the Netherlands and France

MARGRIET HOOGVLIET

Apropos of: Maaïke Koffeman, Alicia C. Montoya & Marc Smeets (eds.), *Littéraire bruggenbouw-*

ers tussen Nederland en Frankrijk. Receptie, vertaling en cultuuroverdracht sinds de Middeleeuwen. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017. 432 p. ISBN 978-94-6298-568-1, price: € 35,99, e-book: € 33,99.

Often an absence gives rise to an intensification of attention. Such is the case with the interrelations between Dutch and French culture in the twenty-first century. Present-day speakers of French and Dutch are increasingly encountering problems in understanding each other; one need only think of the mutual mistrust in the takeover of KLM by Air France. Whereas in the 1950s and 1960s many inhabitants of the Netherlands and Flanders still had sufficient linguistic skills to facilitate successful communication with Francophone partners, this is no longer generally the case, due both to the influence of Anglo-American culture and, most notably, to almost half a century of incessant budget cuts in foreign-language education in secondary schools and universities. This potentially disastrous situation for culture, economy, society, and international collaboration has given a strong impetus to recent Dutch initiatives that advocate the importance of the acquisition of French and German as second languages, such as the *Buurttalen* manifesto (<http://www.buurtaalonderwijs.nl/manifest/>).

In the same spirit, exchanges on the intersections between Middle Dutch and French during the later Middle Ages and early modern period are receiving an increasing degree of interest from historians of culture and literature. In 2015, for instance, *Queeste* dedicated a special issue to *Literature and Multilingualism in the Low Countries (1100-1600)*, edited by Samuel Mareel and Dirk Schoenaers;¹ Adrian Armstrong and Elsa Strietman recently published the collective volume *The Multilingual Muse*, focusing on French-Dutch transcultural poetics in the Burgundian Netherlands;² The Louvre Museum in Paris organised the successful exhibition *François Ier et l’art des Pays-Bas* (18 October 2017–15 Jan-

¹ *Queeste. Journal of Medieval Literature in the Low Countries* 22/1 (2015).

² Adrian Armstrong & Elsa Strietman (eds.), *The Multilingual Muse. Transcultural Poetics in the Burgundian Netherlands*. Cambridge: Legenda, 2017.

uary 2018), bringing to the attention profound influence of Flemish and Dutch artists in early sixteenth-century France, and reviving the names and the works of forgotten artists such as Godefroy le Batave and Grégoire Guérard (as they are known in France), both originating in the northern Netherlands.³ This research theme will undoubtedly be further exploited by the recently funded research project *The Multilingual Dynamics of the Literary Culture of Medieval Flanders (ca. 1200-ca. 1500)* directed by Bart Besamusca at Utrecht University, which seeks to break away from the paradigm of monolingual national literatures by including literary texts in French and in Latin that circulated in the medieval Low Countries.

The impetus for these growing trends in research was the surge in theoretical developments in postcolonial studies that started to question European ideas about Western cultural preeminence. At the same time, the idea of the nation state, supposedly characterised by a centuries-old shared single ethnicity, language, and culture, is being challenged by an increasing awareness of multicultural societies, both in the present and in the past. In historical and literary studies, this translates into approaches such as transnational studies, connected and entangled histories, cultural aspects of bilingualism and multilingualism.⁴

These developments in research are also informing the collective volume *Literaire bruggebouwers tussen Nederland en Frankrijk. Receptie, vertaling en cultuuroverdracht sinds de Middeleeuwen*, (Literary Bridge-Builders between the Netherlands and France. Reception, Translation, and Cultural Transfer since the Middle Ages) edited by Maaïke Koffeman, Alicia Montoya, and Marc Smeets, and published in 2017. The overall argument unifying the contributions to this book is 'to show that cultural interaction with the Francophone world has played a vital role in the genesis of Dutch literature. Conversely, our country

[the Netherlands] has exerted some form of attraction to specific French authors, who found it an exotic source of inspiration'.⁵ The editors are right in pointing to the importance of cultural brokers who facilitate exchanges, here characterised with the metaphorical description 'bridge-builders'. One could, however, question the suitability of this choice of metaphor, because the degree of immeasurability of the literary gap separating the Netherlands from France is disputable, especially during the Middle Ages and early modern period, and whether it even required bridging at times is an open question.

The collection of eighteen chapters covers the period from the Middle Ages to the present day. Because of the specific scope of *Queeste*, this review will focus primarily on the nine chapters that address the Middle Ages and early modern period. The volume opens with a section of four chapters concerned with 'The Multilingual Netherlands and the French book'. In the first chapter, Johan Oosterman presents different sources that testify to the presence of French-Middle Dutch bilingualism in the literary culture of medieval Flanders, such as textual witnesses, translations, and booklists. Interestingly, the evidence shows that a considerable part of the reading audience in Bruges and in Flanders must have been bilingual and for them, literary texts written in Middle French and Middle Dutch did not belong to separate worlds.

In a well-documented chapter, Willem Frijhoff presents education in foreign languages, most notably French, in the Netherlands from the sixteenth century until its annexation by the French Empire in the early nineteenth century. Because of their activities in international trade, Dutch and other European merchants needed proficiency in several European languages, including Latin, Greek, and Hebrew, a situation that Frijhoff describes as polyglossia. During the early

3 Cécile Scaillièrez & Michèle Bimbenet-Privat (eds), *François F^r et l'art des Pays-Bas*. Paris: Musée du Louvre, 2017.

4 It would overload this article to quote all recent publications in this field. Particularly influential is the work of Homi Bhabha and Sanjay Subrahmanyam.

5 The quote is from the introduction by the editors: 'Met dit boek willen wij aantonen dat de culturele interactie met de Franstalige wereld een vitale rol heeft gespeeld bij het tot stand komen van de Nederlandse literatuur. Andersom heeft ons land een zekere aantrekkingskracht uitgeoefend op bepaalde Franse auteurs, die er een exotische bron van inspiratie vonden' (p. 10).

modern period, French was the most important European language and sources about schools, teachers, and school books provide useful information about the actual learning process and cultural attitudes towards the French language. In the eighteenth century, this Europe-wide *Lingua Franca* was commonly used as an active language for communication and education in the Netherlands. For instance, still before the French occupation, the Dutch woman Carolina van Haren wrote that there were actually three mother tongues in her country: Latin for books, French for letters and cultural communication, and Dutch for day-to-day communication.

The other two primarily historical chapters in this section consist of a contribution by Paul J. Smith on the study of French book titles in auction catalogues from the seventeenth and eighteenth centuries and one by Madeleine van Strien-Chardonneau on the French reading and writing culture of two eighteenth-century sisters and the accounts of their travels to Nijmegen and Bonn, written in French.

The overall theme of the second section is 'France as a cultural model' from the sixteenth to the eighteenth century and it opens with a chapter written by Alisa van de Haar on schoolmasters, female teachers, and the didactics of French literature in the early modern Netherlands, in this case understood as also including the medieval county of Flanders. Van de Haar shows convincingly that schooling in French was not only focused on language acquisition, but also included reading French literature and performing theatre plays. Schoolmasters were also active as translators of French literature and functioned as a *trait-d'union* between Dutch-speaking and Francophone Netherlanders.

Tanja Holzhey's contribution reflects on the changing reception in Dutch literary history of the Amsterdam-based literary association *Nil Volentibus Arduum* (Nothing is impossible for those who have a strong will), founded in 1669. The members of this literary academy translated theatre plays and literature from French into Dutch and they worked on the development of a theory for excellent and socially effective literature. Holzhey's discussion of changing ideas about the cultural value of translated literature is among

the most stimulating contributions to the volume, not least in the way it critically addresses the marginalisation of translated texts in Dutch national literary history. Further elaborating on the subject of translations, in the last chapter of this section Sander Beck studies the Dutch translation and free adaptation of Molière's theatre play *George Dandin*.

Hans Bots' learned but at some points slightly outdated chapter discusses the European Republic of Letters as a stimulating networking environment for transnational literary collaboration and exchange, as well as the facilitating role of Dutch printers and journals. The processes of cultural transfer addressed by Bots are most notably those from France to the Netherlands. In the last of the chapters dealing with the early modern period, Kees van Strien discusses the Dutch reception of Voltaire's works and philosophy in the eighteenth century.

Whereas some of the contributions are particularly well developed and relevant, the introduction by the editors would have benefitted from a more advanced elaboration of the theoretical basis of the volume and also from a more precise definition of research terms. For instance, French literature seems to be tacitly understood as literature produced within the borders of the present-day *République Française* alone, whereas Dutch literature seems to be limited to that of the Netherlands. However, the chapters by Oosterman and Van de Haar actually deal mostly with the county of Flanders. And what about Wallonia, Luxemburg, francophone Switzerland, and *het Vlaemisch van Frankryk*?

The editors write that it is their intention to contribute to recent research into transnational history, but a very traditional centre-periphery model is tacitly but strongly underpinning their introductory chapter as well as several of the contributions. French literature is regularly represented as the superior model, and the Netherlands almost invariably as a peripheral and middle-class ('*burgerlijk*') context of reception (e.g. 13, 15, 17–19, 22). This position is surprising, because it comes at a moment when the French themselves are increasingly critically questioning their own ideas about the universal values of

French literature.⁶ The editors should have taken recent theoretical developments that propose to de-nationalise⁷ and de-territorialise French language and literature more explicitly to heart. Highly relevant for the medieval period is, for instance, Simon Gaunt's article on medieval French as a 'a supralocal language, not a national or proto-national one', as well as the outcomes of the research project 'Medieval Francophone Literary Culture Outside France' that he co-directed.⁸ Strangely, some of the articles in the *Littéraire bruggenbouwers* book itself actually contain clear evidence for the trans-European use of French as a language of literary expression, as well as for the presence of French as a productive, 'national' language in the Low Countries (Oosterman, Frijhoff, Van Strien-Charbonneau).

In their introduction, the editors refer to *l'histoire croisée* as proposed by Hans Werner and Bénédicte Zimmermann as one of the theories informing their approach. In an often-quoted article that is nonetheless not always properly understood, Werner and Zimmermann point to a potential pitfall of the study of cultural transfers: instead of breaking the myth of homogeneous national cultures, the analytical categories used, accidentally reintroduce the national references that were originally intended to be relativised.⁹ The editors of *Littéraire bruggenbouwers* and some of the contributing authors have not always been able to avoid this danger, not in the least because the metaphor of 'bridging' unfortunately tends

to confirm nationalistic paradigms rather than question them.

Adress of the author: Rijksuniversiteit Groningen, Arts Faculty, P.O. Box 716, 9700 AS Groningen, The Netherlands. M.Hoogvliet@rug.nl

De eindtijd in Brabant

WYBREN SCHEEPSMA

Naar aanleiding van: Ulrike Wuttke, *Im Diesseits das Jenseits bereiten. Eschatologie, Laienbildung und Zeitkritik bei den mittelniederländischen Autoren Jan van Boendale, Lodewijk van Velthem und Jan van Leeuwen*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2016, ISBN 978-3-86395-274-7, prijs: € 31,00. Vrij beschikbaar op www.oapen.org.

Binnen het middeleeuwse, christelijke wereldbeeld is het leven op aarde slechts bedoeld als een voorbereiding op een voorteven na de dood, in het hiernamaals. Dat geldt voor de mensheid als geheel, maar zeker ook voor de individuele christen, wiens hoogste doel moet zijn het eeuwige heil te verdienen door goed te leven. Wanneer vanaf de late middeleeuwen steeds meer mensen in stedelijke samenlevingen opgroeien, en daar onder meer steeds beter onderwijs krijgen, groeit in deze contexten onmiskenbaar de interesse voor eschatologische literatuur. Een van de eerste dingen die een geletterde christen wilde weten, was immers hoe hij zich moest voorbereiden op het einde ter tijden.

Aangezien de Zuidelijke Nederlanden tot de sterkst verstedelijkte gebieden van de veertiende eeuw behoren, bloeit daar ook de volkstalige eschatologische literatuur. Ulrike Wuttke richt haar vizier daarom op deze regio, want zij wil een door geografische en chronologische criteria beperkt bestand aan volkstalige literatuur systematisch onderzoeken op de daarin voorkomende eschatologische beelden en thema's. Dat bestand wordt gevonden in het Brabant van de eerste helft van de veertiende eeuw, waar de Antwerpse stadsklerk Jan van Boendale, de kroniekschrijver, verzamelaar van Arthurliteratuur en wereldgeestelijke Lodewijk van Velthem en de lekenbroeder van Groenendaal Jan van Leeu-

6 For instance, by Barbara Cassin, *Éloge de la traduction. Compliquer l'universel*. Paris: Fayard, 2016, pp. 211-216.

7 I owe this terminology to Cassin 2016, 216-220.

8 Simon Gaunt, 'French Literature Abroad: Towards an Alternative History of French Literature', in: *Interfaces. A Journal of Medieval European Literatures* 1 (2015), 25-61; Nicola Morato & Dirk Schoenaers (eds), *Medieval Francophone Literary Culture Outside France: Studies in the Moving Word*. Turnhout: Brepols, 2018.

9 Michael Werner & Bénédicte Zimmermann, 'Penser l'histoire croisée: entre empirie et réflexivité', in: *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 58 (2003), 7-36, here 14: 'Si au niveau des relations entre ensembles nationaux les études de transfert avaient initialement pour objectif de rendre les frontières plus perméables et de casser le mythe de l'homogénéité des unités nationales, il s'avère que les catégories d'analyse utilisées réintroduisent en quelque sorte par la bande, les références nationales qu'il s'agissait de relativiser'.

wen ieder een eigen Middelnederlands oeuvre tot stand brachten.

Aan de introductie van deze bekende Middelnederlandse auteurs besteedt Wuttke niet heel veel aandacht. Zij schetst in het eerste hoofdstuk kort hun biografie en introduceert daarna die teksten uit de oeuvres die in haar studie aan bod zullen komen omdat ze eschatologische thema's naar voren brengen. Daarna volgen enkele hoofdstukken waarin de contouren van de christelijke eschatologie worden geschetst. Het tweede hoofdstuk handelt over het oerboek van de christelijke eschatologie, de Openbaring van Johannes, en de rol die dat boek in de theologie heeft gespeeld. Hier worden ook de drie soorten eschatologie besproken die in de literatuur worden onderscheiden en die ook de indeling van Wuttkes studie bepalen. 'Individueleschatologie' behandelt thema's als de inrichting van hel, hemel en vagevuur vanuit het perspectief van het lot van de individuele mens na zijn dood. De 'Universaleschatologie' behandelt het verloop van de eindtijd, het Laatste Oordeel en de transformatie van de wereld daarna, vanuit het perspectief van de mensheid. Daarnaast wordt nog de apocalyptiek onderscheiden, het besef dat de mens sterfelijk is en ieder moment moet leven in het besef dat zijn tijd gekomen kan zijn.

In het daarop volgende hoofdstuk komen vier belangrijke teksten aan bod die de eschatologische hoofbronnen blijken te zijn voor de drie Middelnederlandse auteurs. Achtereenvolgens zijn dat de *Sibylla Tiburtina*, de Openbaring van pseudo-Methodius, het *Speculum historiale* van Vincentius van Beauvais, en, als enige oorspronkelijke volkstalige werk, het *Boek van Sidrac*. Hoofdstuk vier laat vervolgens zien op welke wijze met name de Openbaring van Johannes invloed uitoefende op het de lekenspiritualiteit in de Zuidelijke Nederlanden.

Daarna volgt het hart van deze indrukwekkende en gedetailleerde studie, in de vorm van twee uitgebreide hoofdstukken, achtereenvolgens over 'Individueleschatologie' en 'Universaleschatologie'. Minutieus wordt in deze hoofdstukken aan de hand van de werken van Boendale, Velthem en Van Leeuwen in kaart gebracht hoe deze Brabantse auteurs zich steeds verhouden tot een lange reeks van thema's uit de mid-

deleeuwse eschatologie. In het geval van de individuele eschatologie zijn dat bijvoorbeeld hoofdstukken over de dood, de hel, het vagevuur enzovoort. Bij de universele eschatologie gaat het over wat minder voor de hand liggende thema's als de eschatologische volken, de 'eindkeizer' (Endkaiser), maar ook bekendere, zoals het Laatste Oordeel. Op deze wijze brengt Wuttke precies in kaart op welke wijze ieder van de drie auteurs omgaan met de gegeven thema's, doorgaans in relatie tot de manier waarop zij de hen ten dienste staande bronnen hebben gebruikt.

Het nadeel van deze aanpak is wel dat het zicht op de werkwijze van de individuele auteurs een beetje naar de achtergrond verdwijnt. Het is Wuttke er kennelijk meer om te doen te onderzoeken op welke wijze de drie Brabantse auteurs zich ieder op zich verhouden tot de grote eschatologische thema's van de Middeleeuwen dan een samenhangend beeld te schetsen van de manier waarop de drie auteurs ieder op hun eigen wijze de eschatologische thematiek in hun oeuvre integreren. Dat lijkt mij een gemiste kans in een tijd waarin we, dankzij de literatuurgeschiedenis van Van Oostrom, een zeer recent vertrekpunt hebben voor dergelijke beschouwingen.

Deze lacune wordt overigens wel gedeeltelijk goedge maakt doordat in het zevende hoofdstuk twee typerende casussen in extenso worden beschreven. De eerste gevalstudie gaat in op de Middelnederlandse vertaling van de anonieme *Visio fratris Johannis*, die Jan van Boendale als bron diende voor zijn *Boec der wraken*. Wuttke bespreekt de hier en daar grote verschillen tussen het Latijnse origineel en de vertaling, onder meer de veel scherpere kerkkritiek van Boendale, die zich vooral op de paus en de curie toespitst. Over het auteurschap van Boendale zegt dit verder weinig; het verschil was al aangebracht in zijn bron. In de tweede casus leren we wel wat meer over het schrijverschap van Lodewijk van Velthem. In zijn Vijfde Partij van de *Spieghel historial* gaat Velthem op een bijzondere manier om met een van de nogal duistere pseudo-joachitische voorspellingen uit de traditie. Waar de oorspronkelijke voorspelling de opkomst van twee bedelorden nadrukkelijk als een gunstig voorteken ziet, buigt Velthem deze voorspelling om tot een bijzonder negatief oordeel over slechts

een van die bedelorden, volgens Wuttke die der dominicanen. In een afsluitende paragraaf stelt Wuttke dat zowel Boendale als Velthem onder aanroep van eschatologische bronnen steeds weer kritiek willen geven op hun eigen tijd. Of dat ook voor Jan van Leeuwen geldt, blijft in het midden, want hij komt in dit hoofdstuk helaas niet voor.

In haar conclusie stelt Wuttke in haar opzet geslaagd te zijn: ze heeft een geografisch en chronologisch begrensd oeuvre genomen, in dit geval van drie auteurs uit Brabant uit de eerste helft van de veertiende eeuw, en dat integraal doorgevoerd op de omgang van deze auteurs met bekende thema's uit de individuele en de universele eschatologie, alsook de apocalyptiek. Dit leidt inderdaad tot een veel dieper inzicht in de kenmerkende rol die eschatologie speelt in de volkstalige literatuur van deze regio in dit tijdsgewricht, al verdwijnt de individualiteit van de auteurs daardoor wel enigszins naar de achtergrond. Op deze plaats doet Wuttke wel enkele algemene observaties die hout snijden, zoals het feit dat het oprukken van de pest rond het midden van de eeuw geen effect heeft gehad op de eschatologische thematiek van de Brabantse auteurs. De 'meest apocalyptische' auteur van de drie blijkt Lodewijk van Velthem te zijn, en hij werkte ruim voordat de pest zijn intrede deed in Brabant.

Adres van de auteur: w.f.scheepsma@hum.leidenuniv.nl.

Een bourgondisch rijke vertelstijl

ALISA VAN DE HAAR

Naar aanleiding van: Bart Van Loo, *De Bourgondiërs. Aartsvaders van de Lage Landen*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2019. 607 p., ill., ISBN 978-94-031-3900-5, prijs: € 34,99.

Bart Van Loo heeft met zijn *De Bourgondiërs* een prettig leesbaar, helder overzicht geschetst van een dynastie die van fundamenteel belang is geweest voor de geschiedenis van de Lage Landen. Zonder opsommerig te worden biedt het forse werk inzicht in de levens van de mannen en (sporadisch) vrouwen die vanuit de basis in

het zuidelijke Bourgondië een eerste gevoel van eenheid wisten te scheppen in de laaggelegen gebieden bij de zee. Door het hele boek heen zijn het enthousiasme en de fascinatie van de auteur voor de historische figuren die hij belicht voelbaar. Hoewel het werk tussen een historische roman en een wetenschappelijke monografie zweeft zal het ook voor historici aangename lectuur vormen die ongetwijfeld op veel onbekende verbanden en anekdotes wijst. Voor historisch letterkundigen biedt Van Loo een prettig handvat om meer grip te krijgen op een veelbewogen tijdperk. Wat het tekstuele bronmateriaal betreft laat het boek echter ook een paar kansen liggen.

De Bourgondiërs vangt aan met een overzicht in vogelvucht van de historische ondergrond waarin de auteur in de vijfde eeuw de eerste wortels van het Bourgondische geslacht ziet ontkiemen. In sneltreinvaart worden verschillende eeuwen doorkruist, waarbij Van Loo zijn lezers wijst op interessante gebeurtenissen die hij later weer in zijn verhaal zal verweven. In zijn pogingen om de historische lijntjes steeds weer bij elkaar te brengen geeft de auteur regelmatig blijk van een wat fatalistische blik op de geschiedenis, waarbij historische keuzes van leiders eeuwen later weerklinken in de fouten van hun nazaten. Hoewel dit soms wat geforceerd aandoet voegt het wel enige kleur aan het werk toe. Na het eerste overzichtshoofdstuk volgen chronologisch geordende delen over achtereenvolgens Filips de Stoute, Jan zonder Vrees, Filips de Goede, Karel de Stoute en Filips de Schone, om ten slotte te eindigen bij Keizer Karel V.

Van Loo bedient lezers van alle slag met zijn helder opgezette uiteenzettingen over politieke ontwikkelingen en complexe familierelaties, die worden opgeluisterd met anekdotes en vooral vele etymologische wetenswaardigheden. De auteur laat geen kans onbenut om op de veelzeggende oorsprong van bepaalde woorden te wijzen; zo is het woord 'beurs' afgeleid van de naam Van de Beurze, een familie die te Brugge een herberg runde waar veel handel werd gedreven (p. 483). Daarnaast heeft hij vele verwijzingen naar historische monumenten, schilderijen en ander erfgoed in zijn verhaal verweven, waarvan een gedeelte ook is opgenomen in de mooi afgedrukte kleurkaternen. Van Loo verdient lof voor

het feit dat hij ook aandacht vraagt voor de minder bezongen kunstenaars, zoals de Haarlemse beeldhouwer Claus Sluter. Hierbij wijst hij steeds op de huidige bewaarplaats van de kunstobjecten, waarmee hij de belangwekkende musea in kwestie een grote dienst bewijst.

Er zijn ook diverse literaire grootheden in *De Bourgondiërs* opgenomen. Het werk bevat veelvuldige verwijzingen naar de *tre corone* Dante, Petrarca en Boccaccio, en de Engelse trotsen Shakespeare en Chaucer. Deze verwijzingen doen soms wat geforceerd aan en zijn eigenlijk ook onnodig, aangezien juist de literaire teksten die aan en rond het Bourgondische hof zelf werden geproduceerd tot de meest succesvolle van hun tijd moeten worden gerekend.

Door steeds uit te kijken naar de vroegere Italiaanse en latere Engelse grootmeesters doet Van Loo de hoogstaande literatuur die juist door de Bourgondische hertogen is gestimuleerd enigszins tekort. Georges Chastellain, verantwoordelijk voor een kroniek over de hertogen van Bourgondië, en Jean Molinet, eveneens kroniekschrijver aan het Bourgondische hof, worden slechts her en der terloops aangehaald om historische feitjes wat kleur te geven. Er is weinig aandacht voor de wijze waarop hun literaire erfenis tot op de dag van vandaag ons beeld van de Bourgondiërs sterk (ver)kleurt. Hoewel het boek op zoek lijkt naar de oorsprong van de reputatie van 'grandeur' (een woord dat vaak valt) rond de Bourgondische hertogen, blijven de literaire wortels hiervan wat onderbelicht.

Desalniettemin biedt *De Bourgondiërs* de letterkundige lezer een interessant kijkje in de politieke context waarin dichters als Christine de Pizan (in dienst van Filips de Stoute en Jan zonder Vrees) en de bekende dichtende graaf en balling Charles d'Orléans hun teksten schreven. De rol van Olivier de La Marche in de organisatie van het banquet du faisan werpt een interessant licht op de diverse taken van deze hofdichter van Filips de Goede (p. 349). De stormachtige loopbaan van Philippe de Commines wordt rijkelijk uiteengezet; de kroniekschrijver liep over van de Bourgondische naar de Franse zijde en wordt neergezet als topdiplomaat (p. 389-405). Jean Froissart wordt vanwege zijn 'journalistieke' stijl (p. 101) regelmatig geciteerd. Verder is er zelfs

kort aandacht voor Bourgondië als 'theaterstaat' (p. 321). Tussen de regels door begrijpt de oplettende lezer dat het hertogelijk hof een mecenaat opbouwde dat de volkstalige – zij het dan in eerste instantie vooral de Franse – letteren in belangrijke mate deed floreren (zie kort p. 370).

De Bourgondiërs besteedt meermaals aandacht aan de bijzondere taalsituatie waar de Bourgondische hertogen en hun onderdanen mee te maken hadden. Hierover heeft de auteur zich goed geïnformeerd; hij benadrukt de blijvende rol van het Latijn en de afwezigheid van gestandaardiseerde taalvormen, zowel wat het door de hertogen gesproken Frans betreft, als het Nederlands van hun onderdanen. Ook de invloed van het hertogelijk hof op de bloeiende vertaalcultuur in de volkstaal komt meerdere keren aan bod.

Het werk van Bart Van Loo biedt een toegankelijk overzicht van de politieke verwickelingen waarbij de Bourgondische hertogen betrokken waren. Het leest niet alleen prettig en helder, *De Bourgondiërs* probeert ook meerdere kanten van het verhaal te belichten en wijst steeds verschillende factoren aan als mogelijke veroorzakers van grote gebeurtenissen, zich daarbij meestal basierend op recent onderzoek. Hierin schemert ongetwijfeld ook de expertise van Wim Blockmans door, tot wie de auteur uitgebreide woorden van dank richt. Het werk is hier en daar subjectief van aard en er wordt regelmatig gespeculeerd over de beweegredenen en gedachtegang van de hoofdfiguren. Dergelijke details maken deze fascinerende geschiedenis echter juist ook voor een breed publiek aangrijpend. Een enigszins storende factor zijn de vele ahistorische vergelijkingen tussen, bijvoorbeeld, de grootte van een middeleeuwse lijkstoet en het hedendaagse aantal volgers op Twitter of Facebook (p. 186). Hoe dan ook is het verhaal van de Bourgondiërs er een dat vele lezers zal boeien, en dat op zijn mooist is als het, zoals hier zeker het geval is, met aandacht voor nuance wordt verteld.

Adres van de auteur: a.d.m.van.de.haar@gmail.com.

Gemengde gevoelens bij *Hendrik van Veldeke en zijn muziek*

LISANNE VROOMEN

Naar aanleiding van: Herman Baeten (red.), *Hendrik van Veldeke en zijn muziek*. Neerpelt: Alamire Publishers, 2014. 214 p., ill., ISBN: 978-90-6853-203-6, prijs: € 29,00.

Het eerste dat opvalt aan het boek *Hendrik van Veldeke en zijn muziek* zijn de vele grote kleurenafbeeldingen: vooral manuscripten en miniaturen, maar ook kaarten en beeldende kunst. Dat maakt het tot een mooi koffietafelboek. Jammer is dat de omslag dan niet zo'n mooie afbeelding bevat en zelfs wat saai is: het is een beige kaft met titel en een kleine afbeelding van een hand met een manuscriptrol. Dat laatste is uiteraard een verwijzing naar het auteursportret van Veldeke in de codex-Manesse. Dit past bij de inhoud, maar doet afbreuk aan de kleurrijke vormgeving van de binnenkant van het boek.

De titel geeft de indruk dat in dit boek de muziek van Veldeke centraal staat. Hierbij denk ik aan zijn lyrisch werk en aan de eventuele (re)constructie van de melodieën ervan. Dat laatste is uiteraard innovatief, gezien het feit dat Veldekes werk niet met muzieknootatie overgeleverd is. Het boek is echter veel breder dan dat: van de negen essays gaan er drie over de lyriek en muziek van Veldeke. De andere essays schenken aandacht aan zijn andere literaire werken, zijn taal en aan de historische en kunsthistorische context van Veldeke en zijn werk. De titel doet daarmee geen recht aan de inhoud van het boek. Eén van de doelstellingen van het boek is musici te inspireren tot het opnieuw tot klinken brengen van Veldekes repertoire. Mijns inziens had het zwaartepunt daarvoor echter veel meer bij de lyriek en muziek moeten liggen dan nu het geval is en dus meer moeten aansluiten bij wat de titel suggereert.

Het boek heeft zoals ik al zei het uiterlijk van een koffietafelboek. Daarbij past, naast de vele mooie afbeeldingen, een algemene inhoud geschikt voor een breed publiek. Het doel van het boek is echter tweeledig: zo blijkt ook uit de inleiding. Het is een verzameling van negen uitgebreide essays, waarvan sommige 'een breed pu-

bliek kunnen boeien', terwijl andere 'eerder bestemd [zijn] voor vakspecialisten' (p. 7-8). Deze dubbele doelstelling blijkt ook duidelijk uit de inhoud. Het boek hinkt daardoor op twee gedachten en laat beide publieksgroepen op hun honger zitten.

Laten we een aantal van de essays wat nader bekijken. Het boek begint met een essay van Jozef Janssens, getiteld 'Oud en nieuw in een bewogen tijdsgewricht', dat gaat over de historische context waarbinnen Veldeke leefde en werkte. Veldeke zelf komt pas op de dertiende bladzijde van dit essay uitgebreid aan bod, om zo genoeg ruimte te geven aan het spanningsveld tussen keizer en paus waarbinnen hij opereerde. Deze algemene historische introductie lijkt me om een breed publiek aan te spreken zeer passend, al zou ik ze graag geflankeerd willen zien door een introductie op Veldekes werk zelf.

Na de algemene introductie gaat het boek al snel over op meer specialistische artikelen. Ik neem als voorbeeld het essay 'De taal van Hendrik van Veldeke' van Jan Goossens. Dit is de eerste bijdrage in de bundel die zich volledig op Veldeke en diens literaire werk richt. Centraal staat de vraag wat de oorspronkelijke taal van dit werk is geweest. Goossens komt tot de conclusie dat dit Limburgs moet zijn geweest, maar dat Veldeke zijn rijmwoorden wel dusdanig koos dat zij ook makkelijk richting het huidige Duitsland verspreid konden worden. De vele uitgebreide voorbeelden uit zowel de liederen, de Servaaslegende en de Eneide maken het artikel minder geschikt voor een breed publiek, maar het is tevens te weinig vernieuwend en leunt te veel op eerder onderzoek om voor een wetenschappelijk publiek interessant te zijn.

Een voorbeeld van hoe het wel moet, vinden we in het artikel 'Wie wol sang er van minnen: Veldekes Lyriek' van Frank Willaert. Dit artikel is precies wat ik bij de titel en doelstelling van dit boek verwacht. In een meeslepende stijl en met voldoende uitleg voor wie minder bekend is met Veldekes werk zet Willaert zijn eigen ideeën over de dichter en zijn werk uiteen. Zo krijgt hij de geïnteresseerde leek mee, terwijl zijn artikel door zijn nieuwe inzichten tevens interessant blijft voor wie al meer over Veldeke weet. Het artikel balanceert daarmee netjes tussen de verschillen-

de doelgroepen die het boek als geheel aan dient te spreken.

Volgens Willaert is Veldeke goed bekend met de literaire conventies van zijn tijd, maar speelt hij er ook mee. Veldekes publiek moeten we dan ook niet te laag inschatten: anders zou het niet in staat zijn de ironische toespelingen op de hoofse lyriek – inclusief de Franstalige lyriek – te bevatten. Hiermee plaatst Willaert zijn visie tegenover een oudere visie die ook in *Hendrik van Veldeke en zijn muziek* door verschillende auteurs nog gebezigd wordt: namelijk dat Veldeke een schakel vormde tussen de Romaanse en Germaanse lyriek. Dit impliceert dat men in het Germaanse taalgebied niet bekend zou zijn met de Franse literaire conventies, maar niets blijkt volgens de analyse van Willaert minder waar.

Op meerdere momenten maakt Willaert in zijn essay duidelijk dat Veldeke geen slaafse navolger is van het hoofse ideaal, maar dat hij er zijn eigen draai aangeeft. In zijn vierde lied lijkt Veldeke uit te gaan van gelijkwaardigheid tussen twee geliefden, iets wat niet past binnen de traditionele hoofse visie (p. 98–99). *Rehte minne* blijft bij Veldeke ook niet beperkt tot het smachten naar de geliefde (zoals Janssens beweert op p. 65), maar bestaat ook uit erotische gunsten van de aanbeden dame. Veldeke ontmaskert hiermee het hoofse minnediscours als een onrealistische voorstelling. In de woorden van Willaert: ‘In het grootste deel van zijn liederen bewijst hij lippendienst aan de conventies van de hoofse liefde om dan, doorgaans aan het eind, onverhoeds toe te slaan’ (p. 105). Deze nieuwe opvattingen maken het artikel van Willaert meer dan de moeite waard.

Het boek eindigt met twee essays van Benjamin Bagby en Marc Lewon. Tijdens een Veldeke-symposium van 2008 in Leuven zijn twaalf musici onder leiding van Bagby en Lewon aan de slag gegaan met reconstructies van de muziek van Veldeke. In hun artikelen gaan Bagby en Lewon in op de mogelijkheden en de risicofactoren van zo’n reconstructie. Juist vanwege de doelstelling om met dit boek bij te dragen aan het opnieuw tot leven brengen van de muziek van Veldeke zijn dit twee belangrijke artikelen in het boek.

Een groot pluspunt van de beide artikelen vind ik dat zowel Bagby als Lewon eerlijk zijn

over de historische waarde van een reconstructie. Een muzikale reconstructie is niet mogelijk zonder keuzes te maken. Het is dan ook niet mogelijk om het origineel – als dat al ooit bestaan heeft – terug te halen. Het is echter wel mogelijk om bekende oude melodieën of gedeeltes ervan in te zetten als bewegingsmateriaal. Deze bouwstenen functioneren dan als een vocabularium op basis waarvan men wel een hoogst plausibel model van de muziek kan maken. Het gaat dus eerder om een stijlimitatie. Het is geen exacte wetenschap, maar iets waar juist creativiteit voor nodig is.

Door valkuilen te benoemen – twee liedteksten met gelijke vorm hoeven geen gelijke melodie te hebben en bij een overgang van een Romaanse tekst naar een Germaanse zijn er verschillende mogelijkheden qua maatvulling tussen twee beklemtoonde lettergrepen – en een casestudy te laten zien, geeft Lewon iets waar muzikanten mee aan de slag kunnen gaan. Er is voldoende aandacht voor de problemen, zonder dat dit ten koste gaat van het enthousiasme voor het opnieuw ten gehore brengen van de muziek van Veldeke. Deze twee eindartikelen bieden zeker inspiratie voor wie met de muziek aan de slag wil.

Over het algemeen is *Hendrik van Veldeke en zijn lyriek* een mooi boek met goede en interessante artikelen. Het is wel jammer dat een duidelijke focus ontbreekt in het geheel: het boek wil zowel een breed publiek, als wetenschappers en artiesten aanspreken en loopt hierdoor het risico alle doelgroepen te missen. Duidelijke redactionele keuzes hadden het boek mijns inziens goed gedaan. Jammer zijn ook de typfouten die ik nog tegenkwam, zoals ‘Elslo’ in plaats van Elseloo, ‘Walwein’ en ‘liedern’ (resp. p. 9, 66, 99). De website musica.be/veldeke die in de inleiding genoemd wordt, is helaas ook niet (meer) te vinden. Nog net iets meer zorg had het boek goed gedaan. Ik hoop echter dat dat niemand gaat weerhouden om toch op zijn minst enkele van de essays uit dit boek te lezen.

Adres van de auteur:

lisannevroomen@hotmail.com.